

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи
Національного банку України”
Кафедра державно-правових дисциплін

ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО

Частина 3. ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДУМКА XIX-XX СТОЛІТЬ

Хрестоматія

У 4 частинах

Для викладачів, аспірантів і студентів
спеціальності “Правознавство”

Суми
ДВНЗ “УАБС НБУ”
2010

УДК 342(082.24)
І-90

Рекомендовано до друку вченою радою Державного вищого навчального закладу “Українська академія банківської справи Національного банку України”, протокол № 4 від 16.12.2008.

Укладач

кандидат юридичних наук, доцент
В.В. Сухонос

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор
Ю.Г. Осадчий;
доктор юридичних наук, доцент
Д.М. Лук'янець

Відповідальний за випуск

кандидат історичних наук, доцент
А.О. Ткаченко

І-90 **Історія** вчень про державу і право. Частина 3. Політико-правова думка ХІХ-ХХ століть [Текст] : хрестоматія / [уклад. В. В. Сухонос] ; Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2010. – 247 с.

Хрестоматія укладена відповідно до навчальної програми з курсу “Історія вчень про державу і право”. У книзі в хронологічному порядку наведені повнотекстові документи, розділи та уривки з праць цілого ряду видатних представників політико-правової думки з короткими даними про кожного з них. Усі тексти публікуються українською мовою.

Призначена для викладачів, аспірантів і студентів спеціальності “Правознавство”.

УДК 342(082.24)

© ДВНЗ “Українська академія банківської справи Національного банку України”, 2010

ЗМІСТ

ГЕОРГ ВІЛЬГЕЛЬМ ФРИДРИХ ГЕГЕЛЬ	5
Філософія права	6
АНРІ-КЛОД СЕН-СІМОН	23
Про промислову систему	24
ФРІДРІХ ЕНГЕЛЬС	68
Походження сім'ї, приватної власності і держави у зв'язку з дослідженнями Л.Г. Моргана	68
СУНЬ ЯТСЕН	73
Конституція п'яти влад	74
МОХАНДАС КАРАМЧАНД ГАНДІ	90
Сатьяграха	92
МИКИТА МИХАЙЛОВИЧ МУРАВЬОВ	100
Конституційний статут Росії	101
ВОЛОДИМИР ІЛЛІЧ ЛЕНІН	126
Держава і революція. Вчення марксизму про державу і задачі пролетаріату в революції	127
ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ БОГДАНОВ	135
Держава – комуна	136
ЛЕВ ДАВИДОВИЧ ТРОЦЬКИЙ	142
Про філософські тенденції бюрократизму	143
АНДРІЙ ДМИТРОВИЧ САХАРОВ	174
Конституція союзу радянських республік Європи й Азії. Проект	175
ГЕОРГІЙ ЛЬВОВИЧ АНДРУЗЬКИЙ	184
Начерки Конституції республіки	185
МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ ДРАГОМАНОВ	195
Проект основ статуту українського товариства “Вільна спілка” – “Вольний союз”	196
ЛЕСЯ УКРАЇНКА	209
Державний лад	209
МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ ГРУШЕВСЬКИЙ	212
Конституційне питання і українство в Росії	213
ПАВЛО ПЕТРОВИЧ СКОРОПАДСЬКИЙ	226
Спогади (кінець 1917 – по грудень 1918 року)	227
СИМОН ВАСИЛЬОВИЧ ПЕТЛЮРА	236
Про патріотизм	237

Первинне накопичення капіталу призвело до появи великих багатств, що були зосереджені в руках невеликого прошарку суспільства. Постійний перерозподіл власності, характерний для цього періоду поступився принципу священної і неторканої приватної власності. Це призвело до того, що збагачуватись за допомогою злочинності та лихварства, як це було раніше, стало неможливим. Саме тому з'явилося нове джерело збагачення – досягнення промислової революції, машини. Фактично, це була перша науково-технічна революція, яка за допомогою своїх досягнень змінила світ. Цей період отримав назву індустріалізації, а епоха, що нею розпочалася, – індустріальної епохи.

Індустріальна епоха припадає на XIX століття і на дві третини XX. Саме в цей час були апробовані великі соціальні доктрини – лібералізм, соціалізм, націоналізм, комунізм та інше. Якщо XIX століття можна було б назвати періодом вільного капіталізму, то століття XX – це, фактично, епоха диктатур. Одними з перших ідеологів диктаторського підходу фактично були Гегель, Маркс та Енгельс (XIX століття). Практичним же втіленням диктаторських державних технологій займалися в XX столітті. Найвідомішими диктаторами того часу були В. Ленін (Росія), П. Скоропадський (Україна) та А. Гітлер (Німеччина).

Георг Вильгельм Фридрих ГЕГЕЛЬ (1770-1831)

Німецький філософ. Народився в сім'ї високопосадовця. З 1788 до 1793 р. навчався в Тюбінгенському теологічному лютеранському інституті, після закінчення якого працював домашнім вчителем у Берні (1793-1796). У ці роки Гегель був прихильником демократичної форми правління, критично сприймаючи пруські порядки та офіційну релігію. Демократичні уподобання філософа були відображені у його ранніх роботах. У 1797-1800 рр. Гегель був домашнім вчителем у Франкфурті-на-Майні. З 1801 року починається педагогічна діяльність Гегеля в Ієнському університеті. Разом з Шеллінгом він видає "Критичний журнал філософії", де публікує критичні статі проти філософії Канта й Фіхте. Найбільш відомий твір Гегеля того періоду – "Феноменологія духу" (1806), де він подає перші нариси своєї об'єктивно-ідеалістичної філософії. Деякий час Гегель редагував "Бамбергську газету", а з 1808 до 1818 року був директором гімназії у Нюрнберзі. У цей період він пише свій основний твір "Наука логіки" (1812-1816). Загальноєвропейська реакція, що встановилася після падіння Наполеона, знайшла своє відображення на політичній позиції Гегеля: тепер він пояснює тодішню пруську державу як таку, що побудована "на розумних засадах". У 1816 році він – професор Гейдельберзького, а з 1818 року – Берлінського університетів. З моменту запрошення до Гейдельбергу Гегель, по суті, стає офіційним професором пруського уряду. В "Енциклопедії філософських наук" (1817) система Гегеля одержала остаточне оформлення, тут же відбувся ухил його поглядів вправо. У систематизованому вигляді політико-правове вчення Гегеля викладено в праці "Філософія права" (1820).

Уривки з твору "Філософія права" перекладено за джерелом: Гегель, Г. В. Ф. Философия права [Текст] / Гегель, Г. В. Ф. ; пер. с нем. / ред. и сост. Д. А. Керимов, В. С. Нерсесянц ; авт. вступ. ст. и прим. В. С. Нерсесянц. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.

“ФІЛОСОФІЯ ПРАВА”

Вступ

§ 3. Право є *позитивним* взагалі: а) завдяки *формі* визначеності, і цей законний авторитет являє собою принцип його знання, науку про *позитивне право*; б) за своїм змістом це право знаходить позитивний елемент; в) унаслідок особливого *національного характеру* народу, ступеня його *історичного* розвитку і зв'язку всіх тих відносин, які належать до сфери *природної необхідності*; г) завдяки необхідності, щоб система законодавчого права містила *застосування* загального поняття щодо особливого, даного *ззовні* стану предметів і випадків, – застосування, яке є вже не спекулятивним мисленням і розвитком поняття, а розсудливим підведенням приватного під загальне; г) унаслідок потрібних для ухвалення *рішень* справді *останніх* визначень.

Примітка. Якщо позитивному праву і законам протиставляються диктоване серцем почуття, схильність і свавілля, то вже в усякому разі не філософія визнає подібні авторитети. Та обставина, що насильство і тиранія можуть бути елементом позитивного права, є для нього чимось випадковим і не зачіпає його природу... Уявляти відмінність між природним або філософським правом і позитивним правом таким чином, ніби вони протилежні і суперечать один одному, було б абсолютно неправильним; перше відноситься до другого як інституції до пандектів.

§ 4. Підґрунтям права взагалі є *духовне*, і його найближчим місцем та відправною точкою – *воля*, яка є *вільною*; отже, свобода складає її субстанцію та визначення, і система права є царством здійсненої свободи, світом духу, породжений ним самим як якась друга природа...

Додаток. Свободу волі краще за все пояснити вказівкою на фізичну природу. Бо свобода є таким же основним визначенням волі, як вага – основним визначенням тіла. Коли говорять – матерія є важкою, можна припустити, що цей предикат є випадковим, але насправді це не так, бо в матерії немає нічого неважкого, правильніше, вона сама є вагою. Вага складає тіло і є тілом. Так само відбувається і з свободою та волею, адже вільне є волею. Воля без свободи – порожній звук, так само як свобода дійсна лише як воля, як суб'єкт.

***

§ 27. Абсолютне визначення, або, якщо бажаєте, абсолютний потяг, вільного духу полягає у тому, щоб його свобода була для нього предметом, об'єктивним як у тому значенні, щоб вона була розумною системою його самого, так і в тому сенсі, щоб вона була безпосередньою дійсністю, щоб бути для себе, бути як ідея тим, що воля є в собі;

ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

абстрактним поняттям ідеї волі є взагалі *вільна воля, що прагне вільної волі*.

§ 28. Діяльність волі, котра полягає у тому, щоб зняти суперечність між суб'єктивністю і об'єктивністю, перемістити свої цілі з першого визначення на друге і об'єктивно разом з тим залишитися у себе, ця діяльність є не тільки формальним способом свідомості, де об'єктивність є лише безпосередньою дійсністю, але й істотним *розвитком субстанціального змісту ідеї*, – розвитком, де поняття визначає ідею, яка сама *спочатку* є абстрактною, до тотальності її системи; як субстанціальна ця тотальність системи незалежна від протилежності між лише суб'єктивною метою та її реалізацією й є одне *і те ж* у цих обох формах.

§ 29. *Право* полягає у тому, що наявне буття взагалі є *наявне буття вільної волі*. Тим самим право як ідея є взагалі свободою.

Примітка. Визначення Канта (“Метафізичні засади вчення про право”, Введення) і загальноприйняте визначення, яке свідчить: “Обмеження моєї свободи або *свавілля* так, щоб вона могла існувати згідно загального закону спільно із *свавіллям* кожної іншої людини, є головним моментом”, – містять частково як негативне визначення, визначення обмеження, частково ж позитивне визначення, загальний, або так званий закон розуму – відповідність *свавілля* одного *свавілля* іншого – поєднується в ньому до відомої формальної тотожності і закону суперечності. У наведеній дефініції права міститься поширене з часів Руссо переконання, згідно якого субстанціальною основою і першою повинна бути воля не як в собі і для себе суть, розумна воля, дух не як істинний дух, а як особливий *індивід*, як воля одиничного в її, властивому їй *свавіллі*. Відповідно до цього принципу, якщо він буде прийнятий, розумне може бути тільки тим, що обмежує цю свободу, що є не іманентно розумне, а лише зовні формальне, загальне. Це переконання настільки ж позбавлене всякої спекулятивної думки і знехтуване філософським поняттям, наскільки жахливими є ті явища, які воно викликало в думках людей і в дійсності; паралелю ним може служити лише зверхність думок, на яких вони ґрунтувалися...

§ 30. *Право* є щось *святе взагалі* вже тому, що воно є наявним буттям абсолютного поняття, самосвідомої свободи. *Формалізм* же права (а потім і формалізм обов'язку) виникає з відмінності між ступенями в розвитку поняття свободи. У порівнянні з формальнішим, тобто *абстрактнішим* і тому більш обмеженим, правом та сфера і ступінь духу, на якій він довів у собі до визначеності і дійсності подальші моменти, котрі містяться в його ідеї, має як *більш конкретною* в собі, більш багатою й істинно загальною і більш високе право.

Примітка. Кожен ступінь розвитку ідеї свободи має своє власне право, оскільки він є наявним буттям свободи в одному з її визначень. Коли говорять про протилежність між моральністю, чеснотами, з одного боку, і *правом* –

з іншого, то під правом розуміють лише перше формальне право абстрактної особи. Моральність, чеснота, державний інтерес кожного окремо є особливим правом, оскільки кожна з цих форм є визначенням і наявним буттям *свободи*. Колізія між ними може відбутися лише тоді, коли всі вони знаходяться на одній і тій самій лінії та є правом; якби моральна точка зору духу не була також правом, свободою в одній з її форм, вона взагалі не могла б вступити в колізію з правом особи або з яким-небудь іншим правом, тому що таке право містить у собі поняття свободи, вище визначення духу, відносно якого щось інше є позбавлене субстанції. Але в колізії міститься й інший момент, зокрема те, що всі ці форми права обмежені і, отже, підлеглі одне одному; тільки право світового духу є необмежено абсолютним.

Частина друга Чесноти

Розділ другий. Громадянське суспільство

§ 211. Те, що є правом у собі, встановлене в його об'єктивному наявному бутті, тобто визначене для усвідомлення думкою і відоме як те, що є і визнане правом, як законом; за допомогою цього визначення право є взагалі позитивним правом.

§ 212. У цій тотожності в *собі буття* і *належності* обов'язковими в якості *права* лише те, що є *законом*. Оскільки належність складає той бік наявного буття, в якому може виступити і випадковість, породжувана свавіллям та іншою особливістю, остільки те, що є законом, може бути відмінним за своїм змістом від того, що є правом у собі.

Розділ третій. Держава

§ 257. Держава є дійсність етичної ідеї – етичний дух як *очевидна*, сама собі ясна, субстанціальна воля, яка мислить і знає себе й виконує те, що вона знає і оскільки вона це знає. У *чеснотах* вона має своє безпосереднє існування, а в *самосвідомості* окремої людини, її знаннях і діяльності – своє опосередковане існування, так само, як самосвідомість окремої людини за допомогою умонастрою має в ньому як за своєю суттю, метою і продуктами своєї діяльності свою *субстанціальну свободу*.

§ 258. Держава як дійсність субстанціальної *волі*, якою вона володіє у зведеній у свою загальність особливій *самосвідомості*, є в собі і для себе *розумною*. Ця субстанціальна єдність є абсолютною, нерухомою самоціллю, в якій свобода досягає свого вищого права, і ця самоціль володіє вищим правом відносно окремих людей, чий вищий *обов'язок* полягає в тому, щоб бути членами держави.

Примітка. Якщо змішувати державу з громадянським суспільством і вважати її призначення у забезпеченні і захисті власності й особистої свободи, то *інтерес окремих людей як таких* виявляється останньою метою, для якої

вони об'єднані, а з цього виходить також, що залежно від свого бажання можна бути або не бути членом держави. Проте насправді відношення держави до індивіда зовсім інше; оскільки вона є об'єктивним духом, сам індивід володіє об'єктивністю, істиною і моральністю лише настільки, наскільки він є членом держави. *Об'єднання* як таке є найбільш справжнім за змістом і метою, і призначення індивідів полягає в тому, щоб вести спільне життя; їх подальше особливе задоволення, діяльність, характер поведінки мають своєю відправною точкою і результатом це субстанціальне і загальнозначуще. Розумність, що розглядається абстрактно, полягає взагалі у взаємопроникаючій єдності загальності й одиничності, а тут, розглядаючи конкретно, за своїм змістом, – в єдності об'єктивної свободи, тобто загальної субстанціальної волі, і суб'єктивної свободи як індивідуального знання і шукаючої своїх особливих цілей волі, тому вона формою полягає в мисливій, *тобто* у визначаючій себе загальними законами й основоположеннями, діяльності. Ця ідея в собі і для себе – вічне і необхідне буття духу. Що ж до того, як же або яким було історичне *походження* держави взагалі, правильніше, кожної окремої держави, її прав і визначень, чи виникла вона з патріархальних відносин, зі страху або довіри, з корпорації тощо, як набула свідомості і затверджувалося в ній те, на чому засновані такі права, як божественне або позитивне право, договір, звичай тощо, то це питання до самої ідеї держави не має ніякого відношення і як явище являє для наукового пізнання, про яке тут тільки і йде мова, суто історичну проблему; що ж до авторитету дійсної держави, то оскільки для цього потрібні підстави, вони запозичуються з форм діючого в ній права. Філософський розгляд займається тільки внутрішньою стороною всього цього, мислимим *поняттям*...

Додаток. Держава в собі і для себе є етичним цілим, здійсненням свободи, і абсолютна мета розуму полягає в тому, щоб свобода дійсно була. Держава є дух, що перебуває у мирі та реалізується в ньому *свідомо*, тоді як в природі він одержує дійсність тільки як інше, як дрімаючий дух. Лише як такий, що має свідомість, усвідомлює себе в якості існуючого предмета, він є державою.

§ 259. Ідея держави володіє: а) *безпосередньою* дійсністю і є індивідуальна держава як організм, що співвідноситься з собою, державний лад або *внутрішнє державне право*;

б) вона переходить у *стосунки* окремої держави з іншими державами – *зовнішнє державне право*;

в) вона є загальною ідеєю як *рід* і абсолютна влада, що протиставляє себе індивідуальним державам, дух, який повідомляє собі в процесі *всесвітньої історії* свою дійсність.

Додаток. Держава є дійсною по суті індивідуальною державою, і понад те ще й особливою державою. Індивідуальність слід відрізнити від особливості: індивідуальність є момент самої ідеї держави, тоді як особливість належить до історії. Держави як такі є незалежними одна від одної, і відносини між ними можуть бути лише зовнішніми, тому

над ними повинно існувати щось третє, котре буде повз'язувати їх. Цим третім є дух, який у всесвітній історії повідомляє про дійсність і є абсолютним суддею над нею. Декілька держав, утворюючи союз, що-правда, можуть скласти суд над іншими державами; між державами можуть виникнути об'єднання, як, наприклад, Священний союз, але ці союзи завжди тільки відносні й обмежені, подібно вічному миру. Єдиний абсолютний суддя, який завжди виступає, і виступає проти особливого, є в собі і для себе суцільний дух, виступаючий у всесвітній історії як загальний і діючий рід.

§ 260. *Додаток.* У Новий час ідея держави відрізняється тією особливістю, що держава є здійсненням свободи не за суб'єктивним бажанням, а згідно поняттю волі, тобто згідно її загальності та божественності. Недосконалі держави – ті, в яких ідея держави ще прихована і де її особливі визначення ще не досягли вільної самостійності.

***

§ 269. Свій певний зміст умонастрій черпає з різних боків державного організму. Цей *організм* є розвитком ідеї в її відмінності та їх об'єктивній дійсності. Ці різні сторони являють собою *різні влади*, їх функції та сфери діяльності, за допомогою яких загальне безупинне – саме тому, що вони визначені *природою поняття*, – *необхідним чином породжує себе*, а оскільки загальне визначається своїм породженням, то і *зберігає себе*; цей організм є *політичним ладом*.

Додаток. Держава є організмом, тобто розвитком ідеї в своїй відмінності. Ці різні сторони утворюють, таким чином, різні зв'язки, їх функції та сфери діяльності, за допомогою яких загальне безупинно обов'язково породжує себе, а оскільки воно саме в своєму породженні визначене, то і зберігає себе. Цей організм, який є політичним ладом, завжди виходить з держави, так само як держава, у свою чергу, зберігається завдяки ньому; якщо обидва вони розходяться, якщо різні сторони стають вільними, то єдності, яка їх породила, більше вже не існуватиме. До них застосовна байка про шлунок й інші частини тіла. Природа організмів така, що якщо не всі його частини переходять у тотожність, якщо одна з них вважає себе самостійною, то загинути повинні всі.

***

§ 270. *Додаток.* Держава дійсна, а її дійсність полягає у тому, що інтерес цілого реалізується, розпадаючись на особливі цілі. Дійсність завжди є єдністю загальності й особливості, розклад загальності на особливості, які уявляються самостійними, хоча вони знаходяться

та зберігаються лише всередині цілого. Якщо цієї єдності немає в наявності, дещо не є *дійсним*, хоча б і можна було прийняти, що воно *існує*. Погана держава – така, яка лише існує, хворе тіло теж існує, але не має справжньої реальності. Відсічена рука ще виглядає як рука й існує, але вона не дійсна; справжня дійсність є необхідністю, тим, що дійсне, необхідне всередині себе. Необхідність полягає у тому, що ціле розділене на понятійні відмінності, а також це розділене являє собою міцну і таку, що все ще зберігається, визначеність, яка є не мертвотною міцною, а постійно породжує себе в розпаді. Істотною приналежністю завершеної держави є свідомість, мислення; тому держава знає, чого вона хоче, і знає це як уявне.

***

§ 272. Державний устрій є розумним, оскільки держава *розрізняє* і визначає всередині себе свою діяльність відповідно до *природи поняття*, причому так, що *кожна* з цих влад є самою в собі *тотальністю* за допомогою того, що вона дієво має і містить у собі інші моменти; а оскільки вони виражають відмінність поняття, вони цілком залишаються в його ідеальності та складають *одне індивідуальне* ціле.

Примітка. ...З відомих уявлень, що відносяться до § 269, слід згадати уявлення про *необхідний поділ влади* у державі – надзвичайно важливе визначення, яке, взяте в своєму істинному значенні, з повним правом могло б розглядатися як гарантія публічної свободи; але саме ті, хто уявляють, що говорять про нього із захопленістю та любов'ю, нічого про нього не знають і знати не хочуть, бо в ньому саме і полягає момент *розумної визначеності*. Принцип поділу влади і містить істотний момент *відмінності, реальної* розумності; проте в розумінні абстрактного розуму в ньому полягає частково помилкове визначення абсолютної самостійності влад відносно одна одної, частково однобічне розуміння їх відношення одна до одної як негативного, як взаємного обмеження. За такого переконання передбачається ворожість, страх кожної з влад перед тим, що інша робить щось проти неї як проти зла, і разом з тим визначення протидії їй та встановлення за допомогою такої противаги загальної рівноваги, але не живої єдності. Лише *самовизначення* поняття всередині себе, а не будь-якими іншими цілями та міркуваннями корисності є джерелом абсолютного походження розрізнених влад, і лише завдяки ньому державна організація є всередині себе розумною та відображенням вічного розуму. Про те, як *поняття*, а потім, більш конкретно, ідеї визначають себе в самих собі і тим самим абстрактно вираховують свої моменти загальності, особливості й одиничності, можна зрозуміти з логіки – але, зрозуміло, не із загальноприйнятої. Взагалі брати своєю першоосновою негативне, в якості першого – веління зла та недовіру до нього і, виходячи з цієї передумови, хитромудро винаходити перепони, які для своєї дії потребують лише таких перепон, що протистоять

їм, – усе це характеризує за ідеєю *негативний розум*, за умонастроєм – переконання черні... *Самостійністю* влад, наприклад, *виконавчої та законодавчої*, як завжди їх називають, безпосередньо розпочато, як ми це бачили у великому масштабі, руйнування держави – або, оскільки держава по суті зберігається, виникає боротьба, в результаті якої одна влада підпорядковує собі іншу і тим самим створює єдність, який би характер вона не носила, і, таким чином, рятує істотне, існування держави.

Додаток. У державі не слід бажати нічого, що не є виразом розумності. Держава – це світ, створений духом для себе; тому вона має визначене в собі і для себе суще просування... Надзвичайно важливо, що в новітній час знайдені певні ідеї щодо держави взагалі, і що така увага приділяється обговоренню і створенню конституцій. Але цього не досить; необхідно, щоб до розумної справи підходили з розумним переконанням, знали, що є істотним і що не завжди істотне те, що передусім впадає в очі. Влади в державі повинні, насправді, бути розрізнені, але кожна повинна в самій собі утворити ціле і містити в собі інші моменти. Кажучи про розрізнену діяльність влад, не слід припускати жахливої помилки, розуміти це в тому значенні, ніби кожна влада повинна перебувати в собі абстрактно, оскільки влади повинні бути розрізнені тільки як моменти поняття. Якщо ж, навпаки, відмінності перебувають абстрактно для себе, то абсолютно ясно, що дві самостійності не можуть скласти єдність, але повинні породити боротьбу, за допомогою якої буде розхитано ціле або єдність буде знов відновлена силою. Так, у період Французької революції то законодавча влада поглинала так звану виконавчу владу, то виконавча – законодавчу владу, і безглуздо пред'являти тут моральну вимогу гармонії, бо якщо ми віднесемо все до сердечних спонукань, то, безумовно, позбавимо себе від будь-якої праці; але хоча етичне почуття і необхідне, воно не може самостійно визначати державні влади. Отже, вся справа в тому, щоб визначення влад, які є одним цілим, в існуванні всі разом склали поняття в його цілісності. Якщо зазвичай говорять про три влади, про законодавчу, виконавчу і судову, то перша відповідає загальності, друга – особливості, але судова влада не є третім моментом поняття, бо її одиничність лежить поза вказаними сферами...

§ 273. Політична держава розпадається, отже, на такі субстанціальні відмінності:

- а) на владу визначати і встановлювати загальне – *законодавчу владу*;
- б) на владу підводити *особливі* сфери й окремі випадки під загальне – *урядову владу*;
- в) на владу суб'єктивності як останнього вольового рішення, *владу державця*, в якій розрізнені влади об'єднані в індивідуальну єдність і яка, отже, є вершиною й початком цілого – *конституційної монархії*.

Примітка. Розвиток держави в конституційну монархію – справа нового світу, в якому субстанціальна ідея знайшла нескінченну форму. *Історія* поглиблення світового духу всередину себе, або, що є тим самим, вільного формування, в якому ідея відпускає від себе свої моменти – і це тільки її моменти – як тотальності і саме тому поміщає їх в ідеальній єдності поняття, в чому і полягає реальна розумність, – історія цього справжнього формування етичного життя є справою всесвітньої історії.

Старий поділ форм державного устрою на *монархію, аристократію і демократію* має за основу *ще не розділену субстанціальну єдність*, яка ще не досягла свого *внутрішнього розрізнення* (розвиненої організації всередині себе), а отже, *глибини і конкретної розумності*. Для цієї точки зору стародавнього світу таке розділення тому й було істинним і правильним, бо відмінність у тій субстанціальній, що не дійшло всередині себе до абсолютного розгортання єдності є, по суті, відмінністю *зовнішньою* і виявляє себе передусім як відмінність числа тих, яким, згідно цій точці зору, іманентна ця субстанціальна єдність. Ці форми, які належать різним цілим, у конституційній монархії зведені до моментів; монарх – *один*, в урядовій владі виступає *декілька* чоловік, а в законодавчій владі – взагалі *множина*. Але подібні кількісні відмінності, як було вже сказано, лише поверхневі і не повідомляють поняття предмету. Недоречними є також, як це робиться в Новітній час, нескінченні просторікування про наявність демократичного й аристократичного елементів у *монархії*, бо визначення, які при цьому маються на увазі, саме тому, що вони мають місце в *монархії*, вже не є нічим іншим як демократичним або аристократичним. Існують такі уявлення про державний устрій, в яких вищим вважається лише *абстракція* правлячої та наказуючої держави, і залишається невирішеним, навіть вважається байдужим, чи стоїть на чолі такої держави *один, декілька* або *всі*. “Усі ці форми, – стверджує *Фіхте* в своєму “Природному праві”, ч. I, с. 196, – якщо тільки є *ефорат* (вигадана ним установа, яка повинна служити противагою верховній владі) – правомірні і можуть створювати та зберігати в державі загальне право”. Таке переконання (як і відкриття згаданого ефорату) походить з вищезгаданої поверхневості поняття про державу. При дуже простому стані суспільства ці відмінності насправді мають невелике значення або взагалі не мають ніякого значення; *Мойсей*, наприклад, не вносить у своїх законах ніяких змін до установ на той випадок, якщо народ побажає мати царя, він тільки додає звернену до царя вимогу, щоб він не примножував собі коней, дружин, срібла і золота (5. Кн. Мойсея 17, 16 наст.). Певною мірою можна, проте, стверджувати, що і для ідеї ці три форми (включаючи і *монархічну* в тому обмеженому її значенні, в якому вона ставиться поряд з *аристократичною і демократичною*) байдужі, проте

на протилежність тільки-но викладеному, оскільки всі вони не відповідають ідеї в її розумному розвитку... і вона ні в одній з них не могла б досягти свого права і своєї дійсності. Тому питання, яка з них є найкращою, стало абсолютно пустим; про форми такого роду може йтися лише в історичному аспекті. В іншому ж питанні, як і в багатьох інших, слід визнати всю глибину переконання *Монтеск'є*, висловленому у своїй знаменитій вказівці принципів цих форм правління; але щоб визнати правильність його вказівок, їх не слід розуміти неправильно. Як відомо, у якості принципу *демократії* він назвав *чесноту*; бо насправді такий державний устрій ґрунтується на *умонастрої* як на тій єдино субстанціальній формі, в якій розумність у собі і для себе суцільної волі тут ще існує. Якщо Монтеск'є додає, що *Англія* сімнадцятого століття дала нам прекрасний приклад, що показав всю марність спроб встановити демократію, коли вождям бракує чесноти; якщо він потім додає, що при зникненні в республіці чесноти, честолюбство опановує тими, хто здатен переживати це почуття, а користолюбство – усіма, і тоді сила держави, що є загальною здобиччю, полягає лише в могутності декількох індивідів і розбещеності всіх, то на це слід зазначити, що при розвиненому стані суспільства і при розвитку і свободі сил, *особливості* чесноти глав держави недостатньо і потрібна інша форма розумного закону, а не тільки форма умонастрою, щоб повністю володіла силою, зберігала свою єдність і могла б надати силам розвинутої особливості користуватися як своїм позитивним, так і своїм негативним правом. Так само необхідно усунути непорозуміння, ніби те, що в демократичній республіці умонастрій чесноти є її субстанціальною формою, означає, що в монархії без нього можна обійтися або що воно там взагалі відсутнє, і вже найрішучіше треба остерігатися заснованого на непорозумінні погляду, нібито в *розчленованій* організації чеснота і *визначена законом* діяльність протилежні одне одному і не сумісні. Що *помірність* є принципом *аристократії*, є наслідком відділення, що починається, одне від одного публічної влади і приватного інтересу; проте вони одночасно безпосередньо стикаються, що ця форма державного устрою всередині себе може будь-якої хвилини перетворитися на стан жорстокої тиранії або анархії (прикладом служить римська історія) і виявитися знищеною. З того, що *Монтеск'є* вбачає принцип монархії в *честі*, вже само по собі очевидно, що під монархією він розуміє не патріархальну або античну монархію взагалі і не ту, яка в своєму розвитку досягла об'єктивного державного устрою, а *монархію феодалну*, причому настільки, наскільки відносини її внутрішньої державної вдачі викристалізувалися в юридично оформлену приватну власність і привілеї індивідів та корпорацій. Оскільки за такого

ладу життя держави засноване на діяльності привілейованих осіб, від бажання яких залежить значна частина того, що повинно бути зроблене для існування держави, те об'єктивне в цих звершеннях носить характер не обов'язків, а уявлення та думки, і тим самим держава тримається не на обов'язку, а тільки на честі.

Тут легко виникає інше питання: *хто повинен встановлювати державний устрій?* Питання здається ясным, але при найближчому розгляді відразу ж виявляється безглуздим. Бо це питання припускає, що державного устрою не існує, а зібрався лише *атомістичний натовп* індивідів. Вирішення питання, як натовп – чи сам, чи то за допомогою інших, добротою, думкою або силою – міг би досягти державного устрою, повинно бути надано йому самому, бо натовп не може бути предметом поняття. Якщо ж це питання припускає, що державний устрій вже існує, то слово *встановлення* означає лише зміну, а з передумови про наявність державного ладу безпосередньо саме по собі слідує, що таке зміна може відбуватися лише конституційним шляхом. Взагалі ж надзвичайно важливо, щоб державний устрій, хоча він і виник у часі, не *розглядався* як щось створене, бо він є абсолютно чимось у собі і для себе суцям, який повинен розглядатися як божественний і такий, що перебуває, стоїть над усім тим, що створюється.

Додаток. Принцип нового світу є взагалі свобода суб'єктивності, вимога, щоб могли, досягаючи свого права, розвинутися всі істотні сторони духовної тотальності. Виходячи з цієї точки зору, навряд чи можна ставити питання, яка форма правління є кращою – монархія чи демократія. Можна лише сказати, що однібок усі ті форми державного устрою, які нездатні містити в собі принцип вільної суб'єктивності та нездатні відповідати розвиненому розуму.

***

§ 279. *Примітка.* Про *народний суверенітет* можна казати у тому значенні, що народ взагалі є відносно *зовнішнього світу* самостійним і складає власну державу, як, наприклад, народ Великобританії, але народи Англії, Шотландії, Ірландії або Венеції, Генуї, Цейлону і т.д. вже перестали бути суверенними з тих пір, як у них не стало власних державців або верхніх урядів. Можна також казати і про *внутрішній суверенітет*, що належить народу, якщо взагалі говорити про *ціле* так само, як вище (§ 277, 278) було показано, що *державі* властивий суверенітет. Але в новітній час про народний суверенітет, звичайно, стали говорити як про *протилежний існуючому у монарха суверенітету*, – в такому співставленні уявлення про народний суверенітет належить до розряду тих плутаних думок, в основі яких лежить *порожнє* уявлення про *народ*. *Народ*, узятий без свого монарха, безпосередньо пов'язаний саме з *розчленовуванням* цілого, є безформною

масою, яка вже не є державою і не володіє більше жодним з визначень, наявних тільки в *сформованому всередині себе* цілому, не володіє суверенітетом, урядом, судами, начальством, станами і чим би те не було. Через те, що в народі настають такі моменти, що відносяться до організації державного життя, він перестає бути тією невизначеною абстракцією, яку тільки в загальному уявленні називають *народом*. Якщо під народним суверенітетом мають на увазі форму *республіки* і, ще безумовно, демократії (бо під республікою розуміють й інші різноманітні емпіричні змішування, які взагалі не відносяться до філософського розгляду), то про це частково було сказано вище (§ 273, прим.), частиною ж при розгляді розвиненої ідеї про таке уявлення взагалі не може бути мови. У народу, який ми не уявляємо собі ані як патріархальне плем'я, ані як щось, що перебуває в нерозвиненому стані, в якому можливі форми демократії або аристократії (див. примітку в тому ж параграфі), ані в якомусь іншому довільному і неорганічному стані, а мислимо як усередині себе розвинену, істинно органічну тотальність, суверенітет виступає як особистість цілого, а вона у відповідній її поняттю реальності виступає як особистість *монарха*.

***

§ 280. *Додаток*. Якщо проти влади монарха часто заперечують, що через нього хід державних справ залежить від випадковості, оскільки монарх може бути недостатньо освіченим, може виявитися негідним стояти на чолі держави, і що існування такого стану як розумного є безглуздим, то тут неправильна передусім сама передумова, ніби у даному випадку має значення особливість характеру. При досконалій організації держави вся справа тільки у наявності вершини формального рішення; монарх повинен бути лише людиною, яка говорить “так” і ставить крапку над і, бо вершина повинна бути такою, щоб особливість характеру не мала значення. Все те, що властиво монарху, крім цього остаточного рішення, є деталлю, якій не слід надавати значення. Можуть бути, звичайно, такі стани держави, за яких виступають тільки ці деталі, проте це означає, що держава ще не повністю розвинена або недостатньо добре конструйована. В упорядкованій монархії об'єктивна сторона належить тільки закону, до якого монарху належить додати лише суб'єктивне “я хочу”.

§ 281. Обидва моменти в їх нероздільній єдності, останнє необгрунтоване самозвеличання волі і, разом з тим, таке ж обгрунтоване існування, як надане *природі* визначення, – це ідея того, що не *схильне до свавілля*, складає *велич* монарха. У цій єдності закладена *дійсна єдність* держави, яка лише завдяки цій своїй внутрішній і зовнішній *безпосередності* позбавлена від можливості бути втягнутою в сферу *особливості*, її свавілля, цілей і переконань, у боротьбу клік за трон і від ослаблення та руйнування державної влади.

Примітка. Право народження і спадкоємства є підставою *легітимності* як підставу не тільки чисто позитивного права, але й ідеї. ...*Виборність монарха* легко може здатися *найприроднішим* уявленням, тобто вона найближча до зверхності мислення; оскільки монарху належить піклуватися про справи й інтереси народу, то народу й слід зробити вибір, кому він доручить турботу про своє благо, і лише з цього рішення народу виникає право на правління державою. Це переконання, подібно уявленню про монарха як про вищого державного урядовця, про договірне відношення між ним і народом тощо, виходить з волі як *бажання*, думки і свавілля *багатьох* – з визначення, яке, як давно вже розглядалося, вважається в громадянському суспільстві найпершим або, правильніше, хоче бути визнаним найпершим, проте воно не є ані принципом сім'ї, ані, тим більше, принципом держави і взагалі протистоїть ідеї моральності. Що виборна монархія є ледве не найгіршим з інститутів, є розсудливим уявленням тих *наслідків*, які є для нього чимось *можливим і вірогідним*, насправді ж вони властиві суті цього інституту. Унаслідок того, що *приватна* воля стає в ній останньою вирішальною інстанцією, державний лад перетворюється у виборній монархії у *виборчу капітуляцію*, тобто в інститут, за якого державна влада віддається на милість приватної волі, що веде до перетворення особливих державних влад у приватну власність, до ослаблення держави і втрати нею суверенітету та до її внутрішнього розпаду і зовнішнього руйнування.

***

§ 284. Оскільки лише об'єктивне в рішенні – знання змісту справи й обставин, законні та інші підстави для рішення – може підлягати відповідальності, тобто доказу об'єктивності рішення, тому може бути передано нараді, відокремленій від особистої волі монарха як такої, то відповідальності підлягають тільки ці дорадчі інстанції або індивіди, власна ж велич монарха як остання вирішальна суб'єктивність є вищою за будь-яку відповідальність за дії уряду.

***

§ 301. Призначення *станового* елемента полягає в тому, щоб загальна справа знайшла в ньому існування не тільки в *собі*, але і *для себе*, тобто щоб в ньому знайшов існування момент суб'єктивної формальної *свободи*, суспільна свідомість як емпірична *загальність переконань* та думок *багатьох*.

Примітка. ... Взагалі думка ввести в обіг таку невимовну безліч мінливих та помилкових уявлень і виразів про народ, державний лад та стани, що приводить, пояснює і виправляє їх тут було б даремною працею. Уявлення, коли буденна свідомість зазвичай є необхідною і корисною діяльністю станів, полягає переважно у тому, що депутати народу або навіть сам народ *краще за все розуміє*, що йде йому на користь, і що він без жодного

сумніву має намір це здійснити. Що стосується першого, то обставини полягають якраз таким чином, що народ, оскільки це слово означає особливу частину членів держави, є тією частиною, *яка не знає, чого вона хоче*. Знання чого хочеш, а тим більше чого хоче в собі і для себе суцільна воля, розум – плід глибокого пізнання та розуміння, що саме і не є справою народу. Гарантією, якій служать для загального блага і суспільної свободи станові представники, виявляється при деякому роздумі зовсім не глибоке їх розуміння, бо вищі державні урядовці, певним чином, володіють глибшим і ширшим розумінням природи установ та потреб держави, так само як і великим умінням та звичкою вести державні справи, і *можуть* без станових представників чинити якнайкраще, що вони постійно і роблять за наявності станових зборів, – ця гарантія полягає частково в доповненні розуміння вищих урядовців розумінням депутатів, переважно в тих випадках, коли йдеться про діяльність урядовців, менш підвладної контролю вищих влад, і, особливо, про настійні і спеціальні потреби та недоліки, за якими депутати конкретно спостерігають; частково ж ця гарантія полягає в тій дії, яка спричиняє за собою контроль з боку багатьох, причому контроль публічний, а саме вже наперед примушує якнайкраще вникати в справи і запропоновані проекти, керуючись лише найчастішими мотивами, – необхідність, що накладає свою дію і на самих станових представників. Що ж до переважної доброї волі *станів*, спрямованої на загальну користь, то... для переконання черні і взагалі негативної точки зору характерне припущення, ніби уряд керується злостью або недостатньо доброю волею, – це припущення, якщо дати на нього відповідь у тій же формі, спричинить за собою найближчим часом звинувачення, що стани, оскільки вони виходять з одиничності, з точки зору приватних осіб та особливих інтересів, схильні використовувати свою діяльність на користь цих моментів за рахунок загального інтересу; проте інші моменти державної влади, навпаки, дотримуються точки зору держави і присвячують свою діяльність загальним цілям. Отже, що стосується взагалі гарантії, яка нібито надається наявністю станового представництва, то обов'язок служити гарантією суспільного блага і розумної свободи розділяє з ним будь-який державний інститут, і серед них є такі інститути, які, наприклад, як суверенітет монарха, спадковість престолу, правосуддя тощо, що надають цю гарантію набагато більшою мірою. Тому справжнє визначення поняття станових представників слід шукати у тому, що в них суб'єктивний момент загальної свободи, власне розуміння і власна воля тієї сфери, яка названа в цій роботі громадянським суспільством, знаходять своє *існування по відношенню до держави*. Цей момент є визначенням розвиненої в тотальність ідеї, і цю внутрішню необхідність не можна змішувати із зовнішньою *необхідністю і зовнішньою корисністю*, впливає це, як і всюди, з філософської точки зору.

§ 302. Представництва, що розглядаються як посередницький орган стану, знаходяться між урядом взагалі, з одного боку, і народом,

що розпадається на особливі сфери та індивідів – з іншого. Їх призначення вимагає, щоб вони володіли як *державним і урядовим значенням і переконанням*, так і *розумінням інтересів особливих* верств та *окремих* людей. Разом з тим це положення має значення спільного з організованою урядовою владою посередництва, спрямованого на те, щоб ані влада державця не виявляла себе ізольованою *крайністю* і тим самим тільки пануванням володаря і свавіллям, ані особливі інтереси общин, корпорацій та індивідів не ізолювалися або, більш того, щоб окремі люди не перетворювалися на *масу і натовп* і тим самим не дійшли б неорганічної думки і прагнення до чисто масової влади, що протиставляє себе органічній державі.

***

§ 308. *Примітка.* Що *всі* окремо повинні особисто брати участь в обговоренні і вирішенні загальних державних справ, оскільки всі вони – члени держави, і справи держави – це справи *всіх*, і всі мають *право* здійснювати вплив на їх вирішення своїм знанням і своєю волею – уявлення, яке хотіло б запровадити до державного організму *демократичний* елемент без *жодної розумної форми*, тоді як державний організм є таким лише за допомогою цієї форми; це уявлення лише тому так привабливо, що воно зупиняється на *абстрактному* визначенні, згідно якого кожен є членом держави, а поверхневе мислення дотримується абстракцій. Розумний розгляд, усвідомлення ідеї є *конкретним* і тому співпадає з достовірно *практичним* значенням, яке сам є нічим іншим, як розумним значенням, значенням ідеї; проте його не слід змішувати з чисто діловою рутинною і горизонтом обмеженої сфери. Конкретна держава є розчленованим на його *особливі кола цілим*; член держави є *членом* такого *стану*; тільки в цьому його об'єктивному визначенні він може бути взятий до уваги в державі. Його загальне визначення взагалі містить подвійний момент. Він є приватною *особою*, а як *мислячий* – також свідомістю і волінням загального. *Проте* ця свідомість і воління лише тоді не є порожніми, а наповненими та *дійсно* життєвими, коли вони наповнені особливістю, а вона є особливим станом і призначенням, або, інакше кажучи, індивід є *родом*, але має свою *іманентну* загальну дійсність як *найближчий* рід. Тому він досягає свого дійсного і життєвого призначення для *загального* перш за все в своїй сфері, у сфері корпорації, общини тощо ... причому для нього залишається відкритою можливість вступити за допомогою свого уміння в будь-яку сферу, для якої він виявиться придатним. Інша передумова, що полягає в уявленні, що *всі* повинні брати участь у державних справах, що *всі ці справи розуміють*, така ж безглузда, як часто її, не дивлячись на це, доводиться чути. Але в громадській думці... кожному відкрита можливість виказувати і затверджувати значущість своєї суб'єктивної думки про загальне.

§ 309. Оскільки депутати прагнуть до того, щоб вони обговорювали і вирішували *загальні* справи, їхнє обрання має той сенс, що набувають довіри ті індивіди, які краще за тих, хто їх делегує, розбираються в цих справах, а також і те, що вони захищають не особливий інтерес якої-небудь общини, корпорації, на противагу загальному, а затверджують значущість загального. Тому вони не знаходяться в положенні довірених осіб, уповноважених, зв'язаних інструкціями, тим більше що призначення зборів депутатів полягає в тому, щоб здійснювати живу, спрямовану на взаємне інформування, на переконання і нараду діяльність.

***

§ 349. Народ спочатку ще не є державою, і перехід сім'ї, орди, племені, натовпу і т.д. у стан держави складає в ньому *формальну* реалізацію ідеї взагалі. Без цієї форми йому як етичній субстанції, якою він є *в собі*, бракує об'єктивності, володіння для себе й інших загальним і загальнозначущим наявним буттям у законах як уявних визначеннях, і тому такий народ не одержує визнання; його самостійність, яка не володіє об'єктивною законністю і для себе міцною розумністю, лише формальною, що є суверенністю.

Примітка. У буденному уявленні також не називають ані патріархальний стан державним ладом, ані народ у цьому стані – державою, ані його незалежність – суверенітетом. Тому до періоду, який передує початку сучасної історії, відноситься, з одного боку, позбавлена будь-яких інтересів бездумна невинність, з іншого – хоробрість у формальній боротьбі за визнання і заради помсти.

§ 350. Виступати у визначеннях закону й об'єктивних інститутах, початковим пунктом для яких служить шлюб і землеробство ... є абсолютне право ідеї, чи виявляє себе форма цього здійснення як божественне законодавство і благодіяння, чи як насильство і неправо; це право є *правом героїв* засновувати держави.

§ 351. З того ж визначення виникає, що цивілізовані нації розглядають інші народи, що відстають від них у субстанціальних моментах держави (народи скотарів – мисливські; землеробські народи – ті й інші), як варварів і нерівноправних їм, а самостійність цих народів – як щось формальне і відповідно відносяться до них.

§ 352. Конкретні ідеї, народні духи, мають свою істину і призначення в конкретній ідеї, яка є *абсолютною загальністю*, – в світовому дусі; навколо його трону вони стоять як вершители його здійснення і як свідки та краса його слави. Оскільки він як дух є лише рухом своєї діяльності, що полягає в тому, щоб пізнавати себе абсолютним, тим самим звільнити свою свідомість від форми природної безпосередності

і дійти до самого себе, бо існують *чотири засади* утворення цієї самосвідомості в ході його звільнення - *чотири всесвітні царства*.

§ 353. У *першому* як *безпосередньому* одкровенні ця самосвідомість має за основу образ *субстанціального* духу як тотожність, в якому одиничність залишається зануреною в свою суть і для себе є не виправданою.

Друга засада є знанням цього субстанціального духу таким чином, що він є позитивним змістом, здійсненням і *для себе буттям* як живої форми цього змісту – *прекрасна* етична індивідуальність.

Третя засада є заглибленням всередину себе знаючого для-себе-буття до *абстрактної загальності* і тим самим до нескінченної *протилежності* відносно такої ж покинутої духом об'єктивності.

Засадою *четвертого* утворення є перетворення цієї протилежності духу, котре полягає у тому, що він сприймає в своєму внутрішньому житті свою істину і конкретну суть і перебуває примиреним в об'єктивності дому, а оскільки цей дух що повернувся до першої субстанціальності, є духом, що *повернувся з нескінченної протилежності*, то він знає цю свою істину як думку і світ законної дійсності й такою породжує її.

§ 354. Цим чотирьом засадам відповідають *чотири* всесвітньо-історичні царства: 1) *східне*, 2) *грецьке*, 3) *римське*, 4) *німецьке*.

§ 355. 1. Східне царство

Це перше царство є неподіленим субстанціальним світоглядом, що впливає з патріархального природного цілого в собі, в якому світський уряд є теократією, володар – також і верховний жрець або Бог, державний лад і законодавство – одночасно є релігією, а релігійні та моральні заповіді або, скоріше, звичаї – також державними і правовими законами. У пишноті цього цілого індивідуальна особа безправно зникає, зовнішня природа безпосередньо божественна або є красою бога, а історія дійсності – поезією. Відмінності, що з'являються відповідно різним сторонам вдач, правління і держави, замість того, щоб прийняти форму законів, перетворюються за наявності простих вдач у важкі, розгалужені, марновірні церемонії – у випадковості, породжувані особистим насильством та довільним пануванням, а розчленовування на стани – в природну непорушність каст. Тому східна держава жива лише в своєму русі, який – оскільки в ній самій немає нічого стійкого, а те, що є міцним, скам'яніле – спрямовано назовні і стає стихійним лихом і спустошенням. Спокій усередині держави є приватне життя і занурення в слабкість та знемогу.

§ 356. 2. Грецьке царство

Це царство має за основу названу субстанціальну єдність кінцевого і нескінченного, але основою, що носить характер таємничості,

відтісненої в область смутних спогадів, у глибини й образи традиції; породжена з духу, що розрізняє себе і досягла індивідуальної духовності та яскравого світла знань, вона знайшла міру й ясність у красі і радісній моральності. У цьому визначенні засада особистої індивідуальності виникає ще не як укладене саме в себе, а в своїй ідеальній єдності; тому ціле частково розпадається на кола особливих народних духів, частково ж, з одного боку, останнє виявлення волі належить не суб'єктивності для себе суцільної самосвідомості, а силі, що є вищою і знаходиться поза нею... з іншого боку, властива потребі особливості ще не прийнята в свободу і виключається з неї у вигляді стану рабів.

§ 357. 3. Римське царство

У цьому царстві розрізнення доходить до нескінченного розриву етичного життя на дві крайнощі – на *особисту* приватну самосвідомість і на *абстрактну загальність*. Протиставлення, що випливає із субстанціального переконання аристократії, спрямованого проти засади вільної особи в демократичній формі, розвивається на одному боці в марновірство і затвердження холодного, користолюбного насильства, на іншому – в зіпсованість черні і розкладання цілого, завершується загальною бідною і смертю етичного життя. У цьому стані індивідуальності окремих народів гинуть в єдності пантеону, всі окремі особи падають до рівня приватних осіб, *рівних* за формальним правом, яких утримує разом тільки абстрактне свавілля, що доходить до жахливих розмірів.

§ 358. 4. Німецьке царство

Дійшовши до цієї втрати самого себе і свого світу та нескінченної скорботи про це – прийняти на себе цю скорботу було призначено *ізраїльському* народу, – відтіснений всередину себе дух досягає в крайності своєї абсолютної *негативності*, в собі і для себе суцільного у *поворотному пункті нескінченну позитивність* своєї внутрішньої суті, засаду єдності божественної та людської природи, примирення як тієї, що проявила себе усередині самосвідомості і суб'єктивності об'єктивну істину та свободу, здійснити яку було призначено північним засадам німецьких народів.

Анрі-Клод СЕН-СІМОН

(1760-1825)

Граф де Рувруа.

Французький мислитель, соціолог, соціаліст-утопіст, прихильник технократичних теорій та теорій сциентизму, автор утопічних соціальних проєктів “Промислова система” та “Нове християнство”.

Народився 17 жовтня 1760 року у Парижі. Нащадок старовинного роду французьких аристократів, учень д’Аламбера, математика та енциклопедиста. У 1777 році розпочав військову службу у піхотному полку. У 1783 році взяв участь у війні за незалежність США, де з успіхом проявив себе. Повернувся до Франції у тому ж році і, вийшовши у відставку полковником, відправляється у подорож по Європі. Восени 1789 року повертається на батьківщину, у Пікардію. З інтересом спостерігає за ходом революції, пропагуючи її гасла свободи, рівності і братерства. Відмовляється від свого дворянства та графського титулу, називаючи себе “громадянином Бономом” (боном – простак). У період Конвенту підтримує яacobinців, потім стає прихильником Директорії та Консульства Наполеона Бонапарта. Розбагатівши на спекуляціях державними паперами, стає покровителем учених, художників, ділових людей і створює свій власний салон, відомий усьому паризькому бомонду. Від своїх гостей він вимагав хоча б поверхневих знань математики, фізики, психології, соціології, а сам розробляв проєкти перебудови суспільства на “розумних засадах”. Відчувши недостачу знань, з 1797 року звертається до науки: слухає лекції в Політехнічній та Медичній школах, відвідує з освітянськими цілями Англію та Німеччину. Захоплений значними успіхами природничих наук, він з жаром та енергією береться до їх вивчення. У 1799 році Сен-Сімон розорився. У 1802 році відвідує Швейцарію.

Сен-Сімона завжди оточували видатні особистості. Деякий час його секретарем та співавтором був О. Конт. Наприкінці життя навколо Сен-Сімона оформився невеликий гурток учнів та послідовників – Б.П. Анфантен, С.А. Базар, О. Родриг та ін., що потім утворили школу сен-сімонізму, яка проіснувала до середини 1830-х років.

19 травня 1825 року через декілька тижнів після виходу друком “Нового християнства” Сен-Сімон помер у Парижі.

Основні праці Сен-Сімона: “Листи женеvського жителя до своїх сучасників” (1803), “Погляд на власність і законодавство” (1818), “Організатор”

(1819-1820), “Про промислову систему” (1821-1822), “Катехізис промисловців” (1823-1824), “Літературні, філософські та промислові міркування” (1825), “Нове християнство” (1825).

Твір “Про промислову систему” перекладено за джерелом: Сен-Симон, А. О промышленной системе [Текст] // Избранные сочинения в 2 т. / Сен-Симон ; пер. с фр. Л. С. Цетлина. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1948. – Т. 2. – С. 5-101.

“ПРО ПРОМИСЛОВУ СИСТЕМУ”

1. Передмова

Основною причиною кризи, що переживає політичний організм ось вже тридцять років, є повна зміна соціальної системи, яка сьогодні прагне охопити найбільш цивілізовані нації, як остаточний результат тих видозмін, що послідовно зазнавав дотепер старий політичний устрій. Інакше кажучи, суть цієї кризи полягає в переході від феодальної і теологічної системи до промислової і наукової. Вона неминуче триватиме до повного завершення утворення нової системи.

І керуючі, і керовані однаково залишалися дотепер, залишаються ще й досі, в невіданні стосовно цих основних істин або, скоріше, і ті й інші розуміють їх лише смутно, неповно й абсолютно недостатньою.

XIX століття все ще знаходиться під владою критичного характеру XVIII, воно все ще не прийняло властивого йому організаційного характеру. Це є першою істинною причиною жахливого затягування кризи і страшних негараздів, що супроводжують його дотепер. Але ця криза припиниться або, принаймні, перетвориться на простий моральний рух, як тільки-но ми піднесемося до розуміння великої ролі, що відводиться нам ходом цивілізації, як тільки-но світські й духовні сили, які сьогодні повинні вступити у дію, вийдуть із стану бездіяльності.

Філософська праця, перший уривок якої я зараз подаю публіці, має за мету розвинути й довести важливі положення, лише коротко сформульовані мною, по можливості привернути загальну увагу до істинного характеру великої соціальної реорганізації, яку заповіли XIX століттю, довести, що ця реорганізація, поступово підготовлена до цього моменту розвитком цивілізації, тепер повністю назріла і не може бути відстрочена без найбільш обтяжливих наслідків, вказавши точно й ясно, яким саме способом повинна здійснюватись ця реорганізація - спокійно, впевнено та швидко, не дивлячись на всі реальні перешкоди, одним словом, сприяти, наскільки це в силах філософії, освіти і завершенню промислової та наукової системи, встановлення якої лише й зможе покласти кінець сучасним соціальним хвилюванням.

Промислову доктрину (я беру на себе сміливість стверджувати це наперед) можна було б легко зрозуміти і без великих зусиль прийняти,

якби більшість розумних осіб спробували б засвоїти й обговорити її. Але, на жаль, справи йдуть не так. Порочні і глибоко укорінені розумові звички заважають майже всім зрозуміти цю доктрину. Беконівська *tabula rasa* була б набагато потрібнішою для засвоєння політичних ідей, ніж усіх інших; людина повинна випробувати набагато більше ускладнень стосовно ідей цієї категорії.

Ускладнення, випробувані вченими в їх прагненні дати правильне розуміння астрономії й хімії в умовах звичаю розглядати ці науки з точки зору астрології й алхімії, позначаються тепер і в політиці, де відбуваються аналогічні зміни, перехід від ворожильної науки до позитивної, від метафізики до фізики.

Змушений боротися з наполегливими і загальнопоширеними звичками, я вважаю корисним піти їм назустріч і дещо передбачити частину своєї праці. Я вважаю за потрібне пояснити тут стисло і загалом, який вплив на політику набули і зберігають дотепер порожні й метафізичні доктрини, яка помилка змушує приймати ці доктрини за істинну політику і, врешті-решт, чому тепер необхідно від них відмовитися.

Промислова і наукова система народилася та розвивалася за панування феодальної й теологічної системи. Цього простого зіставлення досить для того, щоб зрозуміти, що між цими двома абсолютно протилежними системами повинна була існувати якась система проміжна і невизначена, єдине призначення якої було видозмінювати стару систему так, щоб дати розвинути новій системі, а потім здійснити сам перехід до неї. Цей загальний історичний факт дуже легко з'ясувати наперед на підставі приведених мною даних. Будь-яка зміна як у світській, так і в духовній сфері може здійснюватись тільки поступово. У даному випадку зміна була такою великою, а з іншого боку, феодальна і теологічна система за своєю природою настільки опиралася будь-яким змінам, що для їх здійснення потрібна спеціальна діяльність протягом декількох століть особливих класів, породжених старою системою, але відмінних і певною мірою незалежних від неї: самим фактом свого політичного існування вони повинні були створювати в надрах суспільства те, що я загалом називаю проміжною і перехідною системою. Цими класами були в світській області легісти, в духовній - метафізики; у своїх політичних діях вони настільки ж тісно були зв'язані між собою, як феодалізм і теологія, як промисловість і дослідницькі науки.

Вказаний мною зараз загальний факт має величезне значення. Це є одним з тих основних даних, на які повинні спиратися позитивна політична теорія. Висвітлити її особливо важливо сьогодні, тому що

те смутне й неясне, що було у ній дотепер, якнайбільше сприяє сучасній плутанині в сфері політичних ідей і викликає майже всі політичні коливання.

Було б абсолютно не по-філософському не визнавати чудового і корисного впливу, який мали легісти й метафізики: вони пом'якшили феодал-теологічну систему, вони перешкодили їй душити з перших же кроків промислово-наукову систему. Легістам ми зобов'язані знищенням феодальної юстиції встановленням правосуддя, що є менш пригноблюючим і більш організованим. Скільки разів у Франції діяльність парламенту надавала захист промисловості від феодалізму! Дорікати цьому стану в честолюбстві означає засуджувати неминучі наслідки корисної, розумної й необхідної справи; це означає обійти суть питання. Що стосується метафізиків, то їм ми зобов'язані Реформацією XVI ст. і встановленням принципу свободи совісті, який підкопав основи теологічної влади.

Я вийшов би з рамок передмови, якби зупинявся довше на тих міркуваннях, які легко розвине кожна розсудлива людина на підставі попередніх вказівок. Я, зі свого боку, зазначаю, що абсолютно не уявляю собі, як могла б без втручання легістів та метафізиків відбутися зміна старої системи і розвиток нової.

З іншого боку, якщо безглуздо заперечувати особливу користь, яку принесли успіхам цивілізації легісти й метафізики, то дуже небезпечно і переоцінити цю користь або, правильніше, не визнати її істинної суті. За своєю історичною роллю політичний вплив легістів та метафізиків був короткочасним, оскільки він не організовував, а лише видозмінював і полегшував перехід. Вони виконали своє природне призначення тієї миті, як стара система втратила свою істотну владу, а сили нової отримали реальну перевагу у суспільстві як у світській, так і в духовній сфері. Аж до цього моменту, в основному досягнутого у середині минулого століття, політична діяльність легістів та метафізиків не переставала бути корисною і поважною, але вона набула зовсім шкідливого характеру, коли вийшла за свої природні межі.

Коли була проголошена французька революція, справа йшла вже не про зміну феодально-теологічної системи, що втратила вже майже всі свої реальні сили. Справа йшла про організацію промислово-наукової системи, покликаної за станом цивілізації її замінити. Отже, на політичну арену повинні виступити промисловці й учені, кожен у своїй природній ролі. Натомість на чолі революції стали легісти; вони спрямували її відповідно до доктрин метафізиків. Даремно нагадувати, який жахливий розбрат відбувся внаслідок цього і які нещастя стали його результатом. Але слід зазначити, що, не дивлячись на цей величезний

досвід, державними справами все ще продовжують керувати легісти й метафізики, що лише вони зараз вирішують всі політичні суперечки.

Цей досвід, як би дорого він не коштував і яким би значним він не був насправді, внаслідок своєї заплутаності залишався б безплідним, якби безпосереднім аналізом не була доведена абсолютна необхідність відняти у легістів та метафізиків загальний політичний вплив, яким вони користуються завдяки упередженій думці про перевагу їхніх доктрин. Але дуже легко довести, що доктрини легістів і метафізиків за своєю природою абсолютно не здатні тепер належним чином керувати політичними діями як правителів, так і керованих. Ця обставина є істотною, вона досконало знецінює значення, яке могли б мати здібності окремих осіб, якими б блискучими вони не були.

Кожна освічена людина тепер добре усвідомлює необхідність загального перетворення соціальної системи: потреба в ній настільки назріла, що вона неминуче повинна відчуватися. Але головна помилка при цьому полягає у вірі, що в основу побудови нової системи повинні бути покладені доктрини легістів та метафізиків. Ця помилка підтримується тільки тим, що люди не йдуть далеко у своїх політичних спостереженнях і не досліджують достатньо глибоко загальних фактів, або, краще сказати, тим, що політичні висновки все ще не ґрунтуються на загальних історичних фактах. Без цього не можна було б так помилятися, щоб сприйняти за справжню зміну соціальної системи лише видозміну її, яка вже здійснила весь свій вплив і не може більше виконувати ніякої ролі.

Легісти і метафізики схильні приймати форму за зміст і слово за справу. Звідси загальноприйняте уявлення про майже нескінченну безліч політичних систем. Але насправді є і можуть бути тільки дві системи соціальної організації, дійсно відмінні один від одного: феодальна або військова система і система промислова, а в духовній сфері - система вірувань і система позитивних доказів. Життя цивілізованого людства, протягом свого існування, поза сумнівом, ділиться відповідно до цих двох великих суспільних систем. Як у окремої особи, так і у нації існує лише дві цілі діяльності: або завоювання, або праця; у духовному світі їм відповідають або сліпі вірування або наукові докази, тобто докази, засновані на позитивних спостереженнях. Отже, необхідною є зміна мети загальної діяльності для того, щоб дійсно змінилася соціальна система. Будь-які інші удосконалення, наскільки б значними вони не були, є лише видозмінами, тобто змінами форми, а не системи. Тільки метафізика може подавати речі в іншому вигляді внаслідок нещасливої здатності поєднувати те, що повинне бути розчленоване, і розчленовувати те, що повинне бути з'єднане.

Коли феодальна або військова система була у повній силі, суспільство було організоване своєрідно, бо воно ставило тоді ясну і чітку мету своєї діяльності, а саме - розвиток великої військової активності; всі частини політичного організму були узгоджені для досягнення цієї мети. І зараз суспільство також прагне організуватися найдосконалішим способом і не менш своєрідно, маючи за мету промислову діяльність, до якої також будуть спрямовані всі зв'язані між собою соціальні сили. Але з часу падіння феодальної або військової системи і дотепер суспільство не було організоване по-справжньому, оскільки обидві вказані вище цілі стояли поряд, і політичний устрій мав незаконний характер. Але те, що було корисно і навіть необхідно як перехідний і підготовчий стан, тепер, коли перехід в основному завершився, став явною безглуздістю як постійна політична система. Проте саме до цього і ведуть доктрини легістів та метафізиків.

Не буде зайвим повторити, що суспільство для своєї діяльності потребує мети, що без неї не може бути ніякої політичної системи. Тим часом законодавство саме по собі ніколи не є метою, а може бути тільки засобом. Хіба не було б дивним, якби в результаті всіх успіхів цивілізації, люди стали тепер об'єднуватися в суспільства з метою складання законів один для одного. Це було б, без сумніву, межею містифікації. Хіба було б це схоже на людей, які з важливими виглядом збираються для складання нових правил шахової гри і внаслідок цього вважають себе гравцями? Така явна безглуздість, проте, природна і, отже, простима у легістів, здатність думки яких, звичайно, зіпсована внаслідок звички розглядати лише форми. Але промисловцям, що звикли, навпаки, розглядати все по суті, залишатися в нетрях подібної помилки було б абсолютно неприпустимим.

Повернемося ж до здорового погляду на речі. Визнаємо, що вплив легістів та метафізиків був протягом тривалого часу корисним, оскільки він перетворював феодально-теологічну систему і тим полегшував розвиток промислово-наукової системи. Але визнаємо також, що через це їхній вплив повинен був припинитися після того, як він виконав своє призначення, а тому вже не приносить жодної користі: стара система вже видозмінилася настільки, що не має достатньо сили, щоб як і раніше служити основою суспільства, а нова система розвинулася настільки, що чекає лише поштовху для оволодіння соціальним організмом. Легісти і метафізики охороняли нову систему в її дитинстві проти старої системи в її солідному віці. Але після того, як дитина змужніла, а зріла людина впала в дряхлість, будь-яке втручання є марним і навіть шкідливим, і нова людина повинна безпосередньо домовлятися із старою. Дійсно, тепер посередництво легістів та метафізиків

між старою і новою системами є головною причиною безвихідної заплутаності в сфері політичних ідей; воно стає на перешкоді промислового режиму. Але хай усунуть це посередництво, хай між обома системами, що борються, встановляться прямі відносини, і весь цей хаос розсіється немов чаклунство. Люди порозуміються і зрозуміють одне одного; вони більше не вважатимуть, що суспільство може існувати без мети для своєї діяльності; оскільки стара військова мета суспільства більше не може існувати, то вони визнають необхідність невідкладного зайняття організацією суспільства для промислової мети. Феодалський і теологічний класи зрозуміють, що у них немає жодних способів боротьби з промисловцями й ученими для встановлення перешкод остаточного затвердження нової системи. Промисловці й учені, в свою чергу, зрозуміють, що вони повинні відшкодувати старим класам припинення їх політичної кар'єри, полегшуючи їм вступ до нової реальності.

Я, можливо, дуже багато говорив тут про основний факт, який є предметом мого дослідження, але він настільки важливий для розуміння політичних ідей, що я не шкодую про докладність викладу. Сподіваюся, що вона полегшить читачу розуміння мого твору, вказуючи йому точно той пункт, в якому він виступає проти загальноприйнятих ідей. Бо цей нарис ставить за мету визначити точніше (я не міг би цього зробити жодним іншим способом) істинний характер промислової системи, пояснюючи її корінну відмінність від розпливчатої ліберальної системи, з якою її схильні плутати. Одним словом, я хотів відмежувати наукову політику, засновану на узгоджених положеннях загальних історичних фактів, від метафізичної політики, заснованої на абстрактних припущеннях, більш-менш туманних, більш-менш беззмістовних, що є лише різними відтінками теології.

У всьому попередньому викладі я розглядав великий моральний рух, до якого покликане тепер суспільство, тільки з погляду зміни основних доктрин. Але існує інша точка зору, на яку я повинен коротко вказати у цій передмові.

Ідеї і почуття неминуче пов'язані одне з одним і відповідають одне одному. Будь-який великий рух у сфері ідей викликає аналогічний рух в сфері почуттів. З цієї точки зору любов до людства є подібністю та необхідною помічницею філософії. Щоб викликати великий філософський рух, який має за мету зміну загальних ідей, необхідно, щоб у всіх людей, здатних до благородних і піднесених почуттів, було розвинене активне людинолюбство. Занепад старих основних вчень дозволив розвинутися егоїзму, що все більшою мірою спустошує суспільство і надто протидіє утворенню нових вчень. Щоб боротися з ним

і подолати його, необхідним є виступ людинолюбства. Ця робота є не менш необхідною, аніж робота філософська, і повинна навіть передувати їй. Ось чому я вважав своїм обов'язком у цьому ж першому уривку моєї праці звернутися із закликом до друзів людства, тобто до всіх людей, обдарованих благородними почуттями, незалежно від їх соціального стану: чи належать вони до прихильників старої системи, нової чи перехідної. Цим “зверненням” я закінчую дану книгу.

2. Вступ

Дві партії, що запекло борються за повне оволодіння владою, яку кожна з різних причин вважає своєю природною власністю; уряд, що прагне захистити себе від замахів тієї й іншої партії, але вважає своїм обов'язком задовольняти властиву для обох пожадливість, розподіляючи вигоди управління більш-менш однаково між двома класами, що змагаються у владолюбстві; врешті-решт, промисловці всіх видів, землероби, фабриканти, торговці, що стогнуть під подвійним гнітом, прагнучи перестати служити поживою різним інтриганам, але не мають жодної ясної ідеї, жодної волі для досягнення цього, а тому залишаються пасивними спостерігачами боротьби, що відбувається навколо цього, в наївному очікуванні, що частина тих, хто живе або прагне жити інтригою і марнотратством, великодушно позбавить їх від цього, – такою загалом є картина сучасного політичного життя, що уявляється будь-якому неупередженому й освіченому спостерігачу; таким тепер виявляється сумний результат революції, що спочатку прагнула, як всім відомо, до організації економічного ліберального режиму з прямою і єдиною метою забезпечити якомога можливий добробут працелюбному і продуктивному класу, котрий відтворює в умовах нашої цивілізації істинне суспільство.

Якими ж є причини, що, відволікаючи нашу революцію від її первинної мети, привели та утримують суспільство в тому плачевному стані, в якому воно знаходиться зараз? Якими є засоби для виходу з цього стану, для впровадження, на міцній основі порядку і добробуту? Саме цим двом загальним та тісно зв'язаним між собою питанням я даю тут перше роз'яснення.

Суть цього твору, на яку я хочу, передусім, звернути увагу, зводиться до зближення або, краще сказати, до узагальнення інтересів королівської влади і промисловців. Це положення я відстоюю будь-де. Поєднання цих двох сил було тією домінуючою ідеєю, що займала мій розум упродовж всієї моєї праці. Я досягну своєї найважливішої мети, якщо доб'юся того, що увага промисловців, як і істинних друзів королівської влади, буде серйозно прикована до цього основного пункту.

Щоб пояснити двом зацікавленим партіям всю важливість вказаного зближення, я прагнув показати їм: 1) що відхилення революції полягало головним чином у помилці, припущеній королівською владою, тобто відділенням себе від общин відразу після відкриття Генеральних штатів, і общинами, що дали можливість зрушити себе у напрямі, ворожому королівській владі, замість того щоб обом сторонам відстоювати об'єднання політичних сил, благо якого для кожної з них було випробуване протягом декількох століть; 2) що при справжньому стані справ у край необхідним є як для королівської влади, так і для общин негайно приступити до цього розумного об'єднання.

Королівській владі я показав, що, якщо справжня мета революції дотепер не досягнута, але, внаслідок свого визначення, продовжує існувати, вона існує у всій своїй силі й у всьому своєму обсязі, оскільки не усунені основні перешкоди до її досягнення. Адже будь-які потреби політичних організацій, як і окремих осіб, продовжують жити доти, поки не будуть задоволені, і проявляються вони з тим більшою енергією, чим довше відкладається їхнє задоволення. Отже, революція є ще дуже далекою від свого завершення, адже вона може завершитися тільки повною реалізацією тієї мети, яка була притаманна їй усім ходом подій, тобто утворенням нової політичної системи.

Жодна людська сила не в змозі обернути назад цей природний рух або підкорятися йому лише наполовину. Очолити цей рух – ось що може бути найбільш вигідним для королівської влади.

Розглядаючи далі питання про приватний і безпосередній інтерес королівської влади, я доводжу, що нагальна потреба її збереження диктує їй невідкладне рішення якомога швидше і повніше об'єднатися з промисловцями, адже лише вони можуть по-справжньому захистити її від нападів наполеонівських феодалів. Я показую, що недовіра уряду щодо відданості промисловців королівській владі в особі теперішньої династії не має жодних підстав. Оскільки промисловці по суті своїй є друзями порядку, а в політичній сфері не мають нічого іншого, окрім встановлення економічної і корисної для промисловості системи управління, то немає жодних причин для появи у них хоч щонайменшого прагнення до зміни династії, якщо тільки-но королівська влада ясно не висловить намір вступити з ними в союз, а обидва класи трутнів, що живуть за їх рахунок, залишити наодинці сам на сам зі своїми проблемами. З цього моменту промисловці займуть таке становище, яке покладе кінець будь-якій надії на успіх честолюбців, що розраховують скинути царюючу династію, щоб звести на престол короля за своїм образом і подобою.

З іншого боку, звертаючись до промисловців, я їм вказую, що настав момент проявити політичну активність і безпосередньо зайнятися своїми спільними інтересами, що настав час перестати звертатися за порадами назовні, за винятком учених, зайнятих розробкою дослідницьких наук, з якими вони повинні вважати себе такими, що знаходяться в одній і тій же корпорації; я встановлюю, що перша і загальна причина усіх негараздів, які їх пригноблювали з самого початку революції, криється в їх власній політичній бездіяльності, у тому, що вони незмінно довіряли юристам захист їхніх загальних інтересів. Я прагну переконати їх в тому, наскільки безглуздо з їхнього боку чекати від будь-кого іншого, окрім себе, введення режиму економічного і розрахованого на інтереси культури, промисловості і торгівлі, оскільки тільки вони самі можуть мати справжню волю та здатність побудувати таку систему. Я прагну переконати їх у тому, що на сьогодні їх бездіяльність складає єдину справжню трудність, яку їм належить подолати, оскільки їх сили з будь-якого боку і найбільшою мірою є вирішальними.

Виходячи з цього, я дійшов висновку, що якщо королівська влада, зрозумівши свої найважливіші інтереси, вирішить ужити необхідних заходів щодо залучення промисловців до політичної діяльності, то вони повинні будуть негайно і впевнено стати на відкритий їм шлях. Інакше інтереси королівської влади, як і їх власні інтереси, змусять їх самих взяти ініціативу у цьому плані в свої руки. І в тому, і в іншому випадку першим політичним актом промисловців повинна бути урочиста й енергійна заява про те, що вони, безумовно, бажають збереження королівської влади в руках Бурбонів. Така заява, що підриває будь-які надії честолобців на успіх, є необхідною для припинення їх зухвалих замахів. Я показую промисловцям, що упередження, яке бонапартисти прагнуть їм вселити щодо бажання Бурбонів продовжити свою протизаконну владу, абсолютно примарне. Адже Бурбони, звичайно, повинні набагато більше бажати насолоджуватися владою в безпеці (те, що їм повністю гарантував би захист промисловців), ніж простягати її за межі того, що є необхідним у цьому стані суспільних справ.

Загальний висновок цього твору стосовно промисловців та королівської влади полягає у тому, що ці дві сили якнайбільше зацікавлені в об'єднанні і що їх об'єднання повинне здійснитися якомога швидше і повніше.

Але цього мало. І уряду, і народам дуже часто давали поради, хоча і цілком правильні, але позбавлені будь-якого реального значення

внаслідок недостатньої визначеності та відсутності вказівок на засоби виконання, які можна застосувати негайно. І я визнав своїм обов'язком завершити свою працю пропозицією щодо безпосередніх адміністративних заходів, щоб розпочати організацію союзу між промисловцями і королівською владою і працювати над впорядкуванням та устроєм нової політичної системи. Ці заходи, з одного боку, можуть бути легко виконані королівською владою негайно ж, якщо вона вирішить їх прийняти. З іншого ж боку, я доводжу промисловцям, що в їх розпорядженні є прості та законні засоби, щоб негайно спонукати королівську владу їх прийняти у випадку, якщо б вона виявилася настільки сліпою, щоб не розпізнати в них дійсну силу.

З цього короткого огляду можна бачити, що моя праця складається з троякого роду міркувань. Отже, я обґрунтовую необхідність для промисловців і королівської влади об'єднання їхніх сил; потім я зупиняюся на заходах, якими можна розпочати здійснення цього союзу; нарешті, я показую, що ці заходи можуть бути легко і безпосередньо втілені в життя.

3. Послання Королю

Ваша величносте!

Уже протягом багатьох років, а особливо останнього часу, стан соціального організму викликає тривогу государів.

У Франції, так само як і в інших західноєвропейських країнах, всі проникливі люди із занепокоєнням спостерігають кризу, в яку потрапило суспільство; усі світлі уми, якими б не були їх думки щодо природи і засобів припинення цієї кризи, – всі вони визнають повну неможливість того, щоб сучасне політичне становище продовжувалося; всі проголошують необхідність досягти, врешті-решт, сталого стану речей. Ця потреба глибоко відчувається тепер як народами, так і государями, кожним згідно властивим йому інтересам.

І якщо наявність зла достатньою мірою встановлена і визнана, нічого іншого не залишається, як шукати засобів для його усунення. На жаль, всі зусилля, використані на сьогодні з цією метою державними людьми і публіцистами, не зрушили як-небудь помітно вперед вирішення цього питання. Це цілком очевидно, бо, не дивлячись на всі теоретичні праці і практичні спроби, як правителі, так і керовані все ще однаково незадоволені станом справ, однаково турбуються за своє майбутнє, однаково не знають, куди йти.

З цього необхідно зробити висновок, що дослідження державних людей і публіцистів про способи відновлення спокою в суспільному устрої до цих пір були погано спрямовані.

Якщо спробувати піти далі і встановити, в чому полягала неправильність обраного ними шляху, то ми зрозуміємо, що ця неправильність полягала у тому, що вони майже завжди клали в основу своїх міркувань чисто метафізичні принципи і поверхневий аналіз соціального становища сучасного суспільства замість того, щоб спиратися на низку широких історичних спостережень над ходом розвитку цивілізації. Це неважко довести такими міркуваннями, які достатньо намітити.

Якщо розглянути велику політичну проблему з найдоступнішої розумінню урядів точки зору, то проблема ця повністю зводиться до того, щоб визначити, який порядок речей може набути сьогодні стійкості.

Тим часом єдиним стійким і міцним державним ладом, очевидно, є той, який спирається на світські та духовні сили, що одержали вже сьогодні найбільшого впливу і разом з тим мають тенденцію лише через природний хід речей все більшою мірою виявляти свої переваги. Якщо ж це так, то не залишається сумніву, що спостереження за минулим є єдиним засобом безпомилково знайти ці сили й оцінити, по можливості точно, їх тенденцію і досягнуту ними міру переваги. А звідси витікає, що вивчення ходу розвитку цивілізації повинно лягти в основу політичних міркувань, щоб вони були здатні керувати державними людьми при виробленні ними загальних планів дії; адже до цих пір навіть найбільш здібні з них ніколи не дотримувалися цього методу, обмежуючись аналізом лише сучасного стану суспільства і відволікаючись від попередніх форм; ось тому і політика їх до цього часу була позбавлена належних основ.

Будь-який аналіз сьогодення, взятий ізольовано, як би майстерно він не був зроблений, може дати лише досить поверхневі або навіть абсолютно помилкові висновки, оскільки такий аналіз має тенденцію безупинно змішувати і ототожнювати два види елементів, які в політичному організмі існують завжди спільно, але які слід розрізняти: це – пережитки згасаючого минулого і зародки висхідного майбутнього.

Це розрізнення, корисне для будь-якої епохи з метою з'ясування політичних ідей, є основним на сьогодні, коли ми досліджуємо найбільші революції, що переживає рід людський.

Якщо не керуватися уважним вивченням минулого, то як відрізнити соціальні елементи, що стосуються системи, яка приречена на зникнення, від елементів тієї системи, якій ще належить затвердитися?

Без такого уважного розрізнення – яка людська прозорливість могла б уникнути звичної помилки, котра полягає в тому, що за сили, дійсно переважаючі в суспільстві, приймають такі сили, від яких залишається лише одна тінь і які є нічим іншим, як сутністю, так би мовити, метафізичною?

Отже, щоб розглянути сучасну соціальну кризу в її справжньому вигляді і відкрити правильний засіб для її припинення, урядам, безумовно, необхідно в основу своїх міркувань покласти загальні висновки, до яких приводить ряд спостережень над ходом розвитку цивілізації.

Але необхідно мати на увазі, що ці спостереження можуть бути дуже повчальними й корисними лише в тому випадку, якщо вони здійснюються у значному масштабі і стосуються суспільної системи як у цілому, так і її найістотніших елементів. Якщо ж вони відносяться до дуже близької епохи або ж здійснені із особистої точки зору, вони можуть лише породити нові помилки; дуже багато прикладів цього можна було б легко привести.

Найбільш відповідною відправною точкою мені здається епоха формування наших сучасних суспільств – середні віки. Філософське спостереження минулого, починаючи з цієї епохи, дає нам чудове узагальнення, якого достатньо для того, щоб поставити нинішню політику уряду на позитивну і вельми широку основу.

Коротким викладом такого узагальнення і головних наслідків, що випливають з нього, я хочу обмежитися у цьому посланні, з яким я наспілююся звернутися до вашої величності.

Ваша величносте! Проповідь християнства в Європі і завоювання Західної імперії північними народами заклали сучасне суспільство. У Франції його початок відноситься до V ст., але впорядковане воно було лише до XI ст. завдяки загальному затвердженню феодалізму й остаточній організації духовної влади при Гільдебранді та його перших наступниках.

При старому порядку все, що стосувалося світського життя суспільства, було в руках військового стану. Уся власність, як рухома, так і нерухома, належала без винятку йому. Навіть трудящі були його рабами, кожен окремо і всі разом. Так само духовенство, яке, втім, розділяло з військовими світські привілеї феодального ладу, було єдиним керівником духовного життя суспільства не лише взагалі, але й в усіх його частинах. Лише воно керувало як загальною, так і приватною освітою; його доктрини і рішення спрямовували думки і поведінку всіх людей будь-якого віку та за всіх життєвих обставин.

Цей політичний устрій тримався протягом декількох століть незалежно від дії сили, яка його спочатку встановила, оскільки цей лад знаходився в повній відповідності із станом цивілізації того часу. Промисловість знаходилася тоді ще в дитячому стані, а війна повинна була складати головне заняття народів і як засіб збагачення, і як засіб захисту від нападів, які безупинно йому загрожували. Унаслідок цих двох обставин військовий стан, цілком природно, отримав вищу владу

і пошану, тоді як промисловці могли займати лише підлегле становище. З іншого боку, позитивні науки ще зовсім не існували, і духовенство, будучи єдиним станом, яке мало певну освіту, відповідно отримало неподільну владу над розумом, одержало у виняткове управління совість і внаслідок цього зайняло в суспільстві становище, що відповідало його високим функціям.

Дві головні події, викликані природним ходом цивілізації і поєднаних у своїй дії безліччю інших важливих явищ, більш-менш тісно з ними зв'язаних, мало-помалу, але неухильно зруйнували цей політичний устрій, змінивши від низу до верху той стан суспільства, якому він відповідав. Ці дві обставини – розкріпачення общин та розвиток позитивних наук, принесених до Європи арабами.

Промисловцям, що були раніше рабами, завдяки наполегливій праці, терпінню, ошадливості і винахідливості вдалося все ж таки примножити той невеликий достаток, який дозволили їм набути їхні пани. До того ж і військовий стан, щоб легше забезпечити свої примхи, які доставляли йому нові, створені промисловцями предмети, згодилося надати їм право вільного розпорядження своєю особистістю і продуктами своєї праці.

Оскільки це звільнення відкрило промисловості шлях до розвитку, вона з тих пір робила безперервні і всезростаючі успіхи. Завдяки цьому коло потреб і насолод все розширялося, і в результаті, тоді як промисловці створювали своєю працею величезну масу нових цінностей, дворяни безперервно продавали їм все більші й більші частки своєї рухомої та нерухомої власності.

Повільна, але неухильна дія цих двох постійних і ведучих до однієї й тієї ж мети чинників призвела до такого перерозподілу власності, що маса промисловців, у тому числі й землеробів, на сьогодні володіє найбільшою частиною всіх багатств.

Ця зміна спричинила за собою й іншу зміну в загальному напрямі розвитку суспільства.

У міру ж того як суспільство завдяки промисловості примножувало свої багатства, війна стала втрачати своє завойовне значення.

А оскільки такий же переворот відбувався у всіх західноєвропейських народів, то й оборонна війна також все більшою мірою втрачала своє значення.

Унаслідок цього військова професія тепер може виконувати в суспільстві лише підлеглу роль.

Цьому природному результату сильно сприяв винахід пороху, який викликав припинення військового виховання як виховання спеціального і поставив військову силу в істотну залежність від промисловості;

отже, військові успіхи були забезпеченням тепер найбагатших і найосвіченіших народів.

Це поступове піднесення промисловості і відповідне падіння феодалізму в громадському житті супроводжувалися безперервним зростанням політичного впливу промислового класу за рахунок класу феодалного.

Ваші предки, мій повелителю, сильно сприяли в цьому істотному відношенні природному ходу речей, і ось, завдяки постійній спільній дії цих двох чинників, політична могутність дворянства була майже абсолютно знищена одночасно з падінням його ролі в громадянському русі.

Якщо тепер придивитися до суспільства з точки зору його духовної складової, то ми знайдемо, що і тут відбулася така ж повна зміна.

Коли до Європи за допомогою арабів проникли дослідні науки, духовенство почало було їх розробляти, але воно швидко безповоротно їх залишило, і вони перейшли в руки особливого класу, який з тих пір утворив новий елемент у суспільстві.

Завдяки величезним успіхам, зробленим з того часу науками, абсолютно розсіялася інтелектуальна перевага духовенства, яка складала справжню основу його духовної влади. Під впливом освіти розум людей мало-помалу звільнився від повного підпорядкування теологічним віруванням. Нарешті, і політичний вплив цих вірувань і навіть їх моральний вплив були знищені в самій своїй основі з тієї миті, як за кожною людиною було визнане право піддавати їх критиці і сприймати або відкидати їх згідно зі своїми поглядами.

У міру ж того як думки духовенства втрачали своє панування, погляди вчених у сфері їхньої компетенції почали набувати авторитету навіть у тих випадках, коли вони явно розходилися з поглядами духовенства.

На сьогодні лише наукові положення могли б мати владу над загальними переконаннями, богословські ж думки користуються реальним впливом лише у найменш освічених класах суспільства, але і там їх вплив досить слабкий і не може йти ні в яке порівняння з тим впливом, яким користуються тут думки вчених.

Це факт, за яким можна жалкувати, але який необхідно визнати повною мірою; надзвичайно важливо ніколи не випускати його із виду з побоювання допустити глибоку помилку щодо засобів припинення того безладного стану, в якому опинилося суспільство.

Усе вищезазначене є стислим викладом найзагальніших спостережень над найголовнішими політичними фактами останніх семи або

восьми століть. Цей виклад може бути, в свою чергу, точно резюмований у вигляді такого загального висновку:

“Як світська, так і духовна влада в суспільстві перейшла в інші руки. Дійсна світська влада на сьогодні зосереджена в руках промисловців, духовна ж – в руках учених; притому ці два класи є єдиними, хто здійснює реальний і постійний вплив на громадську думку і поведінку народу”.

Ось ця-то основна зміна і була дійсною причиною французької революції. Ця велика криза зовсім не мала своїм джерелом той або інший окремих факт, яке б реальне значення він не мав. Переворот у політичній системі відбувся з тієї єдиної причини, що стан суспільства, якому відповідав старий політичний устрій, абсолютно змінився по суті. Громадянська і моральна революція, яка поступово здійснювалася понад шість століть, породила і зробила неминучою революцію політичну; це як ніщо інше найбільш відповідало природі речей. Якщо прагнути неодмінно вказати причину походження французької революції, то її слід приурочити до того моменту, коли в Західній Європі почалося розкріпачення общин і розвиток дослідних наук.

Перш ніж із вищевикладеного резюме зробити висновки щодо плану дій, який, на мою думку, сьогодні повинен бути прийнятий урядами, необхідно загалом розглянути шлях французької революції до цього часу і головні її результати. Хоча стан суспільства в основному залишився по суті таким же, яким я його тільки що змалював, і хоча він продовжував далі розвиватися в тому ж напрямі, проте події внесли в нього чисто випадкові елементи, що сприяли затемненню їх істинного характеру.

Оскільки основною причиною французької революції була зміна співвідношення сил, що відбулися як у світській, так і в духовній сферах, то єдиним засобом спрямувати її належним чином, поза сумнівом, було залучення до безпосередньої політичної діяльності сил, що набули домінуючого значення; цей засіб і тепер ще залишається єдиним, який здатен завершити революцію. Треба було, отже, призвати промисловців і учених до утворення такої політичної системи, яка відповідала б новому соціальному ладу. Це, мабуть, зрозумів ваш знаменитий і нещасний брат, мій повелителю, надавши третьому стану подвійне представництво в Генеральних штатах.

Отже, революція почалася добре. Чому ж вона майже відразу ж ступила на помилковий шлях? Ось це-то й важливо з'ясувати, а для цього нам необхідно повернутися до минулого.

За своєю природою людина не може переходити від однієї доктрини до іншої безпосередньо, без проміжних ступенів. Цей закон ще більш суворо діє стосовно різних політичних систем, через які людство

змушене проходити природним ходом цивілізації. Отже, та ж необхідність, яка створила в промисловості елементи нової світської влади, призначеної замістити військову, а в позитивних науках – елементи нової духовної влади, покликаної спадкувати теологічній, та ж необхідність повинна була розвинути і привести в дію (перш ніж ця зміна в стані суспільства дозволила відчутти в собі силу) як світську, так і духовну владу проміжного, нікчемного, перехідного характеру, – влада, єдина роль якої полягала в полегшенні переходу від однієї соціальної системи до іншої.

Для переходу від військового принципу до промислового повинен був створитися проміжний принцип, який, визнаючи верховенство першого, підпорядкував би, проте, його дію різним обмеженням і правилам, запровадженим на користь промисловців.

Так само для переходу від влади теологічної, заснованої на одкровенні, до влади наукової, заснованої на доказах, повинна була встановитися проміжна влада, яка, припускаючи перевагу деяких основних релігійних вірувань, визнала б право дослідництва у всіх другорядних сферах. Передбачити ці два загальні факти можна було б і за допомогою одного роздуму, якби навіть не змусила б нас визнати їх історія.

І дійсно, історія вказує нам, що ці два проміжні класи були: в області світської влади – легісти, а в області духовної – метафізики.

Легісти, за своїм походженням були лише агентами військового стану, незабаром утворили окремих клас, який видозмінив дію феодального ладу, створивши юриспруденцію, що була нічим іншим, як стрункою системою бар'єрів, що запобігають застосуванню сили.

Так само метафізики, що вийшли спочатку з надр теології й ніколи не переставали будувати свої міркування на релігійній основі, видозмінили вплив теології, встановивши право дослідництва в області віровчення і моралі.

Їх діяльність, яка почалася головним чином з Реформації XVI ст., закінчилася в минулому столітті проголошенням необмеженої свободи совісті.

У результаті цього природного порядку речей легісти і метафізики протягом останніх двох або трьох століть майже неподільно займали арену політичного життя, а комуни мало-помалу засвоїли звичку бачити в них природних захисників їх спільних інтересів.

Оскільки вони дійсно прекрасно виконали завдання, поставлене перед ними природним ходом цивілізації, то комуни, прийнявши за абсолют те, що було правильним лише відносно, визнали за краще довірити їм захист інтересів промисловості, коли вони були покликані утворити Генеральні штати 1789 р. Ця основна помилка комун, що

випливала з їх політичного невідання, була головною причиною помилкового напрямку, якого набула революція від самого свого початку.

Комуни повинні були зрозуміти, що перехідний період вже закінчився або щонайменше достатньо зрушив уперед, і що внаслідок цього роль легістів і метафізиків вже зіграна, в усякому разі як головна роль.

Вони повинні були зрозуміти, що істинна мета революції полягала в утворенні абсолютно нової політичної системи, і що легісти й метафізики, всі праці яких обмежувалися лише вигадкою перехідних форм, через це були нездатні правильно керувати революцією; вони повинні були зміркувати, що виконати це завдання могли тільки найбільш здібні учені та промисловці; одним словом, вони повинні були обрати собі радників з їх середовища.

Легісти ж і метафізики, покликані до організації нової політичної системи, могли лише продовжувати йти своїм постійним, звичним шляхом; тому вони зайнялися лише встановленням широкої системи гарантій для керованих і стримувань для керівників, не помічаючи, що сили, від яких вони старалися ще себе захищати, вже майже зникли.

Коли ж у них з'явилося бажання йти далі, вони кинулися на основне питання про можливо кращу владу і, незмінно вірні своїм звичним навичкам, вирішували його як питання юридичне і метафізичне. Бо теорія прав людини, що служила основою всієї їхньої діяльності в галузі загальної політики, є, дійсно, не що іншим як застосуванням вищої метафізики до вищої юриспруденції.

Марно пригадувати тут абсурдні ідеї, породжені цим методом, і плачевні практичні наслідки, що з'явилися його результатом. Якими б згубними не були ці наслідки хибного шляху легістів і метафізиків, філософи не змогли б дорікати їм у цьому: це був єдиний властивий їм характер дій, і його корінний недолік полягав лише у тому, що він абсолютно не був пристосований до вирішення завдань, які були поставлені перед ними.

Уся помилка, отже, врешті-решт полягає у діях комун, що обрали собі представників серед класів, з яких вони взагалі не повинні були їх брати. Ми уникнули б усіх великих лих нашої революції, якби промисловці, у відповідь на благородний заклик королівської влади, обрали собі керівників у власному середовищі.

Простий здоровий глузд керує краще, ніж помилкові наукові конструкції. Якби комуни самі зайнялися розглядом своїх інтересів, вони не були б залучені в метафізичні міркування про права людини; вони обмежилися б керівництвом свого власного політичного досвіду. Точно так, як вони колись викупили свою свободу, вони викупили б

тоді у військового стану ту частку політичних прав, якою він продовжував користуватися і яка тяжіла над комунами. Знищення феодалізму відбулося б не шляхом насильства, а через полюбовну операцію, і революція від самого свого початку набула б характеру мирної реформи.

Більш того, вона швидко і скінчилася б, бо комуни, добре знаючи, що відповідає їх інтересам, і, керуючись тільки позитивними ідеями, вступили б прямо на шлях нової політичної системи, яка формувалася б потім поступово, в нормальному порядку, у міру з'ясування ідей.

Мій повелителю! Якщо я визнаю потрібним зупинитися на вищевикладеному, то зовсім не для висловлення марного жалкування про минуле, а тому, що помилка, яка була допущена промисловцями на самому початку революції та надала їй такого відразливого напрямку, ця помилка ще й дотепер є головною перешкодою до впровадження сталого порядку речей, які б відповідали інтересам королівської влади і комун.

Я глибоко переконаний, що ваша величність не змогла б надати своїй династії більшої послуги, як спрямувати свій вплив на те, щоб подолати політичну інертність промисловців і ту завзятість, з яким вони надають легістам і метафізикам захист своїх загальних інтересів. Спостереження, на якому заснований цей погляд, є правильним як для комун, так (і на тих же підставах) і для королівської влади.

Якщо за теперішнього політичного становища легісти і метафізики виявилися нездатними представляти спільні інтереси комун, то вони однаковою мірою і з тієї ж причини нездатні і до служби як радники королівської влади.

Пояснивши напрям, прийнятий резолюцією, я переходжу до висловлення головних результатів, яких вона набула до Реставрації.

Результати революції, на які передусім слід звернути увагу, в даному випадку зводяться в світській сфері до знищення феодальних привілеїв, до продажу дворянських та церковних маєтків і до появи нового феодалізму, у сфері ж духовній – до урочистого встановлення принципу свободи совісті.

Дарована вашою величністю хартія потім освятила ці результати.

Продаж дворянських і церковних маєтків був актом насильства, незалежним від природного ходу речей, а утворення нового феодалізму стало результатом того помилкового напрямку, яким пішла революція з самого свого початку. Що ж до знищення колишнього феодалізму і встановлення релігійної свободи, то вони вже абсолютно не мали випадкового характеру. Вони виявилися неминучим наслідком розвитку

суспільства протягом всіх попередніх століть, починаючи з розкріпачення комун і проникнення до Європи за допомогою арабів позитивних наук.

Ці результати слід розглядати лише як природне завершення процесу занепаду колишньої соціальної системи, процесу, що йшов до цих пір повільно і поступово.

Часто відзначали, що виконання будь-якої великої справи, якого б характеру вона не була, майже завжди повністю приписується тому, хто лише останнім доклав до неї рук, хоча він по суті сприяв її успіху лише найменшою мірою. На абсолютно такій же підставі поверхневий розум приписує руйнування колишньої соціальної системи французької революції. Проте неважкий роздум повинен був би застерегти від такої очевидної помилки, що послужила, в свою чергу, джерелом безлічі неправильних думок як із боку прихильників революції, так і з боку її опонентів. Достатньо було запитати себе: яким дивом будівля, побудова якої вимагала більш ніж шестисотрічних зусиль і праці будь-якого роду, могла бути зруйнована в одну мить, якщо до того ж взяти до уваги той факт, що вона існувала без змін протягом семи-восьми століть?

Знищення феодалізму, здійснене Установчими зборами, було лише скасуванням залишку політичної влади, який дворяни зберігали ще за собою й який полягав у деяких правах, що не мали самі по собі майже ніякого значення, хоча і вельми обтяжували комуни. Адже насправді розкладання феодального ладу відбулося в проміжки часу від Людовика Третього до Людовика XI і від останнього до Людовика XIV. Порівняно з втратами феодалізму протягом всього цього часу абсолютно не має значення те, що відняла у нього революція.

Ще очевидніше ці думки стосуються духовної влади. Проголошення принципу свободи совісті, руйнуючого в корінні будь-яку теологічну владу, було лише урочистим виразом тих розумових настроїв, який склався задовго до революції. Такі настрої виявилися самі по собі безпосереднім результатом ходу цивілізації, починаючи з того часу, коли в Західній Європі стали розвиватися позитивні науки, зокрема з відкриття книгодрукування і з Реформації у XVI ст. Хід цивілізації зробив тоді неминучим знищення теологічної влади, як колись було необхідним встановлення цієї влади при Гільдебранді унаслідок того морального стану, в якому суспільство знаходилося протягом чотирьох або п'яти століть до цього папи.

Отже, те, що зробила власне революція, по своїй важливості не відповідає звичному уявленню про неї. Ця епоха була лише завершальним періодом процесу падіння старої соціальної системи, процесу,

що здійснювався протягом п'яти-шести століть і на той час майже закінченого. Повалення цієї системи не було ані слідством, ані, ще менш, метою революції; навпаки, воно було її справжньою причиною. Справжньою метою революції, тією метою, яку поставив перед нею хід цивілізації, було утворення нової політичної системи. І саме тому, що ця мета ще не досягнута, не закінчена ще й революція.

Стан морального і політичного безладу, в який потрапила сьогодні Франція, а також інші країни Західної Європи, залежить винятково від того, що стара соціальна система зруйнована, а нова ще не сформувалася. Ця криза припиниться, і порядок встановиться на міцній основі лише тоді, коли з повною енергією почнеться організація нової системи. Ось що доводить з повною очевидністю поглиблене дослідження безперервного ходу цивілізації від розкріпачення общин і введення арабами до Європи позитивних наук і до наших днів.

Таким був стан справ до часу повернення вашої величності, з тих пір він і не змінився.

У суспільстві існували дві сили протилежного характеру. Одні – дряхлі, німі, такі, що не можуть служити точкою опори, не здатні вже довго триматися самі. Це – сили старого феодалізму, з якими заодно діяло і духовенство, а також сили нового феодалізму. Інші, навпаки, змужнілі, всемогутні, воістину творчі сили і в світській, і в духовній сфері; вони знаходяться серед промисловців, з одного боку, і серед учених і художників – з іншого.

На цій підставі план політичних дій, який повинні були скласти міністри вашої величності, стає очевидним. Він полягає в тому, щоб надати власній долі (задовольняючи інтереси окремих осіб) класи, осуджені ходом речей на політичну смерть, і активізувати сили, що стали домінуючими.

Що ж робили міністри натомість? На обидві категорії дворянства вони дивилися як на класи, які королівська влада повинна насамперед прагнути прив'язати до себе, піклуючись тільки про те, щоб при королівському заступництві балансувати між ними, так щоб жодна з них не могла вважати себе ані усуненою, ані такою, якій віддається перевага.

Цей план був абсолютно непридатний головним чином в силу двох міркувань; по-перше, він покладав підтримку королівської влади на сили, які не мали ніякого реального значення, які самі одержували від королівської влади все необхідне для свого примарного існування і тому були для неї справжнім тягарем, а зовсім не якою-небудь опорою; по-друге, покладаючи на комуни підтримку обох груп феодалів, план неминуче встановлював надзвичайно обтяжливу систему управління

з постійно зростаючими витратами, систему, яка все більшою мірою налаштовувала комуни проти королівської влади.

Отже, цей план дій позбавляв впливу і грошей істинних друзів королівської влади, щоб наділяти ними її дійсних ворогів.

Причина будь-якої помилки найчастіше криється не в поганих намірах або в нездатності, а зазвичай у недостатньому розумінні фактів, які повинні служити основою думки, або в поганому їх підборі. Такою була, наскільки я думаю, причина, що призвела міністрів вашої величності до ухвалення такої хибної системи.

Чотири помилки фактичного характеру, здається мені, призвели їх до теоретичних помилок.

По-перше, я не маю сумнівів: міністри щиро вважали, що обидві групи дворянства були класами, які мають найбільшу вагу в державі, а також що вони володіли найбільшою політичною силою. Нічого не було природнішим за таке переконання, як би погано воно не було обґрунтоване. Тільки глибоке вивчення ходу цивілізації впродовж п'яти-шести століть могло уберегти від цієї політичної ілюзії, а тим часом до цього часу лише дуже небагато державних діячів і публіцистів розуміли необхідність такого вивчення. Як можна було уберегтися без такого вивчення від помилкового уявлення про дійсний стан суспільства? Всі обставини, які можуть його маскувати, на сьогодні вже з'ясовані. З одного боку, обидві групи дворянства та їх клієнтура утворюють дві організовані партії, дуже активні, в яких трудяться завербовані ними, як головні агенти тієї або іншої партії, майже всі законознавці, тобто майже всі ті, які говорять і пишуть тепер з політичних питань. Як може в результаті цього не з'явитися сильне враження про силу цих партій?

З іншого боку, ані промисловці, ані навіть вчені політично не організовані. Вони не виявляють жодної активності в області своїх спільних інтересів. Вони зовсім ними не займаються, якщо не брати до уваги їхні скарги, коли вони опиняються у дуже великому пригнобленні і не доходять до джерела хвороби, щоб знайти ліки. У них немає блискучих і галасливих адвокатів, їх представники в палатах складають незначну меншину і притому не утворюють там якої-небудь окремої партії. З цих двох загальних причин вказаних помилок абсолютно неможливо не помилитися в оцінці дійсної сили двох груп феодалів порівняно із силою комун.

Якщо не засвоєна звичка обґрунтовувати певні політичні думки рядом історичних фактів, що відзначають хід цивілізації з часу звільнення общин, помилки є неминучими.

По-друге, міністри вашої величності, поза сумнівом, вважали, що досить сильною опорою можна вважати силу духовенства. Це ще одна ілюзія, причину якої дуже легко показати.

Моральні ідеї дотепер були засновані на вченнях духовенства. Учені ще не запроваджували, навіть не починали створення позитивної системи моралі, яка, не відкидаючи стійкої і добродійної дії високих релігійних вірувань, була б все ж таки незалежною. При смутному розумінні такого стану речей такі найвидатніші особистості минулого століття, як Монтеск'є і Руссо, суворо засуджували необачну, безрозсудну зухвалість, з якою поверхневі філософи ображали і висміювали релігійні ідеї, основу будь-якої моралі.

Таке мудре ставлення сьогодні стало загальним спочатку серед учених, а потім серед промисловців, тому що досвід все більшою мірою змушував відчувати потребу в моральних ідеях, а отже, і в підтримуючих їх основах.

Сучасне покоління викоренило в наших книгах і в суспільстві цей непристойний, глузливий тон відносно релігійних вірувань, яким хвалилося попереднє покоління. Цей тон тепер майже усюди піддається засудженню, навіть у салонах наших нероб; він вважається ознакою поганого смаку. Замість нього встановилося загальне відчуття пошани до релігійних ідей, засноване на переконанні в їх настійній необхідності. Якщо не привчити свій розум до ретельних спостережень за ходом розвитку людського розуму, починаючи від введення арабами до Європи позитивних наук, то це відчуття легко прийняти за дійсну віру або принаймні за схильність до відновлення вірувань в їх колишній силі. Але у тих, яким цей хід розвитку відомий, не залишається сумніву, що вчення духовенства втратили всю свою силу, що вони вже більше не можуть бути опорою королівської влади, що вони не можуть вже служити основою для моралі, хоча вчені ще не побудували мораль на нових підставах.

Такий стан речей неминуче буде короткочасним; коли він припиниться, той весь вплив, яким користується ще духовенство, зникне назавжди.

По-третє, міністри вашої величності, ймовірно, вважали, що старе дворянство дуже віддане королівській владі, а нове внаслідок благодіянь короля дуже швидко стане також відданим їй. Вони, поза сумнівом, не помилилися відносно багатьох окремих поважних осіб з тієї й іншої категорії дворянства, у яких пошана, з одного боку, і вдячність – з іншого, достатньо сильні, щоб керувати особистими інтересами. Але так не можна судити про маси. Досвід достатньо показав, що старе дворянство загалом вважало своєю метою відновлення своїх привілеїв

і своїх багатств і, якщо це було можливим, навіть такого режиму, за якого король є лише *primus inter pares*; воно дивилося на заступництво короля як на засіб досягнення цієї мети, чому й підпорядковувались його відданість і покора. Це абсурдне припущення міністрів у дійсності не має підстави.

Що ж до бонапартовського дворянства, то воно взагалі вважало милості короля його обов'язком; воно вельми неприязно дивилося на конкуренцію старого дворянства; державні посади воно вважало своєю природною і законною власністю; воно відчуватиме себе забезпеченим у володінні своїми титулами і багатствами лише тоді, коли зведе на трон короля за власним зразком. Тепер у цьому вже переконані всі розсудливі і неупереджені спостерігачі, хоча і не говорять про це вголос.

Нарешті, міністри побоюються, можливо, що общини мало віддані королівській владі взагалі і Бурбонському дому зокрема. Ці хвилювання абсолютно примарні. Промисловці й учені глибоко усвідомлюють, що королівська влада, зокрема влада Бурбонів, потребує підтримки миру і порядку, – того, в чому вони самі за своїм соціальним положенням найбільше зацікавлені. Вони люблять Бурбонський дім. Вони пам'ятають всі послуги, які він надав справі общин з часу їх звільнення, сподіваючись і вірячи, що він не залишить цієї справи. Вони були обурені деспотизмом Бонапарта і його спільників, всю тяжкість якого вони випробували; вони бачать, що свавілля відроджується і набуває сили, замість того, щоб втратити її з переходом влади в нові руки. Одним словом, вони є природною опорою трону вашої величності.

З усього вищесказаного, ваша величносте, виходить не лише те, що політичний план, який проводиться міністрами вашої величності, починаючи з реставрації, не вигідний сам по собі, а й те, що жоден з мотивів, які можна привести на його користь, не має жодної реальної підстави. Міністри повинні облишити цей план, а в такому разі залишається вибрати один з таких шляхів: або вступити в тісний союз з однією з двох категорій дворянства, пожертвувавши іншою, або ж об'єднатися з общинами, відмовившись від обох категорій дворянства.

Мені здається, я довів, ваша величносте, що жодна з обох категорій дворянства не може служити опорою вашому трону. Так само безперечним є й те, що ясно висловлене бажання общин закінчити революцію встановленням нової політичної системи, заснованої на промисловості – як новому світському елементі, і на дослідних науках – як новому духовному елементі, що це бажання, говорю я, неминуче здійсниться всупереч всім перепонам і зусиллям усіх партій, оскільки це є

остаточний результат всього прогресу цивілізації протягом останніх шестисот років і, можна навіть сказати, з самого її виникнення.

Отже, щоб прийняти план дій на довгий час, не слід було б ані хвилини коливатися між двома вказаними мною шляхами. Перший шлях міг би розраховувати лише на дуже швидкоплинний успіх, тоді як для затвердження трону вашої величності на міцній основі є, як в цьому легко переконатися, надзвичайно простий і разом з тим найправильніший і найпряміший засіб, це – ширий і рішучий союз з общинами.

Для цього достатньо порівняти вірогідні наслідки кожного з намічених мною припущень.

Якби міністри спиралися лише на яку-небудь одну категорію дворянства і, отже, принесли б общини в жертву її жадоби, то скоріше за все відбулося б одне з двох:

- якщо це старе дворянство, обдурене в своїх домаганнях, прагнуло б відкрито і зі всією своєю силою повалити трон вашої величності і, можливо, досягло б цього, тому що общини, які тільки і могли б цьому перешкодити, в даному випадку слабо опиралися б цьому;
- якби, навпаки, міністри спиралися тільки на нове дворянство, то воно, можливо, скористалося б цим, щоб більш упевнено виступити проти вашої найяснішої династії.

Немає сумніву, що тому й іншому слід було б віддати перевагу системі балансування, корінний недолік якої я все ж таки, мені здається, довів.

Але якщо ваша величність, віддавши обидві категорії дворянства їх неминучій долі, укладе союз з своїми вірними общинами, міцність вашого трону була б забезпечена назавжди, тому що навіть чисто пасивний опір общин запобіг би щонайменшим замахам обох категорій безсилового дворянства.

Зрозуміло, ваша величність повинна була б примиритися із зменшенням цивільного листа, як і влади міністерства та його агентів, у зв'язку із скасуванням великого числа статей витрат і посад, непотрібних і обтяжливих для общин, одним словом, королівство втратило б останні риси феодалізму і набуло б громадського характеру. Та зате впевненість в абсолютно спокійному користуванні владою, в передачі права на неї найяснішій династії, не побоюючись жодних розбратів з боку людей честолюбних, слава законодавця і вічного добродійника Франції та всіх цивілізованих народів завдяки створенню нової політичної системи – все це, поза сумнівом, цілком достатньо винагородило б вашу величність за применшення влади, яке не може бути образливим, оскільки вона вельми відносна або захоплена насильством.

Утім, мова по суті зовсім не йде про який-небудь абсолютно новий шлях, йдеться тільки про повернення до шляху, прийнятого найзнаменитішими предками вашої величності, які завжди були в союзі з общинами, зокрема, про вірність лінії, накресленої вашим найяснішим братом, коли він надав общинам подвійне представництво в Генеральних штатах.

Ваша величносте!

Скасувати обидві категорії дворянства, скласти виборчий корпус з промисловців і спрямувати шляхом преміювання праці вчених до основних політичних питань – ось безперечні й рішучі засоби зав'язати нерозривний союз з общинами.

Найбільшою, навіть єдиною перешкодою, яку вашій величності при цьому довелося б подолати, виявилася б політична апатія промисловців, їх надмірна невпевненість у своїй освіті та в своїх політичних здібностях, їхня велика довіра до легістів і метафізиків. Але мудра наполегливість вашої величності та заохочувана вами діяльність учених дуже швидко подолали б ці труднощі. Навіювання промисловцям справедливого відчуття власної гідності і правильного уявлення про своє політичне значення негайно б дало їм імпульс до діяльності, – єдину умову, якої їм не вистачає, щоб піднятися до цієї ролі, що призначається їм ходом цивілізації.

Такі, ваша величносте, думки, виказані з усією відвертістю та чесністю і вселені бажанням щодо зміцнення королівської влади в руках вашої найяснішої династії.

вашому вірнопідданому

4. Звернення до друзів людства

Панове! Пристрасть, яка вас надихає, – божественного походження. Вона дає вам місце в першому ряду християн, вона дає вам право і накладає на вас обов'язок боротися з хибними пристрастями, з народами й царями, що піддаються цим пристрастям.

Ваші попередники поклали початок соціальної організації людського роду, – вашою справою є завершення цього святого почину. Перші християни створили основу загальної моралі, проголосивши і в хатинах, і в палацах божественний принцип: всі люди *повинні бачити один в одному братів, повинні любити і допомагати один одному*. Вони придумали вчення, яке відповідає цьому принципу, але це вчення одержало у них абстрактний характер, і вам випадає честь організувати світську владу у згоді з цією божественною аксіомою. Ви були одвічно призначені для того, щоб доводити державцям, що їхні інтереси та обов'язки наказують їм скласти для своїх підданих конституцію, що приведе безпосередньо до поліпшення соціального положення

найчисленнішого класу; ви були призначені для того, щоб спонукати цих вождів народів підпорядковувати свою політику основному принципу християнської моралі.

Це ви врятували людський рід від звироднілості після краху Римської імперії. Тепер обставини склалися так само (оскільки це є можливим і при іншому стані цивілізації): однакові причини викликають схожі наслідки. Панове, ви повинні наслідувати приклад своїх попередників, ви повинні розвинути однакову з ними енергію. Вони заснували християнську релігію, а ви повинні перетворити її; ви повинні завершити організацію моральної системи, ви повинні підпорядкувати їй світську владу.

Панове, усвідомимо собі стан сучасного суспільства. Звернемо нашу увагу спочатку на Францію і почнемо з дослідження того становища, в якому знаходяться її основні установи, тобто духовенство, королівська влада і судова влада.

Французьке духовенство – частина християнського духовенства; значить, воно одержало від свого божественного засновника завдання невпинно захищати справу бідних і безперервно працювати над поліпшенням фізичного й морального стану цього останнього суспільного класу. Проте насправді воно настільки забуло про своє божественне покликання, що тепер його єдиним заняттям є проповідь народу беззаперечної покори владикам землі; воно не витрачає більше своїх зусиль на те, щоб сміливо нагадувати князям та їх придворним про ті обов'язки відносно народу, що покладаються на них релігією.

У Франції, як і у всій Європі, королівська влада була спочатку варварською установою, тобто установою, яку заснували у Франції варварські народи, що прогнали римлян. Але королі Франції змінили природу цієї установи, спочатку, коли вони прийняли християнську релігію, особливо ж, коли вони привласнили собі титул “короля за божою милістю”. Приймаючи цей християнський титул, вони, очевидно, брали на себе зобов'язання невпинно працювати над поліпшенням долі найчисленнішого класу своїх підданих, але королівська влада, звичайно, абсолютно забуває про це своє зобов'язання кожного разу, коли підкоряється духовенству і дворянству, цим справжнім кровопивцям народу.

Якщо ми, врешті-решт, розглянемо судову владу, то нам слід визнати, з одного боку, що обов'язок християнських суддів полягає в залягоджуванні суперечок між окремими людьми, а головне – в захисті їх від будь-яких свавільних дій правителів, а з іншого боку, що вони зараз поставили собі за мету, це, здається, встановити владу свавілля в усій своїй повноті.

З вищезазначеного я зовсім не хочу сказати, що всі духовники, всі міністри і всі судді пройняті хибними намірами; я, навпаки, переконаний у тому, що майже всі вони діють сумлінно: вони роблять зло, але прагнуть робити добро, я навіть переконаний, що більшість з них змінять свою поведінку, коли їм стане відомо, якою вона повинна бути.

Ви бачите, панове, що політичне становище Франції на сьогодні є дуже сумним: висока влада, християнський обов'язок якої полягає у праці задля невинного і всебічного поліпшення долі народу, навпаки, використовує довірену їй силу на те, щоб встановити стан справ, який слугує цілком для вигоди керівникам і на шкоду керованим.

Ми повинні з'ясувати ще одне дуже важливе положення, а саме, що політичне зло, заподіяне французам хибним керівництвом їхніх правителів і поганим застосуванням державної влади, не є їх єдиною бідою; вони мають ще іншу біду, котра є наслідком пристрасності до завоювань, до якої їх залучив Бонапарт.

Будь-який народ, який прагне до завоювань, повинен розпалювати в собі погані пристрасності, він повинен якнайбільше поважати людей жорстокого характеру, як і людей найпідступніших. Поки люди, що володіють цими шкідливими якостями, проявляють свою діяльність у чужих краях, мирні громадяни, що залишаються на батьківщині, зберігають національний характер, не відступаючи від своєї гідності і благородства. Але як тільки-но зовнішній опір перевищує силу експансії, результати підступності і жорстокості виявляються всередині країни. Жага до цього була національним почуттям і відчувалася громадянами тільки колективно, – тепер вона стає пануючим відчуттям кожної людини; егоїзм, ця гангрена людського роду, вражає все політичне тіло і стає загальною хворобою всіх класів суспільства.

На початку своєї революції французи (коли піддалися натиску європейського феодалізму) дали урочисту обіцянку воювати тільки для захисту своєї території; вони зобов'язалися також ставитися до інших народів як до братів і разом з ними боротися проти застарілих установ, що тяжіли над Європою, не дивлячись на успіхи освіти.

Ця політика французів була чесною, мудрою, найвигіднішою, яку вони тільки могли прийняти, вона була істинно християнська. Вони повинні були зберегти її, але, на своє нещастя, французи її змінили. Вони піддалися переконанням підступних людей, що мають право на відшкодування збитку, і не звернули уваги на те, що відшкодування вони можуть одержати тільки за рахунок народів, оскільки всі багатства виробляються народами.

Французи вступили у війну з простим наміром оборонятися, але вони не забарилися перетворити війну на предмет спекуляції, і ця антихристиянська їх поведінка незабаром викликала утворення ліги народів

і королів для боротьби з ними. Двічі вони випробували окупацію більшої частини своєї території та захоплення своєї столиці. І, нарешті, замкнуті в своїх межах, вони повинні були протягом шести років розплачуватися за ту шану, яку вони надавали під час завоювань своїм воякам та урядовцям, що служили Бонапарту головним чином для того, щоб доставляти йому гарматне м'ясо.

Панове, Францію вражає ще третя політична язва, і причиною цієї третьої хвороби є переваги, які вона надає метафізикам.

Метафізика надала французам великих послуг, вона багато сприяла прогресу цивілізації, починаючи із звільнення общин і до 1789 р. Але з початку соціальної кризи, в яку була залучена Франція і вся Європа, вона постійно служила і служить ще й до цих пір найбільшою перешкодою до відновлення спокою шляхом впровадження стійкого порядку, тобто порядку, відповідного стану освіти.

У період від звільнення общин до початку революції метафізика сплутала всі поняття, вона заглушила голос здорового глузду і створила рід нікчемної політичної доктрини, що засліпила очі духовенству та дворянству; цим вона зробила важливу послугу вченим і промисловцям.

Нікчемна та безглузда доктрина, складена метафізиками, утворила немов би прикриття проти дворянства і духовенства, – прикриття, під захистом якого могли спокійно працювати промисловці та вчені, зайняті вивченням досвідних наук. Під захистом цього прикриття промисловість і позитивні науки набули достатньо сил для успішної боротьби з духовенством та дворянством. Немає сумніву, що духовенство і ватажки дворянства, якби метафізики не відвернули їхню увагу в інший бік і не змусили втратити шлях, по якому їм потрібно було йти у власних інтересах, зробили б викладені нижче висновки.

Дворянство повинне було б міркувати так: якщо розвинеться промисловість, то світ стане цивілізованішим, війни стануть рідкими, зменшиться значення воїнів, і керівники мирних робіт стануть, врешті-решт, першим класом суспільства.

Дійшовши цього висновку, ватажки дворянства перешкодили б розквіту промисловості, а вони тоді мали для цього всі можливості й засоби.

З іншого боку, богослови повинні були б сказати собі: якщо ми допустимо утворення корпорації вчених, що працюють над тим, щоб усі наші знання були засновані на досвіді, то неухильно настане час, коли богослов'я втратить будь-який авторитет, коли люди повернуться до чистої релігії та примусять усіх державних урядовців керуватися

в своїй поведінці принципом: “*всі люди повинні бачити один в одному братів, повинні любити один одного і допомагати один одному*”.

Дійшовши цього висновку, духовенство, що мало в своєму розпорядженні тоді владу і необхідні засоби, зробило б неможливим прогрес астрономії, фізики, хімії та фізіології.

На щастя для нас, завдяки метафізікам відбулося те, що, з одного боку, вчені, присвятили себе досвідним наукам, набули більше позитивних знань, аніж духовенство, і велику здатність застосовувати правила божественної моралі, а з іншого – промисловці своїми працями отримали більше багатств, аніж дворянство, і одержали більший вплив на народ. Отже, політична сила перейшла з одних рук в інші, і стало протиприродним та неприпустимим, щоб управління державними справами залишалося в руках духовенства і дворянства.

Революція стала неминучою, але ця революція швидко досягла б своєї мети, якби в неї не побажали втрутитися метафізики. Метафізики надали крупну послугу суспільству, підготовлюючи кризу, але вони заподіяли йому велике зло, захотівши керувати ним; так само, як дворянство і духовенство, вони продовжували працювати невідповідно до потреб суспільства.

Припустимо на мить, що палата депутатів складається лише з двох класів: з одного боку, з дворян та урядовців, зайнятих в управлінні державою, і з іншого – з промисловців та осіб, праці яких сприяють безпосередньо успіхам промисловості; всі судді, адвокати й інші юристи були б виключені. У цьому випадку між обома партіями через необхідність встановився б вільний і діловий обмін думками. Предметом цього обміну думками було б питання про те, чи повинна нація бути організованою на користь військових, гультяйських багатіїв і державних урядовців або ж на користь виробників; не треба було б довго чекати результатів цієї дискусії та сумніватися в її результаті: більшість нації, що живе працею своїх рук, висловилося б на користь виробників, і для користі короля було б, очевидно, приєднатися до цієї думки і підпорядкувати їй поведінку своїх міністрів.

У цьому випадку політика стала б простою річчю, вона стала б позитивною. Можна було б приступити для встановлення порядку речей, відповідного стану освіти, можна було б скласти першу статтю єдиної конституції, яка може стати міцною. Ця стаття свідчила б:

Метою політичної асоціації французів служить добробут за допомогою мирної і дійсно корисної праці.

Безпосереднім наслідком цієї першої статті було б те, що керівники найважливіших мирних робіт одержали б щонайвищий вплив в управлінні державними справами.

Таким чином, ухвалення цієї однієї статті закінчило б боротьбу, яка йде близько тридцяти років між духовенством та дворянством, з одного боку, і промисловцями та вченими – з іншого.

Панове, мені залишається вам довести, що закінченню цієї боротьби заважають юристи, що саме вони заважають ухваленню цієї основної статті конституції та запровадженню в життя наслідків, що впливають з неї. Цей доказ, панове, спирається на такий загальновідомий факт.

Юристи утворюють більшість у міністерствах і в державній раді; вони надають ватажків трьом існуючим партіям, керують “ультра”, складають плани як для лібералів, так і для прихильників уряду. Отже, вони проводять всі справи сучасної політики.

Я хочу сказати, що переважання юристів, цих метафізиків у політиці, було однією з соціальних хвороб, від яких страждає Франція зараз.

Панове, резюмуючи цей огляд соціального становища французів, ми знайдемо, що їх одночасно роздирають три добре помітні політичні хвороби:

1. Три основні влади, на яких заснована соціальна організація цієї нації, керуються помилковими вченнями, що не ставлять вже собі за мету поліпшення долі останнього і найчисленнішого класу суспільства; ті, в чиїх руках знаходиться застосування цієї влади, забули великий принцип моралі, якому повинні підкорятися всі політичні комбінації.

2. Вся нація в цілому віддалася пристрасті до завоювань; і керовані, і правлячі знаходяться в даний момент у владі егоїзму, який є неминучим результатом прагнень до неправого панування над іншими народами і моральними звичками, придбаними під час військових успіхів.

З того, що серед керованих панує егоїзм, випливає неможливість створити достатньо тверду громадську думку, щоб примусити правителів повернутися на шлях моралі, яку заповідає християнська релігія.

3. Як над керованими, так і над правлячими всіх категорій і всіх напрямів зараз панують, ними керують у даний момент політичні метафізики, що здобули освіту в школах, де викладають зібрання законів, які були встановлені в епоху варварства, нещастя і марновірства; звідси випливає неможливість вільного обміну думками з певних питань; отже, за сучасного стану справ неймовірно, щоб у голові короля і в думці народу утворилася думка про заходи, необхідні для завершення революції.

Панове, станемо тепер на ширшу точку зору і розглянемо становище Європи.

Протягом декількох століть, а саме, від встановлення феодалізму до реформації Лютера, мешканці Центральної та Західної Європи були організовані за двома показниками:

1. Вони всі були підлеглі феодальному режиму.
2. Вони мали одну релігію, і загалом їхнє духовенство було підлегле одному главі й одному головному штабу, яке мало незалежне положення щодо окремих національних урядів.

Отже, мешканці Центральної і Західної Європи підкорялися одній духовній владі та подібним же світським владам.

Дезорганізація європейського суспільства з часу реформації Лютера відбулася послідовно за двома напрямками:

1. Феодальний режим втратив свою чистоту спочатку в Англії, потім послідовно у Франції, Бельгії, Іспанії, Португалії, в Неаполі та в декількох державах Німеччини.

2. Християнська релігія розкололася на чотири види: католицький, лютеранський, кальвіністський і англіканський.

Дезорганізація європейського суспільства була, врешті-решт, завершена утворенням Священного союзу, бо Священний союз, складений з світських глав найважливіших націй, поставив себе над главами різного виду християнської релігії. Через це незалежність духовної влади була абсолютно знищена; отже, насправді немає більше демаркаційної лінії, відділяючої світську владу від духовної; нарешті, духовна влада виступає як влада, підлегла світській владі, агентом якої вона згодилася бути.

Я вважаю, що цього короткого нариску стану Європи достатньо, щоб переконати вас, панове, у тому, що сучасний стан справ є проти-природним і не може далі продовжуватися.

Цього нариску, нарешті, досить, щоб переконати вас у тому, що сучасна криза не є особливістю Франції, що це загальна криза всієї Європи, що французький народ не можна розглядати і лікувати окремо, що засоби, які можуть зцілити Францію, повинні бути застосовні до всієї Європи, оскільки Франція певною мірою залежить від своїх сусідів, і її становище встановлює відомого роду політичну солідарність між нею й іншими народами континенту.

Як же, панове, зцілити політичний організм Європи? Як відновити спокій на континенті? Як встановити міцний політичний порядок? Ось по суті питання, які я хочу досліджувати разом з вами. Предмет цей дуже обширний, щоб вичерпати його в одному дослідженні. Але нарис, який я вам представляю, сподіваюся, міститиме в собі найважливіші положення. Його буде досить для того, щоб вказати напрям, а в міру того як ми посуватимемося вперед, ми ясніше бачитимемо і мету.

Панове! Італійці, французи, англійці та іспанці, так само як і інші народи, скорені римськими легіонами, випробували вже соціальну кризу, подібну тій, яку Європа переживає на даний момент.

Ця перша криза була навіть більш жорстокою і небезпечною, тому що вона відбулася в той час, коли цивілізація була ще мало розвинена, коли у різних націй, що зазнавали її, не існувало ніякого загального принципу. Вона відбувалася під час падіння Римської імперії.

Всі народи, підлеглі цій імперії, були уражені тими трьома політичними хворобами, які я описав на початку моєї розповіді.

Їх установи застаріли, перестали відповідати стану освіти, діяли проти інтересів народів. Цицерон не уявляв, щоб два авгури могли дивитися один на одного без сміху: сенат був принижений, першу роль виконували римські вершники, вони управляли державними справами, вони ж збагачувались за рахунок народу, будучи агентами фіску.

Егоїзм оволодів всіма класами суспільства, відчуття честі і патріотизму поступилися місцем ненаситній жадобі. На спільні інтереси не звертали ніякої уваги, замість любові до вітчизни народ був охоплений пристрасстю до святкувань та видовищ. Ніхто не займався більше ніякими позитивними справами в суспільних інтересах; учителями політики стали метафізики; вони звертали увагу на порожні предмети, які мали тільки другорядне значення.

Отже, панове, людство йшло прямо до свого занепаду внаслідок поганого застосування придбаних знань. Нещастя освіченої частини його було значно посилене безперервним нашестям варварських народів, кровожерний характер яких з'єднувався з розбещеними чеснотами римлян.

Яким чином цивілізація піднялася після цього падіння? Як саме встановився той порядок речей, якому ми зобов'язані всім подальшим прогресом? Ось історичні факти, на яких ви повинні в даний момент зосередити всю свою увагу, тому що тільки вивчення цих фактів може привести вас до відкриття засобів, щоб вийти із славою з сучасної політичної кризи.

Панове, в ту епоху, коли Римська імперія падала і розкладалася, Бог відкрив мешканцям Іудеї принцип моралі, який повинен був послужити основою всіх суспільних відносин і керувати поведінкою всіх християн. Він сказав, що всі люди *повинні дивитися один на одного, як на братів, вони повинні любити один одного і допомагати один одному.*

Слово боже наелектризувало ваших предків, воно надихнуло їх до такої міри, що кожний з них, як тільки-но пізнавав божественне одкровення, залишав особисті справи, відмовлявся від розпочатих заходів та задуманих планів для того, щоб боротися з вірою в багатьох

богів, доводячи її безглуздість, щоб боротися з егоїзмом, доводячи, що наслідком цієї пристрасті з'явиться, врешті-решт, розклад суспільства, щоб боротися із схильністю до метафізичних ідей, доводячи, що вони навчають сприймати слова за справи і заважають людям спрямовувати свою увагу на мету, до якої вони повинні прагнути.

Поведінка цих перших християн гідна захоплення в усіх відношеннях: вони подолали найбільші перешкоди, які вставали коли-небудь перед людьми; вони виконали найважче завдання, яке коли-небудь ставилося; вони перевершили всіх античних героїв хоробрістю, стійкістю так само, як і проникливістю; вони склали катехізис, книгу, найціннішу з усіх, коли-небудь опублікованих. Я говорю не про той катехізис, за яким навчають тепер єзуїти, а про той первинний катехізис, який давав розумний аналіз людських вчинків і ділив пристрасті на два великі класи: на корисних ближньому і на шкідливих йому.

Панове, поведінка цих перших християн повинна служити нам зразком. Нам належить завершити те, що вони почали. На нас покладена славна задача застосувати в політичній практиці вчення, яке вони могли створити лише у відвернутому вигляді. Наша місія полягає в тому, щоб вручити духовну владу людям, найбільш здатним навчити ближніх тому, що їм корисно знати, а світську владу доручити тим сильним людям, які найбільш зацікавлені в підтримці миру та в поліпшенні становища народу.

Істотна умова успіху нашого святого почину – цього ми ніколи не повинні втрачати із виду – це те, що єдиним засобом, дозволеним нам для досягнення нашої мети, є переконання. Хай нас переслідують, як і перших християн, але нам абсолютно неможливо діяти фізичною силою.

Панове, починаючи від заснування християнства, праці наших попередників мали завжди одну і ту ж мету (соціальну організацію людства), один і той же характер (безкорисливість), але вони не завжди мали один і той же вигляд: пригадаємо коротко їх історію і водночас звернемо нашу увагу на розвиток християнського суспільства.

При виникненні християнства і протягом першого періоду його існування величезна більшість населення країн, де воно було прийняте, було занурене в такий стан неуттвта, що неможливо було думати про відміну рабства; отже, політична діяльність друзів людства в цей період була надзвичайно обмежена, в таких умовах світська влада повинна була певною мірою мати характер повного свавілля.

Перша задача ваших попередників була виконана, коли вони спонукали імператора Костянтина визнати існування духовної християнської влади, що піклується про напучення в божественній моралі; цій

моралі повинні підкорятися, з нею повинні були погодитися всі люди, якого б рангу вони не були.

Після того, як цього успіху було досягнуто, прагнення друзів людства до діяльності, спрямованої безпосередньо до організації суспільства, повинно зменшитися, бо друзі людства, що надихатимуть найблагороднішою пристрастю, все ж таки підпорядковуються законам, що управляють всіма пристрастними людьми.

Згідно цих законів такі люди здатні розвинути всю свою енергію лише тоді, коли мають перед собою ясно усвідомлену мету; небезпеки тільки збільшують їх завзяття та жар, але на них не можна розраховувати при виконанні підготовчих робіт для потреб суспільства.

Отже, друга епоха християнського суспільства почалася в V ст., після перетворення Костянтина. Вона продовжувалася до кінця хрестових походів у XIII ст.

Протягом цієї другої епохи християни були зайняті діяльністю такого роду: одні працювали, щоб зберегти суспільство в цілості, а інші – щоб воно було організоване.

Християнському суспільству загрожували сакси, сарацини та нормани. Християнство було б знищене щонайменше на багато століть, якби ці народи, що прагнули до завоювань, досягли успіху в своїх планах. Протягом цієї епохи друзі людства повинні були присвятити себе військовій справі, що вони і зробили. Оскільки ж не можна займатися двома справами одночасно, то вони роботу по навчанню моралі й по організації суспільства віддали духовенству, тобто найманцям, що займалися цим ремеслом на свій розсуд. Звідси повинно випливати і насправді випливало те, що війна велася добре, а суспільна організація, дана християнському суспільству, не була волелюбною.

Робота цієї епохи до цих пір оцінювалася дуже низько. Філософи XVIII ст. підняли великий шум проти хрестових походів і були в цьому неправі. Коли римляни захотіли звільнитися від карфагенян, вони перенесли війну до них. Сарацини безперервно відновлювали б свої напади на Європу, якби хрестоносці не перенесли війни до них і не вели її довгий час. Цей народ був фанатизованим Магометом, який зробив його нездатним до християнської моралі на багато століть.

Доводиться тільки шкодувати, що друзі людства не взяли самі за організацію християнського суспільства, бо у такому разі ця організація носила б відбиток безкорисливості, але, повторюю, це було б неможливо, оскільки протягом всього цього часу вони були зайняті діяльністю, необхідною для збереження суспільства. Більше того, хоча християнське суспільство було організоване набагато гірше, ніж могло бути, хоча воно було глибоко просочене властивою духовенству

жадібністю, все ж таки воно у XIII ст. стояло вище за всі людські суспільства, що існували донині. Християнська політична корпорація була зв'язана міцніше, ніж Римська республіка й імперія у всі часи.

Я переходжу до огляду третьої епохи, що почалася у XIII ст. і що закінчилася в 1789 р.

Протягом цієї третьої епохи відбулися великі події; всі вони заслуговують вашої уваги.

Коли християни закінчили тривалі війни з саксами, сарацинами і норманами, коли успіхи, досягнуті ними в боротьбі з цими народами, єдиними, яких вони повинні були боятися, зміцнили їхнє становище, соціальна організація, яку вони дали своїй світській владі, виявилася вже для них не відповідною. Вона носила по суті військовий характер, тоді як їм потрібні були мирні установи, бо вони повинні були присвятити себе тепер мирній діяльності.

Після того, завдяки проповіді духовенства, усі мешканці Європи перейшли до християнства і засвоїли той принцип, що *всі народи і всі люди повинні сприяти загальному добробуту людського роду*, духовна влада повинна була зменшити кількість своїх представників, щоб стати меншим тягарем для народу. Вона повинна була б зайнятися, насамперед, вивченням і вдосконаленням позитивних наук, навчати людей корисним знанням для виконання мирних робіт.

Друзі людства цієї епохи глибоко відчули ці істини і з кінця XIII ст. присвятили себе, з одного боку, вивченню законів, що управляють явищами, а з іншого – промисловій діяльності, за допомогою якої продукти природи перероблялися для задоволення людських потреб.

Ось якою була та надзвичайно корисна діяльність, якій присвятили себе християни протягом третього періоду християнства.

Протягом всієї цієї епохи дворянство і духовенство були майже винятково зайняті захистом від народу одержаної ними влади, хоча застосування цієї влади зважаючи на обставини, що змінилися, стало значною мірою швидше шкідливим, ніж корисним суспільству. Ось у чому полягав другий рід діяльності, на який я хотів звернути вашу увагу.

Послідовне падіння протягом всієї цієї епохи духовної та світської влади, не зважаючи на всі їх зусилля утриматися і на величезні засоби, що знаходилися в їх розпорядженні, служить новим доказом того, що Бог засуджує на знищення соціальні установи, які стають шкідливими людству.

Третя подія цієї епохи, що заслуговує на увагу, – це утворення третьої політичної влади, встановлення судової влади. Третій рід діяльності, котрий заслуговує на нашу увагу, – це діяльність легістів.

Легісти були зайняті визначенням різних прав; вони створили через те канонічне право, міжнародне право, феодальне право, кримінальне право, цивільне право тощо. Їх праці надали, звичайно, послугу, але не можна приховувати від себе, що вони були уражені корінною вадою. Ця вада пояснюється тим, що їх діяльність протікала в епоху, коли основні установи вже застаріли і не відповідали суспільним потребам, коли представники духовної та світської влади, що працювали в них, користувалися правами, що не належали їм згідно із законом.

Я не вважаю за потрібне розповсюджуватися про цю третю епоху і переходжу до четвертої.

Але перш ніж говорити по суті, я вас прошу відзначити, що ця епоха відрізняється особливим характером, що додає їй у наших очах набагато більшого значення, аніж всім іншим епохам; вона нас цікавить більш всього, вона – єдина, що становить для нас безпосередній інтерес.

Панове! Те, що відбулося після 1789 р., послужило вступом до цієї четвертої епохи, яка насправді тільки-но почалася; її початок відноситься до того моменту, коли внаслідок змін, що відбулися в Іспанії, Португалії, Італії та частково в Німеччині, серед більшої частини європейських народів виник рух, що має за мету перетворення суспільства.

Франція не могла бути перетворена ізольовано, вона не має особливої, властивої лише їй моралі. Вона є тільки одним з членів європейського суспільства; у неї та в її сусідів існує безперечна спільність політичних принципів. Одним словом, найзначнішим моральним результатом французької революції було те, що вона викликала прагнення до вдосконалення, яке проявляється тепер у всій Європі.

Надалі я говоритиму з вами про майбутнє: судіть мене строго, але не судіть мене легковажно. На початку цього звернення я порівняв теперішнє становище із становищем, в якому знаходилося суспільство в епоху падіння Римської імперії. Потім я зробив короткий огляд ходу цивілізації від заснування християнства до цього дня; без сумніву, вказані тут думки дуже важливі, вони мають для нас цінність у двох відношеннях, але все ж таки вони мають тільки другорядний інтерес. Ви повинні їх розглядати, з одного боку, як попередні зауваження, а з іншого – як факти, що служать опорою для подальшого розвитку. Я удався до порівняння для того, щоб привернути вашу увагу; я зробив вам свій короткий огляд для того, щоб ви могли судити про мої ідеї з правильної точки зору.

Те, що є найбільш важливим для вас, те, про що ви якнайбільше бажаєте знати, те, чому я мав намір учити вас, це – питання про те, що

відбудеться в майбутньому. Добре, панове, я дам з цього питання найточніші пояснення. Я вам скажу зараз про те, що здійсниться, ким воно здійсниться, і яким чином воно здійсниться.

Панове! Я послідовно поставлю три питання і відповім окремо на кожне з них. Я приведу в кожній відповіді міркування, на яких ґрунтується моя думка.

Перше питання. Які головні політичні зміни відбудуться протягом четвертої епохи християнства?

Відповідь. Я думаю, що протягом цього четвертого періоду організується нова духовна влада і нова світська влада.

Я вважаю, що нова духовна влада буде складена з усіх існуючих в Європі академій наук і з усіх осіб, що заслуговують допуску в ці наукові корпорації. Я вважаю, що після утворення цього ядра, особи, які його складають, зорганізуються самі. Я думаю, що цій новій духовній владі буде доручена справа виховання і народної освіти. Я вважаю, що основою нового суспільного виховання послужить чиста євангельська мораль, і що вона буде потім дуже поширюватися у сфері позитивних наук залежно від того часу, яке зможуть проводити в школі діти різного майнового стану. І, нарешті, я вважаю, що більша або менша кількість представників нової духовної влади буде розсіяна у всіх общинах, і що головним покликанням цих роз'єднаних учених буде пробудження серед їх духовної пастви жаги до суспільного блага.

Я вважаю, що управління світськими справами у всіх європейських народів буде доручене керівникам мирних робіт, якими буде зайнята найбільша кількість людей; я переконаний, що це управління, через безпосередній особистий інтерес самих керівників, насамперед, прагнутиме до збереження миру між народами, а потім до можливого зменшення податків, і розпоряджатиметься доходами найкориснішим для суспільства чином.

Ось ті три міркування, на яких ґрунтується моя думка:

1. Оскільки ці нові основи суспільного устрою прямо відповідають інтересам абсолютної більшості населення, вони повинні розглядатися як загальний політичний висновок з принципу божественної моралі, що свідчить: всі люди *повинні бачити один в одному братів, вони повинні любити один одного і допомагати один одному.*

Очевидно, воля божа полягає в тому, щоб християнське суспільство при сучасному стані освіти було організоване вказаним чином.

2. Виходячи з точки зору людинолюбства і не виходячи з рамок наукового методу, ми повинні сказати, що такий устрій християнського суспільства є природним наслідком та безпосереднім результатом

відміни рабства і переважання, досягнутого досвідними науками над богослов'ям та іншими галузями метафізики.

3. Якщо обмежитися лише одними політичними міркуваннями, то і тоді буде очевидно, що прогрес цивілізації приведе до такого результату, оскільки дійсні розумові та матеріальні сили знаходяться тепер у руках тих, хто займається досвідними науками, і тих, хто організовує й управляє промисловою діяльністю. Суспільство знаходиться під ярмом дворян і богословів тільки внаслідок старої звички. Але досвід показує, що суспільство завжди звільнялося від засвоєних ним звичок, коли вони вступали в суперечність з його інтересами, і знаходило нові шляхи для задоволення своїх потреб. Немає сумніву, що воно відмовиться і від влади дворянства та духовенства. Немає сумніву, що політична влада перейде в руки тих, хто вже тепер розпоряджається майже всіма суспільними силами, хто повсякденно управляє фізичними силами суспільства, хто створює його грошову силу, нарешті, тих, хто безперервно примножує його розумову силу.

Друге питання. Яка сила викличе цю зміну, і хто спрямовуватиме цю силу?

Відповідь. Ці зміни викличе сила етичного відчуття, і головним двигуном цієї сили буде віра у те, що всі політичні принципи повинні бути виведені із загального принципу, даного Богом людям.

Спрямовувати цю силу будуть друзі людства, вони будуть у цьому випадку в такому ж становищі, в якому вони знаходилися під час заснування християнства, тобто прямими агентами Бога.

Першим своїм зусиллям друзі людства примусили владик землі засвоїти Принцип божественної моралі, другим зусиллям людинолюбство примусить дворян і богословів підкорятися головному висновку з цього принципу.

Ця моя думка заснована передусім на тому, що нам відомо про події, які відбулися з часу заснування християнської релігії.

Останній клас суспільства був, поза сумнівом, найбільш позитивним і безпосередньо зацікавленим у засвоєнні цієї віри; це вчення надавало також великі переваги народам, які знаходилися під владою римлян. Здавалося вірогідним, що ці дві крупні частини населення підтримають усіма своїми силами новий принцип моралі, але події прийняли абсолютно інший напрям. З людей головним засновником християнської релігії був апостол Павло, римлянин; Полієвкт, один з перших мучеників, належав до вищих суспільних класів; перших проповідників часто переслідували нижчі класи народу.

Істина, підтверджувана всім розвитком цивілізації, полягає тут у тому, що пристрасне прагнення до суспільного блага має набагато більше значення в справі політичних покращень, ніж егоїзм тих класів,

яким ці зміни повинні принести найбільшу користь. Одним словом, досвід показав, що найбільш запекло трудяться над встановленням нового ладу не ті, хто найдужче зацікавлений у ньому.

Панове, я хочу разом з цим дуже старим фактом, приведеним мною на підтвердження своєї думки, навести ще інший, абсолютно новий, що ще не завершився.

Протягом шести років я прагну з великим завзяттям довести вченим і промисловцям:

по-перше, що зараз суспільство прагне до організації, що сприяє прогресу наук та процвітанню промисловості;

по-друге, що для організації суспільства, найсприятливішої прогресу наук і процвітанню промисловості, необхідно довірити духовну владу вченим, а світську владу промисловцям;

по-третє, що вчені та промисловці можуть організувати суспільство відповідно до своїх бажань і потреб, оскільки вчені володіють силами інтелектуальними, а промисловці мають у своєму розпорядженні сили матеріальні.

У зв'язку з цією працею у мене зав'язалися відносини з великою кількістю вчених та промисловців; вони дали мені мотив і засоби вивчити їхні думки та наміри.

Ось до чого мене призвели мої спостереження.

Отже, я побачив, що в етичному відношенні можна ділити людей на дві різні категорії: на тих, у кого почуття панують над ідеями, і на тих, у кого почуття підкоряються міркуванням розуму. Одні зв'язують надію на поліпшення своєї долі з бажанням знищити зловживання, інші ставлять за спеціальну мету від своїх суспільних відносин отримати користь з цих зловживань. Словом, я помітив, що учені та промисловці, так само як і інші люди, повинні ділитися на дві крупні категорії: на друзів людства і на егоїстів.

Потім я переконався, що кількість друзів людства й егоїстів відносно збільшується або зменшується залежно від загальних обставин, в яких знаходиться суспільство, і що в даний час число егоїстів щодня збільшується. Та на противагу цьому друзі людства більш схильні до об'єднання своїх сил і до енергійних дій.

Я помітив ще, що заняття, яким присвячують себе люди, багато сприяють тому, щоб прийняти або мораль людинолюбства, або егоїстичні переконання; ті, які вступають у щоденні стосунки з великою кількістю людей, і головним чином з народу, більш схильні до людинолюбства, тоді як ті, хто за родом своїх занять живе ізольовано або ж пов'язаний переважно з багатим класом, схиляються до егоїзму, якщо тільки-но вони від природи не одержали сприятливих задатків. Я маю,

отже, право сказати як з мого власного досвіду, так і з історичних фактів, що саме друзі людства спонукають дворянство і духовенство підкорятися загальному політичному висновку з принципу божественної моралі – висновку, згідно якому суспільство повинно бути організоване для блага найбільшої кількості людей.

Третє питання. Якими засобами користуватимуться друзі людства для перетворення суспільства?

Відповідь. Єдиний засіб, яким користуватимуться друзі людства, – це проповідь як усна, так і письмова. Вони будуть проповідувати королям, що через свій християнський обов'язок і через власні інтереси збереження своїх спадкових прав, вони повинні доручити вченим позитивного напрямку керівництво суспільним навчанням і справу удосконалення наукових теорій, а найбільш здібним в адміністративних справах промисловцям – турботу про управління світськими справами.

Вони проповідують народам, що вони повинні одностайно заявляти державцям про своє бажання, щоб керівництво суспільними справами як в духовній, так і в світській сфері було цілком надано класам, найбільш здатним керувати ними у дусі загальних інтересів і найбільш зацікавленим у тому, щоб дати їм такий напрям.

Друзі людства продовжуватимуть свою усну і письмову проповідь стільки часу, скільки виявиться необхідним, щоб спонукати державців (унаслідок внутрішнього переконання або під впливом всемогутньої громадської думки) здійснити ті зміни в організації суспільства, яких вимагають прогрес освіти, загальний інтерес всього населення, настійний і безпосередній інтерес його величезної більшості.

Одним словом, єдиний засіб, який застосовуватимуть друзі людства, полягатиме в проповіді, і єдина мета цієї проповіді – спонукати королів скористатися наданою їм народом владою для здійснення необхідних політичних змін.

Панове! Моя думка, що друзі людства скористаються королівською владою для перетворення суспільства, заснована на таких трьох міркуваннях.

Отже, друзі людства, які завершать організацію християнства, будуть, звичайно, піднесені тим же духом, який надихав засновників християнства; у них виявляться ті ж риси, вони слідуватимуть тим же шляхом, вони вживатимуть ті ж засоби.

Але добре відомий факт, факт, котрий ніколи не викликав жодних сумнівів, що перші християни діяли на королів тільки шляхом переконання; вони не боролися з ними, а прагнули тільки повернути їх до своєї віри, і вони досягали своєї мети або безпосередньо, діючи на

їх переконання, або ж впливаючи на них громадською думкою, що має вищу владу над королями.

З цього факту я стверджую, що і сучасні друзі людства зовсім не прагнуть до скидання з тронів, що, навпаки, вони прагнуть налаштувати королівську владу для запровадження установ, необхідних для завершення організації християнства.

Я говорю далі, що друзі людства діяли б украй безрозсудно, якби надумали нападати на королівську владу, оскільки вони не мали б в цьому ніякого успіху: громадська думка у Франції і навіть у всій Європі висловила найрішучіше на користь королівської влади.

Останні політичні рухи, що мали місце в Іспанії, в Португалії та в Неаполі, були початі військовими, які грали спочатку головну роль у цих революціях, та все ж спадковій королівській владі була виявлена повна повага. Ми бачили, що іспанці, португальці і неаполітанці самі висловлювалися, із власної волі, за збереження колишніх династій, скидаючи лише деспотичні уряди, дії яких суперечили національному благу.

Я скажу, нарешті, про свої особисті спостереження, що стосуються відношення до королівської влади французької громадської думки. Поставивши собі за мету захищати справу вчених позитивного напрямку і промисловців, я визнав необхідним для отримання їхнього схвалення оголосити найбільш чітко, що спадкова королівська влада повинна встановити їх нове соціальне положення і знищити політичний вплив дворянства і духовенства.

Увага, надана мені великою кількістю вчених і промисловців, викликається, очевидно, тим, що в своїх останніх творах я прагнув довести спільність інтересів королів, учених і промисловців та постійну протилежність цих інтересів (що мають істинно християнський характер, оскільки вони ведуть до блага найчисленнішого класу) прагненням духовенства і дворянства.

Одним словом, учені та вожді промисловості у цілому прагнуть змінити сучасний лад, але вони хочуть, щоб ця зміна відбулася як висновок з великого принципу божественної моралі; вони хочуть, щоб вона була вироблена закономірно, тобто волею короля.

Панове, я вважаю, що у цьому зверненні я достатньо детально показав те, що відбудеться, чому це відбудеться і як це відбудеться. Тепер я повинен перейти від міркувань до дії. Я запропоную королю декілька ясних вказівок щодо політики його міністрів. Я покажу його величності, що поведінка його міністрів суперечить інтересам корони та нації і є ворожою принципу моралі, який Бог дав людям. Я відверто вкажу державцю, яким є єдиний засіб встановити міцний стан справ, що задовольняє мирних і добродішних людей.

Панове, підтримайте мене, а щоб підтримати мене належним чином, приступіть до виконання своєї задачі кожен у тій місцевості, де він живе. Проповідуйте народам і царям, що єдиний засіб відновити спокій полягає в тому, щоб вручити духовну владу людям, що володіють позитивними знаннями, а управління світськими справами – людям, найбільш зацікавленим у збереженні миру і найбільш здібним до адміністративних справ.

При сучасному стані цивілізації така діяльність не піддасть вас під велику небезпеку. Але навіть якщо б нам прийшлося терпіти переслідування, яким піддавалися перші християни, це не повинно було б перешкодити нам виконати наш обов'язок та здійснити нашу місію. Напряму розвитку суспільства завжди давали і даватимуть найсміливіші та найбільш безкорисливі люди. Військова доблесть займає перше місце в епохи нещасття і смуту, але громадянська доблесть відновлює порядок і сприяє успіхам освіти.

Діяльність друзів людства першої епохи християнства полягала в тому, щоб спонукати владик землі прийняти великий принцип божественної моралі. Наше покликання – продовжувати їхню діяльність; воно полягає в тому, щоб спонукати державців і володарних князів європейських земель узгоджувати свою політику з цим принципом, організовуючи суспільство шляхом найвигіднішим для найбільшого числа людей.

Приступимо до справи якнайскоріше. Ми можемо розраховувати на божественне заступництво, на співпрацю істинно благочестивих людей, людей щиро відданих королю та нації, так само як і на підтримку народів.

Зверніть на хвилину вашу увагу на політичну діяльність французького парламенту, розгляньте поведінку палати депутатів, подумайте про те, що трапилося на засіданні 7 лютого, і ви побачите, що вожді обох протилежних партій били на сполох; ви побачите, що наступив остаточний момент, коли ви повинні почати діяти; ви побачите, що якщо забаритесь ще виказати свою думку, то ваше мовчання відкриє вільне поле діяльності честолюбцям і віддасть суспільство усім лихам, які можуть заподіяти йому егоїзм та бажання володарювати.

Прихильники трибарвної кокарди та прихильники білої кокарди не довіряють один одному і вдаються до таких ораторських прийомів, які приховують їх істинні наміри. Якщо підніметься боротьба, то між ким вона відбудеться? Очевидно, між старою армією і новою, між старим дворянством і новим, створеним Бонапартом, між тими, хто був на чолі правління при Наполеоні, і тими, кому король довірив управління суспільними справами.

Якщо буде розбита біла кокарда, Францією управлятимуть наполеонівські дворяни і воїни; у протилежному випадку французи опиняться знову під ярмом старої феодальної знаті. Жодна з цих перспектив не може сподобатися народу і не відповідає прагненням друзів людства.

Сигнал дано, момент настав, і ми повинні розвинути всю нашу енергію. Сповістимо знову великий принцип божественної моралі; це єдине гасло, яке відповідне французам, як і всім іншим європейським народам. Сміливо зробимо загальний висновок з цього принципу і гучно заявимо, що політична влада повинна піти з рук військових і повинна бути довірена людям, найбільш миролюбним, продуктивним, здатним до управління. У нас немає інших ворогів, окрім військових, дворянства та духовенства, і єдиний засіб, яким ми повинні їх перемогти, це – проповідь тієї істини, що їх політичні принципи суперечать інтересам короля і величезної більшості нації.

Панове, я закінчую це звернення закликом пригадати пропагандистську діяльність перших християн; наслідуватимемо їй і не будемо дуже суворими до тих, хто захоче вступити в наші ряди, не допитуватимемося про їх попереднє життя, дивитимемося як на братів, на всіх, хто сповідує переконання, що духовна влада повинна бути доручена найосвіченішим людям, а світська влада повинна бути вручена громадянам, найбільш зацікавленим у збереженні миру і внутрішнього спокою і найбільш здібним до управління.

Панове, деякі з тих, хто найбільш відрізнявся у рядах роялістів, якобінців або бонапартистів, були, мабуть, особливо вибрані богом, щоб стати засновниками нового християнства, остаточного християнства, досконало звільненого від марновірств, якими обтяжило його духовенство в своїх честолюбних цілях і які були прийняті на віру нашими батьками по неуцтву. Одним словом, допустимо в своє середовище еретиків і в моралі, і в політиці, лише б вони щиро відреклися від своєї ересі і старанно працювали над встановленням істинного вчення.

Розсудливі і помірні люди дуже годяться для підтримки існуючого порядку речей, вони навіть здатні запроваджувати для нього легкі зміни, але вони не володіють енергією, необхідною для того, щоб здійснити крупні поліпшення. Перші християни були людьми, яких надихнула пристрасть, нові повинні бути такими ж, а люди пристрасті за своїм характером здатні допускати великі помилки. Апостол Павло почав з того, що був одним з найбільш ревних ворогів християнства.

Маю честь бути, панове,
вашим покірним слугою
Анрі Сен-Симон

Postscriptum

Я прошу вас з великою увагою прочитати листи, подані перед цим “Зверненням”. У них ви знайдете потрібні аргументи для спростування софізмів різних партій. Там ви зустрінете також деякі факти, які повинні послужити основою доказу того, що єдиний засіб для подолання європейцями політичної кризи, викликаной прогресом освіти, полягає в повному вилученні політичної влади з рук богословів, знаті, військових і метафізиків.

Я пропоную вам також прочитати мою роботу під назвою “Організатор”. Звичайно, обидві ці книги набагато нижчі за те, чим вони могли б бути; вони набагато нижчі за те, що буде пізніше написано на цю тему, але на сьогодні вони єдині, де питання трактується з указаної в цьому “Зверненні” точки зору.

Нарешті, панове, я раджу вам прочитати твір пана де Прадта “Про Європу й Америку”. У цьому творі, де автор резюмує всі свої попередні роботи, питання розглядається з вельми піднесеної точки зору. Він не займається дослідженням засобів зцілення, але із справді чудовою прозорливістю визначає характер випробовуваної нами соціальної хвороби.

ФРІДРІХ ЕНГЕЛЬС

(1820-1895)

Мислитель та громадський діяч, один з основоположників марксизму. Народився в родині текстильного фабриканта. У 1841-1842 рр., відбуваючи військову повинність у Берліні, відвідував університет. У 1842 році переїхав до Манчестера (Великобританія), де працював у конторі фабрики; співробітничав з “Рейнською газетою”. Зустріч з К. Марксом у Парижі в 1844 році стала початком їхньої дружби. Енгельс брав активну участь в організації і діяльності “Союзу комуністів”, разом із Марксом написав програму Союзу – “Маніфест комуністичної партії” (1848). У червні 1848 – травні 1849 року разом із Марксом видавав у Кельні “Нову Рейнську газету”, в 1849 році брав участь у збройному повстанні в Південно-Західній Німеччині. У листопаді 1849 року переїхав до Лондона, а у листопаді 1850 року – до Манчестера, де працював у торгівельній конторі. З 1870 року жив у Лондоні. Увесь цей час Енгельс надавав постійну матеріальну допомогу Марксу. Разом з Марксом керував діяльністю 1-го Інтернаціоналу. Після смерті Маркса був радником і керівником європейських соціалістів. Основні праці: “Становище робочого класу в Англії” (1845); “Святе сімейство” (1845), “Німецька ідеологія” (1845-1846), останні – спільно з Карлом Марксом; “Селянська війна в Німеччині” (1850); “Революція і контрреволюція в Німеччині” (1851-1852); “Анти-Дюринг” (1878); “Походження сім’ї, приватної власності і держави” (1884) та інші.

Уривки з твору “Походження сім’ї, приватної власності і держави” перекладено за джерелом: Энгельс, Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства в связи с исследованиями Л. Г. Моргана [Текст] / Ф. Энгельс. – М. : Госполитиздат, 1953. – 192 с.

“ПОХОДЖЕННЯ СІМ’Ї, ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ І ДЕРЖАВИ У ЗВ’ЯЗКУ З ДОСЛІДЖЕННЯМИ Л.Г. МОРГАНА”

I

Передісторичні щаблі культури

Морган був першим, хто із знанням справи спробував внести в передісторію людства певну систему, і доти, поки значне розширення матеріалу не змусить внести зміни, запропонована ним періодизація безперечно лишиться в силі.

З трьох головних епох – дикунства, варварства, цивілізації – його, само собою зрозуміло, цікавлять тільки дві перші і перехід до третьої... Поряд з цим відбувається розвиток сім'ї, але він не дає суттєвих характерних ознак для розмежування періодів.

ІХ

Варварство і цивілізація

Ми підійшли тепер до порога цивілізації. Вона починається новим кроком вперед у поділі праці. На нижчому ступені виробляли тільки безпосередньо для власного споживання; акти обміну, що провадилися зрідка, були поодинокими й охоплювали тільки випадкові надлишки. На середньому ступені варварства у пастуших народів ми вже бачимо майно у вигляді худоби, яке за певної величини стада регулярно дає деякий надлишок проти власної потреби; одночасно ми бачимо також поділ праці між пастушими народами і відсталими племенами, які не мають стад, отже, два різні, що стоять один поряд одного, ступені виробництва і, значить, умови для регулярного обміну. На вищому ступені варварства відбувається подальший розподіл праці між землеробством і ремеслом, отже, виробництво дедалі зростаючої частини продуктів праці безпосередньо для обміну, тим самим перетворюється між окремими виробниками в життєву необхідність для суспільства. Цивілізація зміцнює і посилює всі ці види, які виникли до неї, поділу праці, особливо через загострення протилежності між містом і селом (причому економічно панувати може місто над селом, як це було за стародавніх часів, або ж село над містом, як це було в середні віки), і додає до цього третій, властивий тільки їй, поділ праці вирішальної ваги – створює клас, який займається уже не виробництвом, а тільки обміном продуктів, а саме *купців*. Досі причини утворення класів пов'язані були ще винятково з виробництвом ... Тут уперше з'являється клас, який, не беручи ніякої участі у виробництві, захоплює загалом керівництво виробництвом та економічно підпорядковує собі виробників, стає неминучим посередником між кожними двома виробниками й експлуатує їх обох.

Так разом з розширенням торгівлі, разом з грішми і лихварством, земельною власністю й іпотекою швидко відбувалася концентрація та централізація багатств у руках нечисленного класу, а поряд з цим зростало зубожіння мас і збільшувалась маса бідняків ...

...Першою природно виросла демократія, перетворившись у не-нависну аристократію. – Нарешті, родовий лад виріс із суспільства, що не знало ніяких внутрішніх протилежностей, і був пристосований тільки до нього. Він не мав ніяких інших засобів примусу, крім громадської думки. Тут вже виникло суспільство, яке в силу всіх своїх

економічних умов життя повинно було розколотися на вільних і рабів, на експлуататорів-багатів і експлуатованих бідняків, – суспільство, яке не тільки не могло знову примирити ці протилежності, а повинно було все більше загострювати їх. Таке суспільство могло існувати тільки в безупинній відкритій боротьбі між цими класами або ж під пануванням третьої сили, яка, нібито стоячи над класами, що ведуть між собою боротьбу, придушувала їх відкриті сутички і допускала класову боротьбу щонайбільше тільки в економічній галузі, в так званій законній формі. Родовий лад віджив свій вік. Він був зруйнований поділом праці та його наслідком – розколом суспільства на класи. Він був замінений *державою* ...

Отже, держава аж ніяк не є силою, яка ззовні нав'язана суспільству. Держава не є також “дійсністю моральної ідеї”, “образом і дійсністю розуму”, як стверджує Гегель. Держава є продуктом суспільства на певному ступені розвитку; держава визнає, що це суспільство заплуталося в нерозв'язній суперечності з собою, розкололося на непримиримі протилежності, позбутись яких воно не в силі. А щоб ці протилежності, класи з суперечливими економічними інтересами, не пожерли один одного і суспільство в даремній боротьбі, для цього стала необхідною сила, яка стоїть, видимо, над суспільством, сила, яка б стримувала зіткнення, держала його в межах “порядку”. І ця сила, яка виникла з суспільства, але ставить себе над ним і все більше й більше відчужує себе від нього, є державою.

У порівнянні з старою родовою організацією держава відзначається, по-перше, розділенням підданих держави за *територіальними поділами*.

Територія лишилась, але люди стали рухливими. Через те за вихідний пункт було взято територіальний поділ, і громадянам надали можливість здійснювати свої громадські права й обов'язки там, де вони оселялися, незалежно до роду і племені. Така організація громадян за місцем проживання є загальноприйнятою в усіх державах. Тому вона нам здається природною; але ми бачили, яка потрібна була вперта й тривала боротьба, поки вона змогла затвердитися в Афінах та Римі на місці старої організації за родами.

Друга відмітна риса – встановлення *публічної влади*, яка вже не збігається безпосередньо з населенням, що організує само себе як збройна сила. Ця особлива публічна влада необхідна для того, щоб самодіюча збройна організація населення зробилась неможливою відколи суспільство розкололось на класи. Народне військо афінської демократії було аристократичною публічною владою, спрямованою проти рабів, і тримало їх у покорі; але для того, щоб тримати в покорі

також і громадян, стала необхідною ... жандармерія. Ця публічна влада існує в кожній державі. Вона складається не тільки з озброєних людей, але й з речових придатків, тюрем та примусових установ всякого роду, які були невідомі родовому устроєві суспільства. Вона може бути зовсім незначною, майже непомітною в суспільствах з ще нерозвинутими класовими протилежностями й у віддалених областях, як це спостерігається іноді подекуди в Сполучених Штатах Америки. Публічна влада посилюється в міру того, як загострюються класові суперечності в державі, і в міру того, як держави, що мають стосунки між собою, стають більшими та густіше населеними. Погляньте хоч би на теперішню Європу, в якій класова боротьба і конкуренція завоювань роздули публічну владу до такої висоти, що вона загрожує поглинути все суспільство і навіть державу.

Для утримання цієї публічної влади потрібні внески громадян – *податки*. Вони були зовсім невідомі родовому суспільству. Але ми тепер їх знаємо досить добре. З розвитком цивілізації навіть податків не досить; держава видає векселі на майбутнє, робить борги, *державні борги*. І про це старенька Європа може повідати чимало.

Наділені публічною владою і правом стягання податків, чиновники стають, як органи суспільства, *над* суспільством. Вільної, добровільної поваги, з якою ставились до органів родового суспільства, їм уже не досить, навіть коли б вони могли завоювати її; носії влади, відчуженої від суспільства, повинні здобувати повагу до себе шляхом виняткових законів, у силу яких вони здобувають особливу святість і недоторканність. Найнікчемніший поліцейський службовець цивілізованої держави має більше “авторитету”, ніж усі органи родового суспільства, разом узяті; але наймогутніший монарх і найвидатніший державний діяч або полководець епохи цивілізації міг би позаздрити тій не з-під палки здобутій і безперечній повазі, з якою ставляться до найскромнішого родового старійшини. Останній стоїть посеред суспільства, тоді як перші змушені намагатись удавати з себе щось поза ним і над ним.

Тому що держава виникла з потреби тримати в узді протилежність класів; тому що вона в той же час виникла з самих сутічок цих класів, то вона, за загальним правилом, є державою наймогутнішого, економічно пануючого класу, який за допомогою держави стає також політично пануючим класом і здобуває нові засоби для придушення й експлуатації пригнобленого класу. Так, антична держава була, насамперед, державою рабовласників для придушення рабів, феодальна держава – органом дворянства для придушення кріпаків і залежних селян, а сучасна представницька держава є знаряддя експлуатації найманої праці капіталом.

Крім того, в більшості відомих в історії держав права громадянам надаються відповідно до їх майнового стану, і цим прямо заявляється, що держава – це організація імушного класу для захисту його від неімушного. Так було вже в Афінах і Римі з їх поділом на категорії за майном. Так було і в середньовічній феодальній державі, де ступінь політичного впливу визначався розмірами землеволодіння. Це знаходить вияв й у виборчому цензі сучасних представницьких держав. Отже, це політичне визнання відмінностей у майновому стані зовсім не є істотним. Навпаки, воно характеризує нижчий ступінь державного розвитку. Вища форма держави, демократична республіка, що стає за наших сучасних суспільних умов все більше і більше неминучою необхідністю й являє собою форму держави, в якій тільки й може бути доведена до кінця остання рішуча боротьба між пролетаріатом і буржуазією, – ця демократична республіка офіційно нічого не знає про відмінності за багатством. При ній багатство користується своєю владою посередньо, але зате тим певніше: з одного боку, у формі прямого підкупу чиновників – класичним зразком є Америка, – з другого боку, у формі союзу між урядом і біржею ...

Нарешті, імушій клас панує безпосередньо за допомогою загального виборчого права. Доти, поки пригноблений клас – отже, в даному разі пролетаріат – ще не дозрів для визволення самого себе, він у більшості своїй визнаватиме існуючий суспільний порядок за єдино можливий і політично йтиме у хвості класу капіталістів, становитиме його крайнє ліве крило. Але, в міру того, як він дозріває для свого самовизволення, він конститується у власну партію, обирає своїх власних представників, а не представників з капіталістів. Загальне виборче право – показник зрілості робітничого класу. Дати більше воно не може і ніколи не дасть у теперішній державі; але й цього досить. У той день, коли термометр загального виборчого права показуватиме точку кипіння у робітників, вони, як і капіталісти, знатимуть, що робити.

Отже, держава існує не одвічно. Були суспільства, які обходились без неї, які уявлення не мали про державу і державну владу. На певному ступені економічного розвитку, ступені, який обов'язково зв'язаний був з розколом суспільства на класи, держава стала внаслідок цього розколу необхідністю. Ми наближаємось тепер швидкими кроками до такого ступеня розвитку виробництва, на якому існування цих класів не тільки перестало бути необхідністю, але стає прямою перешкодою виробництву. Класи зникнуть так само, як неминуче вони в минулому виникли. Із зникненням класів зникне держава. Суспільство, яке по-новому організує виробництво на основі вільної та рівної асоціації виробників, відправить усю державну машину туди, де їй буде тоді справжнє місце: в музей старовини, поруч з прядкою і з бронзовою сокирою...

СУНЬ ЯТСЕН

(1866-1925)

Китайський революціонер-демократ.

Народився 12 листопада 1866 року в селі Цуйхен повіту Сяншань (зараз Чжуншань, провінція Гуандун) у селянській родині. У 1884 році переїхав до Гонконгу, де навчався у Центральній державній школі, а після її закінчення у 1886 році разом із старшим братом вступив до медичного коледжу на Гавайях, у Гонолулу, який закінчив з відзнакою. У 1892 році закінчив медичний інститут у Сянгані (Гонконг). Займався медичною практикою в Макао, де познайомився з діяльністю таємних політичних спілок. У 1894 році відвідав Північний Китай, де зустрівся з маньчжурським намісником Лі Хуаном, котрому повідав свою програму модернізації Китаю. Не зустрівши порозуміння, у тому ж році заснував антиманжурську революційну організацію “Сінчжунхой” (“Союз відродження Китаю”) і розробив її статут.

25 жовтня 1895 року Сунь Ятсен здійснив спробу організації повстання у Кантоні (Гуанчжоу). Спроба виявилася невдалою і революціонер був змушений емігрувати до Японії. У 1905 році в Токіо Сунь Ятсен виступив з ініціативою об’єднання китайських революційних організацій у Китайський революційний об’єднаний союз – “Тунменхой”. Його програмою стали розроблені Сунь Ятсеном “Три народних принципи”: націоналізм (повалення маньчжурської династії та відновлення суверенітету китайської нації), народовладдя (заснування республіки) і народний добробут (зрівняння прав на землю у дусі соціальних утопій американця Г. Джорджа).

У 1911 році, коли Сунь Ятсен знаходився у США, група революціонерів з містечка Ханькоу, зваживши на можливість розкриття своєї організації, зненацька розпочала повстання. На подив революціонерів, військові частини перейшли на їхній бік, а чиновники монархічної адміністрації не зважилися виконати наказ про придушення повстання. Переможне Учанське повстання 10 жовтня 1911 року оголосило Китайську республіку і розпочало Сінхайську революцію.

Після повернення до Китаю з еміграції наприкінці грудня 1911 року Сунь Ятсена обирають першим тимчасовим президентом Китайської республіки, і з 1 січня 1912 року він починає у Нанкіні виконувати свої обов’язки. Під його керівництвом була розроблена досить демократична тимчасова конституція Китайської республіки.

Після того як маньчжурська династія зрелася трону (12 лютого 1912 року), сам Сунь Ятсен, під тиском прихильників Юань Шикая, був змушений 1 квітня 1912 року піти у відставку; однак він продовжував боротися за затвердження республікансько-демократичного ладу в Китаї, використовуючи для цього партію Гоміндан, створену у 1912 році замість Тунменхоя. У 1913 році Сунь Ятсен проголошує початок другої революції, але зазнає невдачі. У результаті партія Гоміндан у 1913 році була заборонена, а Сунь Ятсен знову емігрує до Японії.

У 1914 році він засновує нову Китайську революційну партію – Чжунхуа гоміндан, метою якої стає відновлення демократичної республіки.

Після смерті диктатора Юань Шикая у 1916 році, Сунь Ятсен розпочинає переговори про створення коаліції з Чень Цзюньміном, який захопив владу у Гуандуні. У 1917 році Сунь Ятсен повертається до Китаю й очолює військовий уряд Південного Китаю. Розрив у 1922 році з Чень Цзюньміном призводить до переїзду Сунь Ятсена у Шанхай, де він вперше розпочинає активну співпрацю із представниками СРСР.

У 1924 році до “трьох народних принципів” додаються: непорушний союз з СРСР, союз із компартією Китаю та опора на робітничі й селянські маси.

Наприкінці 1924 року Сунь Ятсен відвідує Північний Китай з метою проведення переговорів із військовими лідерами провінцій, однак під час поїздки серйозно захворів.

12 березня 1925 року він помер від раку печінки. Похований у Нанкіні.

У 1940 році уряд КНР посмертно присвоїв йому титул “батька нації”.

Основні праці Сунь Ятсена: “Три народних принципи і майбутнє Китаю” (1906), “Декларація при вступі на пост тимчасового президента Республіки” (1912), “Загальна програма державного будівництва” (1924), “Конституція п’яти влад” (1924), “Як китайські робітники страждають від нерівноправних договорів” (1924).

Праця “Конституція п’яти влад” перекладена за джерелом: Сунь Ятсен. Конституція п’яти властей [Текст] // Избранные произведения / Сунь Ясен ; пер. с кит. – М. : Наука, 1985. – С. 641–656.

“КОНСТИТУЦІЯ П’ЯТИ ВЛАД”

Сьогодні темою нашої бесіди буде конституція п’яти влад. Ідея конституції п’яти влад належить мені. У жодній країні подібна ідея ніколи не висувалася.

Вам відомо, що протягом останніх ста-двохсот років розвиток політичної думки в світі йшов у бік конституційного правління. За останні десять-двадцять років вираз “конституційне правління” став для нас звичним. Що ж таке конституція? Просто кажучи, це такий закон, згідно якому політична влада в державі ділиться на декілька

сфер, кожна з яких незалежна від іншої і має своє особливе призначення. За діючими нині конституціями, політична влада в державах світу розділяється лише на три сфери, або, як їх називають, три влади. У жодній з конституцій ніколи не передбачалося існування п'яти влад. Конституція п'яти влад вперше розроблена мною. Багато хто не зовсім добре розумів, що ж лежить в її основі. По правді кажучи, я дійшов цієї ідеї після вивчення конституцій багатьох країн. Всього один раз я виголошував її основи, це було понад десять років тому, коли я виступав з промовою на ювілейних урочистостях на честь журналу "Мінь бао", влаштованих Об'єднаним союзом у Токіо. Проте тоді ніхто не зацікавився моїми ідеями. Всі знали, що в різних країнах світу існують лише конституції трьох влад, і ніколи не чули ні про яку конституцію п'яти влад. Висунута мною ідея здалася їм дуже дивною, і вони вирішили, що це всього лише плід моїх необґрунтованих фантазій. Вони не знали, що насправді ідея конституції п'яти влад має міцну основу.

Революційною діяльністю я займаюся вже понад тридцять років. Після поразки повстання в Гуанчжоу я емігрував за кордон. Проте поразка не зламала мене, і я, як і раніше, продовжував відстоювати справу революції. Під час поневірянь по світу я детально вивчав переваги й недоліки, витоки і тенденції розвитку політичних систем різних країн, готуючись скористатися отриманими знаннями при розбудові нашої держави після перемоги революції. Досконало вивчивши в період еміграції **конституції** різних країн, я дійшов висновку, що існування лише трьох влад, котрі передбачаються в них, є вельми недосконалим. Цей висновок наштовхнув мене на думку про створення конституції п'яти влад, в якій були б заповнені прогалини, властиві раніше існуючим конституціям. От чому можна сказати, що конституція п'яти влад розроблена мною самостійно.

На земній кулі раніше всіх проголосили конституцію Сполучені Штати Америки. Коли в результаті революції Америка повалила англійське ярмо і стала республікою, там була запроваджена конституція трьох влад. У той час її називали писаною: у ній ретельно були прописані ті принципи, на яких ґрунтується добробут держави і народу. Згодом інші країни при розробці основних законів держави брали американську конституцію за основу. Оскільки значення її таке велике, я піддав її найдетальнішому вивченню. Обнародуючи свою конституцію, американці в один голос заявили, що вона – краща у світі. Навіть англійські політичні діячі вважали її найбільш досконалою в історії людства. Чим же є американська конституція? У результаті тривалого її вивчення і порівняльного її аналізу в історичному плані та крізь

призму різних політичних доктрин я дійшов висновку, що американська конституція містить немало недоліків і вад. Згодом значна частина європейських і американських учених, які займалися її дослідженням, також виказали схожу з моєю думку. До вивчення американської конституції я приступав з відчуттям глибокої пошани і преклоніння, але це не перешкодило мені знайти в ній низку прогалин. Останнім часом люди стали розуміти недосконалість і незручність багатьох її положень. Отже, все, що сто-двісті років тому здавалося досконалістю, тепер розцінюється інакше.

Вивчивши американську конституцію, я поставив собі за мету не повторювати властивих їй недоліків. У той час у американських учених теж з'явився намір удосконалити свою конституцію. Але легко сказати – не повторювати недоліків! А як це зробити? Адже не було теоретичних праць, на які можна було б опертися, не було прецедентів, на які можна було б послатися. І тут я пригадав про З. Лоу, колишнього професора Колумбійського університету, що написав книгу “Свобода”. На його думку, трьох влад, що передбачаються конституцією, недостатньо, необхідно, щоб їх було чотири. Його ідея полягала в тому, щоб разом із законодавчою, судовою і виконавчою владою виділити як незалежну владу право членів конгресу обвинувачувати посадовців у службовій провині. Пропонуючи цей захід, він виходив з того, що несумлінні конгресмени часто використовують своє право обвинувачення урядовців для тиску на уряд, зв'язують уряд по руках і ногах, перетворюючи його на козла відпущення. Хоча ідею професора С. Лоу і не можна цілком визнати за досконалу, проте сам факт появи книги, в якій він виказав свою точку зору, свідчить, що в Сполучених Штатах з'явилися люди, здатні дивитися вперед.

Отже, в США з'явилися люди, що поставили собі за мету удосконалити конституцію. Однак запропоновані ними методи були не достатньо задовільними. І це тому, що в Америці, в усіх штатах, значна кількість посад є виборними. Вибори ж самі по собі – справа дуже складна, що дає підґрунтя для всякого роду зловживань. Щоб припинити зловживання, були придумані способи обмеження виборчих прав народу. Зокрема, запровадили виборчий ценз, згідно якому для участі у виборах потрібно володіти певним майном. Люди ж, що не володіють ним, позбавлялися виборчого права. Таке обмеження суперечить пануючим нині ідеям рівності та свободи. При таких виборах можливостей для зловживань ще більше, до того ж не можна визначити, хто ж із кандидатів є найбільш придатним. Ось чому одне лише обмеження числа виборців не є ефективним засобом усунення недоліків. Якнайкращий метод – це запровадження обмежень для

обираних і надання виборчих прав всьому населенню. Такі вибори називаються загальними, саме за них сьогодні ведуть запеклу боротьбу народи багатьох країн.

Але якими б хорошими не були загальні вибори, вони не дають відповіді на питання: кого вибирати? Без певного критерію при загальних виборах неможливо уникнути зловживань. З'ясовано – щоб бути обраним, необхідно володіти відомим майном. З моєї ж точки зору, щоб стати членом парламенту або посадовцем, потрібно мати певні моральні якості, талант або, принаймні, які-небудь здібності – тільки в цьому випадку обрана людина буде справді на своєму місці. Якщо ж немає ані моральних якостей, ані таланту, ані здібностей, щоб бути членом парламенту або урядовцем, а є тільки гроші, результати діяльності такої людини можна передбачити наперед. Припустимо, що з усіх людей, котрі мають необхідні моральні якості, талант і здібності, потрібно обрати всього п'ятдесят чоловік. Як же зрозуміти, що особи, яких ми збираємося вибрати, є найбільш гідними?

У нас у Китаї відвіку існував гарний для цього метод – екзамени. Раніше, як правило, урядовці до прийняття на службу складали екзамени, і лише винятково вони одержували посаду без екзаменів.

Цей стародавній звичай за часів автократії часто порушувався. Монархи, що прагнули використовувати на службі гідних людей, самі роздавали державні посади, повертаючи на службу кращі уми Піднебесної. Підбір кадрів був прерогативою монарха, якого турбота про це не залишала ані під час трапези, ані навіть уві сні. У наші ж дні у людей на це немає часу.

Якщо за часів монархії при призначенні на посаду ще можна було обійтися без екзаменів, то за часів Республіки система екзаменів стає абсолютно необхідною. Ось чому я вважаю, що разом з трьома владами слід виділити четверту – екзаменаційну владу. Система екзаменів – добра система. У період еміграції я вивчив політичні системи і конституції багатьох країн і переконався, що екзамени будуть вельми дієвим засобом усунення недоліків. Цей засіб я не запозичив у іноземних учених, він знайдений мною самостійно. На мою думку, він зробить конституцію більш досконалою і дозволить усунути перешкоди, що заважають її ефективному застосуванню.

Колись, у період діяльності Об'єднаного союзу в Токіо, ми поклали в основу нашої партійної програми три народні принципи і конституцію п'яти влад, сподіваючись реалізувати їх після перемоги революції. Всупереч нашим очікуванням, після повалення маньчжурів люди перестали цікавитися цим, вважаючи, що революцію можна вважати вже завершеною. Ось чому, не дивлячись на те, що Республіці

вже десять років, не видно ніяких успіхів, а ситуація в країні стала важчою, аніж за маньчжурської династії. Про причини я говорити не буду: вони всім добре відомі. Щоб покінчити із становищем, що зараз склалося, і наново здійснити революцію, нам слід покласти в основу розбудови держави конституцію п'яти влад. Нам потрібна гарна конституція, без неї ми не зможемо створити справжньої республіканської держави.

Коли я розробив конституцію п'яти влад, люди мало розбиралися у висунутих мною принципах, навіть деякі фахівці не хотіли прийняти мою ідею. Пам'ятається, років двадцять тому мені довелося зіткнутися з одним китайським інтелігентом. Він закінчив юридичний факультет, а потім одержав в одному з американських університетів ступінь бакалавра юридичних наук. Прагнучи розширити свої пізнання в цій сфері, він вирішив вступити до одного з університетів на сході Сполучених Штатів. Одного разу я зустрівся з ним у Нью-Йорку. Ми розговорилися. Коли я запитав його, чим він збирається займатися в університеті, він відповів, що хоче спеціалізуватися на вивченні конституцій. Тоді я висловив йому принципи своєї конституції п'яти влад. Потім ми з ним обговорювали її добрі два тижні. Він заявив, що така конституція краща за будь-яку іншу, і що він повністю схвалює мою ідею. Я, пам'ятаю, тоді дуже зрадів, зустрівши з його боку таке позитивне ставлення до неї. Я запропонував йому, вступивши до університету, ретельно вивчити принципи, що лежать в основі конституції п'яти влад. Пройшло три роки. На той час він закінчив Йельській університет і одержав ступінь доктора права. Той факт, що він закінчив цей університет, котрий користується дуже широкою популярністю в США, і одержав там докторський ступінь, говорить про те, що на той час він став людиною вельми ерудованою. Після закінчення університету він здійснив поїздку до Англії, Франції, Німеччини для вивчення конституцій цих країн.

Я знову зустрівся з ним у 1911 році, в рік перемоги революції, коли він тільки-но повернувся до Китаю. Тоді я запитав його: "Пам'ятається, раніше ви позитивно оцінювали мою конституцію п'яти влад. Що ви думаєте про неї тепер, після вивчення конституцій інших країн?" Він відповів: "Нічого подібного я не зустрічав ні в одній державі; боюся, що вона нездійсненна". Така відповідь здалася мені вельми дивною і непереконливою. Але абсолютно несподівано для мене мої товариші віднесли до його слів інакше. Вони вирішили: якщо доктор права сказав, що конституції п'яти влад немає в інших країнах, значить, з нею не все гаразд. Поступово вони втратили до неї інтерес. Був і ще один доктор з Японії. Я зустрівся з ним у період існування

нанкінського уряду і запросив на службу радником. У той час я радився з ним з багатьох юридичних питань. Після походу проти Юань Шикая я емігрував до Токіо, де знову зіткнувся з цією людиною. Він запитав мене: “Що таке конституція п’яти влад?” Бажаючи детально роз’яснити її принципи, я розмовляв з ним на цю тему кілька разів протягом двох-трьох місяців, у цілому не менше 20-30 годин, і лише тоді він, нарешті, зрозумів мою ідею. Пам’ятаю, я ще подумав: якщо доктор права може розібратися в моїй ідеї лише після стількох тривалих роз’яснень, чого ж чекати від простих людей? Пояснити їм, скоріше за все, буде набагато важче. Немає нічого дивного у тому, що вони її не розуміють.

З двох згаданих учених один одержав докторський ступінь у США, інший – в Японії. З першим з них я зустрівся в Нью-Йорку і розмовляв кілька разів впродовж двох тижнів. Тоді він, будучи всього лише бакалавром наук, тобто, по суті, лише наполовину вченим, схвалив мою ідею. Але, закінчивши пізніше Йельський університет з докторським ступенем і ставши вченим у повному розумінні слова, він став посилатися на те, що, мовляв, в інших країнах таких конституцій немає. Японський доктор права розібрався в цьому питанні лише після того, як я розмовляв з ним протягом декількох місяців. Звідси випливає, що конституцію п’яти влад здійснити буде дуже важко. Проте я переконаний: хай сьогодні люди не розуміють її, але пройдуть місяці, роки, століття, тисячоліття, і вона обов’язково стане реальністю.

Що потрібно зробити, щоб Китай став багатою і сильною державою? Для цього необхідно здійснити конституцію п’яти влад. З тих пір, як я вперше висловив її принципи в своїй промові на ювілейних урочистостях на честь журналу “Мінь бао” в Токіо, вже минуло майже двадцять років. Проте й зараз людей, що схвалюють мою ідею, можна перерахувати на пальцях. Зрозуміло, що більшість просто не розуміє конституцію п’яти влад. Осць чому сьогодні хочеться докладніше розповісти про неї. Але для вичерпного пояснення її принципів, мені здається, не вистачить і декількох днів; до того ж боюся, що чим більше я про неї говоритиму, тим менше слухачів зрозуміє мене. Тому я придумав такий спосіб: я зупинюся лише на питаннях, що не зачіпають безпосередньо конституцію п’яти влад, оскільки розгляд проблеми з боку завжди робить її доступнішою для розуміння. У Китаї є приказка: “Тому не знаєш справжнього вигляду гір Лушань, що сам знаходишся в цих горах”. Значення її у тому, що людина, що оглядає гори Лушань, повинна відійти від них на відстань 100-200 лі, тільки тоді вони постануть перед нею такими, якими є насправді. Знаходячись же

в самих горах, вона їх не побачить. Висловлюючи сьогодні основи моєї конституції, я слідуватиму цій приказці.

Чому ми повинні здійснити конституцію п'яти влад? Щоб відповісти на це питання, подивимося, як розвивалися форми політичного устрою впродовж декількох тисячоліть. У політиці діють дві сили: одна – прагнення до свободи, інша – прагнення до порядку. Вони подібні відцентровій і доцентровій силам у фізиці. Під дією першої частинки тіла спрямовуються від центру, під дією ж другої вони спрямовуються до центру. Якщо відцентрова сила є занадто великою, тіло розсівається, перестає бути єдиним цілим. А коли занадто великою є доцентрова сила, тіло надмірно стискається. Тіло може зберігати свій звичний стан лише в тому випадку, якщо ці дві сили знаходяться в рівновазі. Так і в суспільстві. Надлишок свободи призводить до анархії, занадто ж суворі пута призводять до деспотії. Всі політичні зміни, як в Китаї, так і в інших країнах, впродовж тисячоліть, по суті, були нічим іншим, як порушенням рівноваги цих сил в той або інший бік. У всі часи політичний устрій Китаю розвивався інакше, аніж в інших державах. У Китаї політичний розвиток йшов від свободи до деспотії, в інших же країнах – навпаки.

Конфуцій упорядкував історичні твори, починаючи з часів правління Яо і Шуня. Ми знаємо, що тоді, в період загального благоденства, народ насолоджувався миром і свободою. Згодом же політика з кожним днем ставала все більш хибною. У чому причина цих змін? У тому, що в ту епоху народ, маючи занадто багато свободи, не вмів цінувати її по-справжньому і поступово, непомітно для себе, відмовився від неї. Цим скористалися жадібні правителі, і в результаті з царюванням династій Цинь і Хань наступила епоха деспотичного правління. В інших же державах політичний розвиток йшов навпаки – від деспотії до свободи. Там за часів монархії життя народу було нестерпним і народ прагнув до свободи.

У зарубіжних країнах існує девіз: “Свобода або смерть”. Значення його у тому, що люди вважають за краще померти, аніж жити в неволі. Цей девіз дає можливість уявити, наскільки деспотичним було там правління.

Спробуємо ще раз порівняти відмінності між політичним устроєм Китаю та інших держав. Як я вже сказав, у Китаї політичний розвиток йшов від свободи до деспотії. У сивій давнині в Китаї були мудрі правителі Яо і Шунь, при яких люди жили у мирі, радісно займалися своєю працею, “рили колодязі, щоб пити воду, орали, щоб мати їжу”, і користувалися великою свободою. Як говорив Лао-Цзи, “управляли недіянням”. Ці слова також свідчать про те, що народ у той час був

повністю вільним. Але, маючи повну свободу, він не знав, наскільки великою цінністю вона є. Іноземці, як правило, не знайомі достатньою мірою з цими фактами нашої історії, вважають, що китайський народ не розуміє переваг свободи і нічого в ній не розуміє. Вони не знають, що китайський народ вже за часів Яо і Шуня повною мірою насолоджувався свободою і лише до кінця династії Чжоу відмовився від неї, що тільки зі вступом на трон Цинь Шихуана в Китаї запанував деспотизм.

Останній період правління династії Чжоу співпадає за часом з періодом Римської імперії в Європі. Після падіння Римської імперії її території були захоплені різними державами. Завойовники, привласнюючи чужі землі, ставали королями або герцогами і поводитися як справжні деспоти. Народ не міг винести тягот, що обрушилися на нього; він підіймався на революційну боротьбу, самостійно бився за свободу. Прагнення до свободи було рушійною силою багатьох воєн і в останні століття.

Раніше в своїй революційній діяльності я не наполягав на гаслі “свобода”, бо бачив, що китайський народ, прагнучи до політичних змін, по суті не знає, що таке свобода. Китайські імператори, що приходили на зміну один одному, головною своєю метою вважали збереження трону для себе і своєї династії, піклувалися лише про те, щоб нащадки їх могли спокійно царювати і насолоджуватися життям навіки вічні. Тому їм було все одно, чим зайнятий народ, лише б він справно вносив податки, аби ніхто не вчиняв замаху на трон і не заважав їм передавати кермо влади синам та онукам. А народу, який турбувався лише про те, щоб справно вносити податки, було абсолютно байдуже, хто сидить на троні. Ось чому він не дуже сильно страждав від деспотизму. Іноземці цього не розуміють і часто обвинувачують китайський народ у тому, нібито він не знає, що таке свобода.

Останнім часом з'явилося багато молодих учених, що певною мірою приєдналися до нових ідейних віянь і познайомилися із значенням слова “свобода”. Говорячи про політичні зміни, вони підкреслюють необхідність боротьби за свободу. Але вони не відають, що китайський народ давно вже користується дуже великою свободою і йому немає необхідності виборювати її, а якщо ж за неї не потрібно боротися, народ і не знає її ціни. Те ж саме можна сказати про повітря, яким ми дихаємо і яке є для нашого життя найважливішим за все. Людина живе оточена атмосферою, подібно тому як риба живе у воді. Риба, витягнута з води, і людина, позбавлена повітря, швидко гинуть. Тут, у цьому приміщенні, де ми з вами знаходимося, повітря багато, дихається легко, тому ми не відчуваємо його цінності. Але коли людина

потрапляє в таке приміщення, куди доступ повітря ускладнено, де дихати важко, вона відчуває себе там дуже погано. Варто їй лише вийти на волю і глибоко вдихнути, як вона відразу ж відчує велике полегшення і зрозуміє, як багато значить для неї повітря. Люди в Європі раніше страждали від відсутності свободи і тому боролися за неї. Китайський же народ завжди користувався великою свободою і тому не знає, що це таке. У цьому полягає найістотніша політична відмінність між Китаєм та іншими країнами.

У політиці існують дві категорії людей: ті, хто править, і ті, ким правлять. Мен-цзи говорив: “Є ті, хто працює розумом, і ті, хто працює руками. Ті, хто працює розумом, правлять людьми; тими, хто працює руками, правлять інші”. Тут якраз маються на увазі згадані мною дві категорії людей. Ті, хто править людьми, володіють знаннями, ті, ким правлять, не мають їх. Раніше прості люди не володіли знаннями і тому, немов малі діти, підкорялися іншим. Нині народ залучився до знань, у ньому прокинулася свідомість, і він став прагнути до того, щоб знищити грань між цими двома класами людей, тобто між тими, хто править, і тими, ким правлять. Народам же Європи тільки в нинішньому ХХ столітті вдалося знищити монархію, тобто повалити клас людей, які правили іншими, і завоювати відносну свободу.

Розроблена мною конституція п’яти влад є саме таким знаряддям ліквідації двох згаданих класів, радикальним засобом здійснення народовладдя.

Тепер поговоримо про витоки конституції. Батьківщина конституції – Англія. Після революції англійці виділили королівську владу, і у них склалася свого роду політична традиція, що нагадувала роздільне існування трьох влад. Тоді англійці ще не уявляли собі суті роздільного існування трьох влад; вони розділили владу, лише виходячи з міркувань доцільності. Пізніше французький учений Монтеस्क’є написав книгу “Дух законів”. У ній на основі політичних традицій Англії він розвинув учення про незалежне існування трьох влад. Автор вважав, що державну владу слід розділити на влади законодавчу, судову і виконавчу. Отже, принцип роздільного існування трьох влад розроблений Монтеस्क’є.

У той час поділ політичної влади в Англії відповідав цьому принципу, проте згодом із розвитком та зміцненням політичних партій характер державної влади знову став змінюватися. Досі вона зовсім не є незалежним існуванням трьох влад, це єдина влада. Зараз політичний режим в Англії є диктатурою парламенту, парламентським режимом, так званою партійною системою правління, за якої країною управляє політична партія.

Незабаром після того, як Монтеस्क'є обґрунтував принципи роздільного існування трьох влад, спалахнула революція в Америці. В основу конституції, виробленої там після перемоги революції, було встановлено вчення Монтеस्क'є. Ця конституція була записана в чітких і недвозначних виразах. Потім в Японії, в ході реформ, і у ряді країн Європи, в результаті революцій, були прийняті конституції, в основу яких була покладена американська. На відміну від неї англійська конституція не зафіксована письмово. Її можна назвати “рухомою”, тоді як конституція США має застиглий характер. Річ у тому, що Англією управляють люди, а Америкою – закон. Англія, будучи батьківщиною конституційної форми правління, не має своєї писаної конституції. Спробуємо порівняти неписану конституцію Англії з китайськими політичними інститутами часів єдиновладдя. У нас також існувала конституція трьох влад, що наочно показує наступна схема:

СХЕМА I

<i>Китайська конституція</i>	<i>Конституції інших країн</i>
Екзаменаційна влада	Законодавча влада включає
Влада імператора включає законодавчу владу	контрольну владу
Контрольна влада включає судову владу	Виконавча влада включає екзаменаційну владу
	Судова влада

З наведеної схеми видно, що в Китаї теж була своя конституція – розділення політичної влади на владу монарха, екзаменаційна і контрольна влади. Проте в руках імператора були зосереджені законодавча, судова і виконавча влади. Серед трьох роздільних влад, що існували в Китаї, екзаменаційна була дуже корисною, важливою і серйозною. Коли раніше в провінціях проводилися екзамени, двері екзаменаційних приміщень щільно закривалися. Екзаменатори повинні були ставитися до своїх обов'язків сумлінно, не вступати в змову з тими, кого екзаменують, не керуватися особистими відносинами при оцінці робіт. Подумайте самі, наскільки серйозно була поставлена екзаменаційна справа в Китаї! Пізніше ця практика погіршала, з'явилися зловживання.

Що стосується контрольної влади, то в епоху монархічного ладу в Китаї її здійснювали спеціальні урядовці, за династії Тан, наприклад, – сановники-наглядачі – цзяньї дафу, за династії Цин – придворні цензори – юйши. Ці люди, ризикуючи головою, сміливо говорили правду навіть імператору, якщо він помилявся. Вони мали сильний характер, відрізнялися прямоотою і відсутністю будь-якої підлесливості. У Гуанчжоу в книжковому видавництві “Гуан'я” є “молельня десяти

вчителів”, побудована на честь урядовців-цензорів, що жили в період династії Цин. Там можна прочитати слова, написані Чжан Чжідуном: “Стовпи високої мужності”. Значення цих слів у тому, що урядовці-обвинувачі мали мужність йти проти імператора. Зрозуміло, що інститут урядовців-обвинувачів є дуже корисним. У Сполучених Штатах був свого часу вчений на ім’я Беджес, який користувався широкою популярністю. Він написав книгу “Свобода й уряд”, в якій посилався на існуючу в Китаї контрольну владу як на найефективніший спосіб регулювання відносин між прагненням до свободи і діями уряду. Отже, екзаменаційна і контрольна влади, що існували раніше в нашій країні, є дуже корисними, і при складанні конституції без них не обійтися. Вище я зазначав, що в політиці є дві сили, одна з яких свобода. У тому, що таке свобода, люди раніше розбиралися погано. Надмірна свобода – це не що інше, як анархізм, дуже модне у наш час вчення. Проповідниками анархізму були француз Прудон, росіяни Бакунін та нещодавно померлий Кропоткін. Ці люди вивчали і проповідували принципи анархізму тільки тому, що ставилися до нього як до дуже модної теорії. Останнім часом студентство нашої країни, не розібравшись у цій теорії та слідуючи за іншими, теж заговорило про анархізм як про вчення, яке нібито відповідає віянням часу. Це просто смішно. У Китаї ще в епоху Трьох династій були люди, які пропагували анархізм. Хіба доктрина даосизму не є анархізмом? У “Лецзи”, у розділі “Нейпянь”, зазначається: “У державі Загального процвітання народ не мав ані правителя, ані старших, ані законів, жив сам по собі”. Хіба це не анархізм? Отже, в Китаї анархізм як вчення з’явився ще декілька тисячоліть тому. Нинішня ж наша молодь, не розібравшись як слід, повторює за іноземцями останнє, не відаючи, що вони сповідають, по суті, покрите пилом століть вчення, яке народилося у нас тисячі років тому і вже викинуто на звалище.

Я вважаю, що дві сили, про які я говорив, – прагнення до свободи і прагнення до порядку – повинні знаходитися в рівновазі. Жодна з них не повинна переходити в крайність. Між ними слід підтримувати таку ж рівновагу, яка існує у фізиці між відцентровою і доцентровою силами. Якби раптом зникла одна з них, тіло не змогло б зберегти свій звичний стан. Тільки за умови рівноваги двох сил, їх правильного поєднання можлива нинішня рівновага всіх речей – запорука міцності та непорушності нашого всесвіту.

Конституцію можна порівняти з машиною. Людям, що слабо розбираються в таких питаннях, моє порівняння буде дивним. Але як у матеріальному світі існують машини, так вони існують і у відносинах між людьми. Адже закон – це і є машина, що управляє відносинами

людей. Проте управляти матерією набагато легше, ніж людськими відносинами. Прогрес науки останніми роками був особливо бурхливим, засоби управління світом неживих предметів стали досконалішими, люди навчилися підпорядковувати речі своїй волі, навчилися робити машини, що літають у повітрі і плавають під водою. Ось чому управляти матеріальним світом стало легко. Структура ж людських відносин надзвичайно складна, і розроблені останнім часом способи управління людьми поки що залишаються недосконалими. Ось чому управляти відносинами між людьми важко. У політичному житті конституція – це та ж машина, що управляє відносинами людей і регулює відносини між примусом і свободою.

З самого початку нашої революційної діяльності ми стоїмо на позиціях трьох народних принципів: націоналізму, народовладдя і народного добробуту, які відповідають сформульованим, американським президентом Лінкольном принципам: “Уряд народу, з народу і для народу”. Я свого часу так переклав ці слова: “народ володіє, народ управляє, народ користується”. Ці принципи Лінкольна є нічим іншим, як висунуті мною принципи націоналізму, народовладдя і народного добробуту. Народ може “користуватися” тільки тоді, коли “управляє”. Якщо він не має нагоди управляти, то він не може і “користуватися”. Якщо ж він не може “користуватися”, значить, помилковим є й принцип “народ володіє”. Мен-цзи казав: “Ті, хто працює розумом, правлять людьми; тими, хто працює руками, правлять інші”. У нас не може бути засобів для знищення такого розділення людей на два класи. Стародавній вислів свідчить: “У силах людини здолати і Небо”. У тваринному світі є швидконогі коні, здатні за день пробігти тисячу лі, є птахи, літаючі у повітрі, риби, плаваючі під водою. Запитаємо, чи можемо ми, подібно коням, подолати за день відстань у тисячу лі, літати у повітрі, немов птахи, плавати під водою, як риби? Люди одержали таку можливість за допомогою науки, за допомогою машин. Автомобіль перенесе нас за день на відстань більше тисячі лі, літак підніме в небо, підводний човен опустить на дно океану. Так людина своїми справами вносить поправки в закони Неба. У старовинних книгах розповідається, що в стародавній Греції була людина, яка могла за день пробігти тисячу лі. Така здатність була дарована їй Небом, і зустрічається вона зовсім не часто. Нині у людей є машини, і, щоб подолати за день відстань у тисячу лі, щоб піднятися в небо або поплавати під водою, вони не потребують милостей Неба.

Для здійснення принципу “народ управляє”, про який ми зараз говоримо, треба дати людям машину, яка понесе їх швидко і легко туди, куди вони спрямують її самі. Що ж це за машина? Це – конституція.

Яка структура конструкції п'яти влад, ви побачите з наступної схеми (Схема II).

Ця конституція п'яти влад і є наш сучасний автомобіль, літак і підводний човен разом узяті. Згідно неї державна влада ділиться на п'ять незалежних одна від одної влад: законодавчу, судову, виконавчу, контрольну й екзаменаційну. За часів автократії склався вираз: “Здійснити переворот”. “Здійснити переворот” – це означає поставити вгору те, що було внизу, і навпаки. За часів монархії такий переворот вважався неможливим. А наша конституція п'яти влад якраз і припускає такий переворот: ліквідувати владу монарха, а виконавчу, законодавчу і судову влади, що знаходилися в його руках, перетворити на три незалежні інститути. Виконавчу владу уособлює президент, законодавчу – парламент, судову – судді. Для здійснення екзаменаційних і контрольних влад також необхідно створити незалежні органи.

СХЕМА II

Конституція п'яти влад

Законодавча влада

Контрольна влада

Судова влада

Екзаменаційна влада

Виконавча влада

Коли конституція п'яти влад набуде чинності, держава повинна буде залучати людей до виконання адміністративних функцій тільки відповідно до конституції. Слуги народу, перш ніж приступити до своїх обов'язків, повинні будуть скласти екзамен, що покладе кінець використанню людей без розбору. Пам'ятаю, коли я тільки-но приїхав у Гуанчжоу, дуже багато людей добивалося посад, але я не знав, хто ж з них має необхідні здібності. Уряд потребував людей, але був у великій скруті через те, що не міг визначити, хто з осіб, котрі пропонували свої послуги, є придатним до роботи. У результаті, не зважаючи на велику кількість людей, він зазнавав нестачі кадрів. Причиною такого становища була відсутність системи екзаменів. Без екзаменів ми не бачимо навколо себе здібних людей і, самі того не знаючи, втрачаємо безліч цінних працівників. Крім того, на державну службу потрапляє немало людей, що не розбираються в політиці; це веде до нескінченних зловживань, засмічення урядового апарату, до зростання незадоволеності в народі.

На днях мені знадобився кухар. Не знаючи, де його найняти, я відправився до ресторану і попросив підшукати мені потрібну людину. Чому я не звернувся, скажімо, в столярну або ковальську майстерню? Чому я повинен був піти саме до ресторану? Та просто тому, що це

місце, де кухар по-справжньому опановує своє ремесло. Адже найняти кухаря – дріб'язкова справа. Але якщо навіть у цьому випадку довелося звертатися до спеціальної установи, то що ж говорити про таку велику і важливу справу, як набір людей на державну службу! Все це свідчить про те, що екзаменаційна система є надзвичайно важливим для нас інститутом, без якого ми не зможемо обійтися.

Припустимо, що ми проводимо вибори в Провінційні збори і нам потрібно вибрати 80 депутатів з 300 кандидатів. Покластися винятково на вибори не зовсім надійно. Саме через це в США під час виборів часто трапляються курйози. Так, одного разу суперниками на виборах виявилися доктор наук, що закінчив свого часу університет, і... вантажник. Коли настав час голосування, обидва кандидати звернулися до виборців з промовами, прагнучи заручитися їхньою підтримкою. Доктор наук, людина широкої ерудиції, в своєму виступі торкнувся питань астрономії, географії, політики, філософії. Але, оскільки він говорив про такі високі матерії, аудиторії його промова була не дуже зрозумілою. Потім на трибуну піднявся вантажник. “Ви, напевно, вважаєте, – сказав він, – що доктор, який виступав зараз, володіє знаннями. Насправді це просто книжковий черв'як. Він зміг отримати освіту лише тому, що за нього платили його рідні. Без їхньої допомоги він не зміг би вчитися ні в яких університетах. У мене ж життя склалося інакше: мені ніхто не допомагав, і я не міг вчитися. Він покладався на своїх родичів, а я – на самого себе. Подумайте самі, у кого ж з нас більше здібностей?”

Його слова були зустрінуті шаленими оплесками. Промова доктора наук не сподобалася нікому, її визнали дуже незрозумілою. Промова ж вантажника дійшла до людей, по-справжньому глибоко торкнулася їх почуттів. У результаті на виборах переміг вантажник. Зверніть увагу, з двох кандидатів один був доктором наук, інший – вантажником. З погляду пізнань та ерудиції, перший, зрозуміло, стояв набагато вище за іншого, проте він був забалотований. Це відбулося тому, що там не було системи екзаменів. Саме з цієї причини в Америці часто трапляються курйози під час виборів. Якщо ж будуть запроваджені екзамени, одержати державний пост, стати слугою народу зможе лише людина, що має необхідні для цього здібності та навички.

Система екзаменів раніше за інші країни з'явилася в Англії. У США вона була запроваджена всього лише двадцять-тридцять років тому. Майже всі діючі нині в різних країнах екзаменаційні системи створені за зразком англійської. Отже, англійська система запозичена з Китаю. Ось чому ми можемо сказати, що китайська система екзаменів є найстародавнішою і найкращою в світі.

Вище я зазначав, що, згідно конституції п'яти влад, законодавча влада належить парламенту, главою виконавчої влади є президент, а судову владу здійснюють судді. Дві інші влади – контрольна й екзаменаційна – здійснюються відповідно посадовцями контрольної й екзаменаційної палат.

У період діяльності нанкінського уряду я сподівався, що Консультативні збори приймуть конституцію п'яти влад. Всупереч моїм очікуванням, члени зборів виявили повне нерозуміння її принципів і через певний час виробили тимчасову конституцію. Я не надав їй великого значення, бо вважав, що це всього лише тимчасове укладення виконавчого характеру, розраховане максимум на рік-півтора, і тому воно важливої ролі зіграти не може, вести ж пропаганду за конституцію п'яти влад буде не пізно і потім. Пізніше, переїхавши до Пекіна, члени зборів розробили проект, відомий під назвою “Конституції Храму Неба”, і знов, всупереч моїм очікуванням, не виявили ані найменшої зацікавленості в конституції п'яти влад, відмовились, поза сумнівом, від корисної речі. Мене це дуже засмутило. Ви знаєте, що конституція п'яти влад створена мною особисто. Вона подібна машині. Щоб подолати за день відстань у тисячу лі, ви сядете в автомобіль, щоб піднятися в небо – скористаєтеся літаком, щоб опуститися під воду – підводним човном. А якщо ми хочемо управляти новою державою, нам ніяк не обійтися без нової машини – конституції п'яти влад. Наведена нижче схема ілюструє структуру конституції, подібно тому як креслення показує устрій і розміщення частин машини.

На цій схемі зображено апарат державного управління. Крім виділення в самостійні інститути п'яти влад, найважливішим є повітове самоврядування, через яке здійснюється пряме народовладдя. Тільки пряма влада народу є справжнім народовладдям. Пряме народовладдя складається з чотирьох прав: виборчого права, права знімати посадовців, права законодавчої ініціативи і права референдуму. Якщо конституція п'яти влад – це машина, то пряме народовладдя – важелі, що регулюють її роботу. Народ повинен мати пряме виборче право і тим більше право знімати посадовців. Народ повинен користуватися правом обирати своїх посадовців і правом знімати їх у разі їхньої невідповідності посаді. Що ми називаємо правом законодавчої ініціативи? Це право народу створювати, коли це потрібно, нові закони або добиватися відміни того чи іншого прийнятого законодавчою палатою закону, якщо він виявиться для народу шкідливим. Що таке право референдуму? Якщо гарний закон був знехтуваний більшістю голосів членів законодавчої палати, народ має право шляхом референдуму схвалити цей закон і тим самим забезпечити його ухвалення. Це право відрізняється від права законодавчої ініціативи. Його ми називаємо

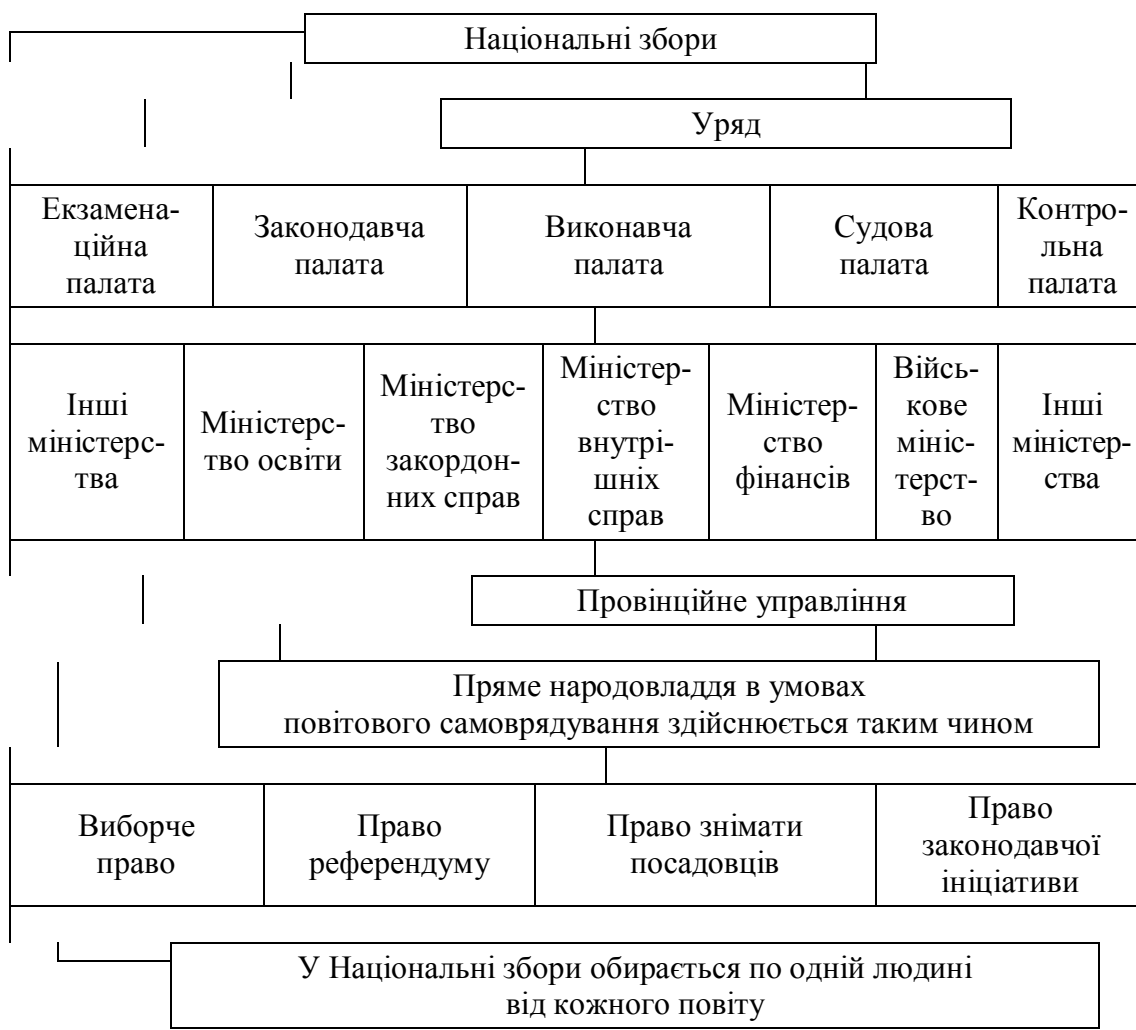

правом референдуму, бо у наведеному вище прикладі закон розроблений у законодавчій палаті, і народ лише схвалює його шляхом референдуму, чим забезпечує його ухвалення.

Що стосується тимчасових конституцій Республіки, то вони не містять конкретних положень, в яких передбачалося б здійснення принципу народовладдя. У тимчасовій конституції, прийнятій у Нанкіні, було записано лише, що “суверенна влада в Китайській Республіці належить всім громадянам”. Це єдине положення, що відповідає моїм поглядам. Усе інше йде врозрід з моєю точкою зору, і я ніяк не можу нести відповідальності за цю конституцію.

Позавчора я виступав на Провінційних зборах з промовою, в якій висловив основні принципи конституції п’яти влад. Я сподіваюся, що поважані члени зборів схвалять мою ідею і захочуть скликати сесію в Гуанчжоу для розробки конституції п’яти влад як основного закону країни. Сьогодні я висвітлив основи конституції п’яти влад, але, зважаючи на нестачу часу, не зміг сказати все, що хотілося. Сподіваюся, що ви уважно вивчите і схвалите її принципи.

СХЕМА III

Мохандас Карамчанд

ГАНДІ

(1869-1948)

Індійський національний і духовний лідер, один з керівників національно-визвольного руху Індії, основоположник доктрини, що відома під назвою гандізм і тактики, відомої під назвою сатьяграха (стійкість у істині), котра відстоювала ненасильницькі методи боротьби.

Народився 2 жовтня 1869 року у місті Порбандар області Гуджарат (Західна Індія). Походив з родини, що належала до торгової варни вайш'їв, однак його батько Карамчанд Ганді займав пост головного міністра Порбандару. Діти в родині Ганді виховувалися у дусі незаподіяння шкоди живим істотам, прагнення до самоочищення та терпимості до людей іншої релігійної та кастової приналежності.

У 13 років Мохандас взяв шлюб із своєю ровесницею Кастурбаю. У подружжя було четверо синів. Від старшого сина батько відмовився. За свідченням батька, той пив, був розпусним і весь час знаходився у боргах, а також декілька разів змінював релігію. Усі ж інші сини були послідовниками батька та активістами його руху за незалежність Індії. Слід також зазначити, що представники сучасної родини політиків Ганді до числа його нащадків не відносяться.

У 19 років Моханідас Ганді поїхав до Лондона, де отримав юридичну освіту. У 1891 році, після завершення навчання, він повернувся до Індії. До 1893 року займався адвокатською практикою в Індії. Оскільки ж він мав істотні прогалини в освіті (не знав індійського та мусульманського права), то професійна діяльність на батьківщині не мала особливого успіху і в 1893 році Ганді виїхав до Південної Африки у Наталь, де працював юрисконсультантом гуджаратської торгової фірми. Саме там він очолив рух проти расової дискримінації та пригноблення індійців, вперше застосувавши у якості засобу боротьби ненасильницький опір – сатьяграху, котра передбачала неспівробітництво, тобто відмову від державної служби, урядових нагород, користування державними установами, у тому числі й судами та школами, бойкот англійських товарів, громадянську непокору (відмова слідувати встановленим владою несправедливим порядкам і законам). У 1906 році була випробувана перша кампанія сатьяграхи. Уряд відповів репресіями. Ганді декілька разів було кинуто до в'язниці. Тисячі його послідовників томилися у тюрмах. Але індійці на чолі із Ганді продовжували боротьбу.

У 1913 році рух сатьяграхи охопив весь Трансвааль та Наталь. У результаті у 1914 році південноафриканським індійцям вдалося добитися відміни деяких дискримінаційних законів.

Під час англо-бурської (1899-1902) та англо-зулуської (1906) війн Ганді створив санітарні загони з індійців для допомоги англійцям, хоча, за його словами, вважав боротьбу бурів та зулусів справедливою. Свої ж дії він розглядав як доказ лояльності індійців до британської імперії, що, на думку Мохандаса, повинно було переконати англійців надати Індії самоврядування. У цей період Ганді знайомиться із працями Л. Толстого і вступає з ним у переписку. До самої своєї смерті індієць вважав російського письменника своїм учителем і наставником.

Після повернення на батьківщину (січень 1915 року) Ганді зближається із партією Індійський національний конгрес (ІНК) і скоро стає його ідейним керівником. Тоді ж Рабіндранат Тагор вперше вжив відносно Мохандаса Ганді титул “Махатма” – “велика душа” (до речі, сам Ганді цього титулу не прийняв, вважаючи себе негідним його). Пізніше Ганді очолював практично всі акції протесту проти Британської Індійської імперії (британського раджа), у тому числі у 1919 році керував агітацією проти законів Роулетта, які передбачали право віце-короля та губернатора арештовувати та засилати без суду будь-якого супротивника режиму. З 1920 року Махатма став відігравати провідну роль в ІНК, підтримавши мусульманський халіфатський рух та ініціювавши рішення ІНК щодо початку кампанії “неспівробітництва” (1920-1921). У 1921 році Ганді очолює Індійський національний конгрес. У лютому 1922 року керівництво ІНК припинило кампанію “неспівробітництва” внаслідок насильницьких заходів, вживаних жителями містечка Чаурі-Чаура відносно англійських полісменів, які застосували зброю проти учасників демонстрації. Після цього масовий рух в Індії став занепадати. У 1923-1928 роках Махатма зосередив свою політичну діяльність на агітації за відродження ручного прядіння і за ліквідацію інституту “недоторканих” (“хариджанів”). 31 грудня 1929 року на черговій сесії ІНК була висловлена пропозиція прийняти резолюцію з вимогою надати країні повну незалежність. У 1930 році Ганді організував низку кампаній громадської непокори, спрямованої проти урядової соляної монополії (так званій “Соляний похід” до Данді). У 1931 році Махатма пішов на компроміс і уклав угоду з віце-королем Індії Ірвіном, за якою ІНК згортав цю кампанію, Ганді погоджувався представляти його на конференції “круглого столу”, а віце-король зобов'язувався звільнити заарештованих конгресистів та піти на певні поступки. У вересні 1934 року Махатма заявляє про свій вихід із лав ІНК, але в 1940-1941 роках відновив акції громадської непокори у формі індивідуальної сатьяграхи.

У 1942 році, під час Другої світової війни, коли британська влада відмовилась сформувати національний індійський уряд, Ганді висунув відносно англійців гасло: “Геть з Індії”, мотивуючи це тим, що лише незалежна Індія зможе дати відсіч японським військам. В умовах підйому масового

антиколоніального руху у 1946-1947 роках, що призвів до завоювання Індією 15 серпня 1947 року незалежності, Махатма все ж таки засуджував будь-які форми збройної боротьби (наприклад, повстання індійських моряків у лютому 1946 року). Аналогічно він поставився до факту розподілу британської Індії на світську республіку Індія з домінуванням індуїстського населення та мусульманський Пакистан.

30 січня 1948 року на богослужінні, що відбувалося у Делі, до нього підійшов фанатик-індус з шовіністської організації “Раштрія сваям севак” Натурам Годзе. Він поклонився, витяг схований під одягом револьвер і вистрілював у живіт та серце Махатми. Втрачаючи сили Ганді, піддержаний з обох боків племінницями, вигукнув: “О, Боже! О, Боже! О, Боже!” (саме ці слова написані на меморіалі, спорудженому на місці пострілу). Потім він за допомогою жестів сповістив, що вибачає вбивцю і помер.

30 січня 2008 року, в 60-у річницю від дня загибелі Махатми Ганді, його прах був розвіяний над морем у Мумбаї.

Уривки з твору “Сатьяграха” перекладено за *джерелом*: Ганді, М. К. Сатьяграха [Электронный ресурс] // Семигин Г. Антология мировой политической мысли. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Sem/08.php?show_comments – Загл. с экрана.

“САТЯГРАХА”

Перш ніж брати участь у кампанії громадянської непокори, кожен повинен старанно і шанобливо підкорятися державним законам. Ми підкоряємося цим законам головним чином із страху покарання за їх порушення, особливо це стосується тих законів, які не зачіпають моральних принципів. Наприклад, порядна людина не стане красти, незалежно від того, існує чи не існує закон, що забороняє крадіжку, але та ж сама людина не відчує жодного каяття за недотримання правила, що передбачає включення фари на велосипеді після настання темноти. Сумнівно навіть, що вона серйозно сприйме пораду виявити подібну обачність. Але вона дотримуватиметься правил такого роду тільки для того, щоб уникнути звинувачення в їх порушенні. Така поступливість, проте, не є добровільною і щирою слухняністю, яка потрібна від Сатьяграха.

Сатьяграх підкоряється законам суспільства свідомо і з власної волі тому, що вважає це своїм священним обов’язком. Тільки коли людина скрупульозно слідує законам суспільства, вона в змозі судити про те, які із законів хороші та справедливі, а які несправедливі та хибні. Тільки тоді у неї з’являється право на громадянську непокору певним законам за чітко встановлених обставин.

[...] Сила, позначена терміном “пасивний опір”... передається не зовсім точно. Її точна назва – “сатьяграха”. Сатьяграха народилася в Південній Африці в 1908 р. В індійській мові не було слова для позначення сили, яку наші співвітчизники в Південній Африці закликали для допомоги в своїх злигоднях. Існував англійський еквівалент – “passive resistance” (пасивний опір), і ми продовжували ним користуватися. Проте все нагальніше відчувалася потреба в слові, яке б позначило цю унікальну силу, і було вирішено нагородити премією того, хто зможе запропонувати відповідний термін. Чоловік, який говорив на гуджараті, запропонував “сатьяграха”, і воно було визнане кращим. Термін “пасивний опір” виражав ідею суффражистського руху в Англії. Так називалися підпали будинків учасницями цього руху й їх голодовки у в’язницях.

Усі ці акції могли бути гарним “пасивним опором”, але вони не були “сатьяграхою”. “Пасивний опір” – це зброя слабких, але сила, яка є предметом цієї статті, може бути використана тільки сильними. Ця сила не “пасивний” опір, вона закликає до активної діяльності. Рух у Південній Африці був не пасивним, а активним. Індійці Південної Африки вірили, що їх метою була Істина, що Істина переможе, і з таким розумінням мети вони наполегливо рухалися до Істини. Вони переносили всі страждання, які приносила ця завзятість. Переконані, що від Істини не можна відрікатися навіть перед обличчям смерті, вони долали страх смерті. У справі досягнення Істини в’язниці ставали для них палацами, а їх двері – брамами до свободи.

Сатьяграха не є фізичною силою. Сатьяграх не заподіює страждань супротивнику, він не прагне до його знищення. Сатьяграх ніколи не вдається до зброї. У застосуванні сатьяграхи немає нічого ворожого. Сатьяграха – сила духу у чистому вигляді. Істина сама є субстанцією духу. Ось чому ця сила називається сатьяграха. Душа наповнена знаннями, в ній народжується любов. Якщо хтось заподіє нам біль нещастям, ми переможемо його любов’ю.

Ненасильство – вища дхарма, це положення є випробуванням сили любові. Ненасильство – це спокій, але активне ненасильство – це любов. Світ існує, рухомий любов’ю. В англійській мові є така приказка: “Хто сильний, той і має рацію”. Ще існує теорія про те, що виживає найсильніший. Обидві ці ідеї суперечать викладеному вище принципу, вони абсолютно неправильні. Якби ворожість була основною рушійною силою, світ давно був би зруйнований, а у мене не було б можливості написати цю статтю, а вам її прочитати. Ми живі завдяки любові. Усі ми – доказ цього. Обдурені сучасною західною цивілізацією,

ми забули нашу стародавню цивілізацію і поклоняємося силі зброї. Ми забули принцип ненасильства, який є суттю всіх релігій.

Доктрина війни втілює невіру в Бога. Саме через владу цієї доктрини в Європі бушує кровопролитна війна. В Індії ми також бачимо поклоніння зброї. Це видно навіть у великому творі Тулси даса¹. Але з усіх книг ясно, що вищою силою є сила духу. Рама – уособлення духу, а Раван – бездушшя. Величезна фізична сила Равана – ніщо в порівнянні з силою духу Рами. Десять голів Равана – соломинка для Рами. Рама – йог: він переміг себе і свою гординю. Він “однаково безтурботний у благоденстві і нещасті”, у нього немає “ані прихильностей, ані жадності, ані сп’яніння суспільним становищем”. Це є остаточна мета сатьяграхи. Прапор сатьяграхи може знову майоріти в небі Індії, і наш обов’язок підняти його. Якщо ми надамо допомогу сатьяграсі, то зможемо перемогти своїх переможців – англійців, схилити їх перед нашою величезною силою духу, що принесе користь усьому світу. Поза сумнівом, Індія не може змагатися з Англією або Європою відносно озброєння. Англійці поклоняються богу війни, і всі можуть стати носіями зброї, що вони і роблять. Сотні мільйонів людей в Індії ніколи не зможуть носити зброю. Вони ввібрали в себе релігію ненасильства.

Система варнашрами² не може зникнути з Індії. Шлях варнашрами – це необхідний закон природи. Індія, розсудливо слідуючи йому, одержує велику користь. Навіть мусульмани й англійці в Індії до певного ступеня дотримуються цієї системи. І поза Індією люди слідують їй, навіть не усвідомлюючи цього. Поки в Індії існує інститут варнашрами, тут ніхто не може носити зброю. Вище місце в Індії займає дхарма брахманів, яка і є силою духу. Навіть озброєні воїни покораються Брахману. Поки діє цей закон, нам не слід прагнути до рівності військових сил із Заходом. Це наша Камадхену³. Вона приносить добро і нещастя сатьяграсі. Наприклад, Зарішчандра був сатьяграхом, Прахлад був сатьяграхом, Міраба був сатьяграхом, Даніель, Сократ і ті араби, які кинулися під вогонь французької артилерії, – всі були сатьяграхами.

Ми бачимо з цих прикладів, що сатьяграх не боїться за своє тіло, він не повинен відрікатися від Істини; слово “поразка” не повинне знаходитися в його словнику, він не бажає розгрому свого супротивника, він не впадає в гнів, а лише співчуває супротивнику. Сатьяграх не чекає інших, а кидається в бій, покладаючись тільки на свої власні

---

¹Індійський поет (1532-1624), що писав на хінді.

²Коло обов’язків кожного індуса, що впливають від його приналежності до певної варни чи касты.

³Міфічна корова, що виконує усі бажання.

сили. Він вірить, що, коли прийде час, інші вчинять так само. Його діяльність є його заповіддю. Сатяграха, немов небо, тягнеться над усіма, вона заразлива, і всі люди: дорослі і діти, чоловіки і жінки – можуть стати сатяграхами. Ніхто не залишиться осторонь від армії сатяграхів. Сатяграх не вдається до тиранії, він не застосовує фізичну силу, він нікого не вдарить. Кожен може звернутися до сатяграхи, і вона може бути застосована майже в усіх ситуаціях. Людям потрібні історичні свідчення на користь сатяграхи.

Історія переважно є віддзеркаленням військових дій. Звичайне життя відображене в ній мало, тільки незвичайні дії викликають наше здивування. Сатяграха використовується нами завжди, в усіх ситуаціях. Батько і син, чоловік і дружина постійно вдаються до сатяграхи в своїх стосунках один з одним. Коли батько сердиться і карає сина, той не хапається за зброю, а перемагає батьківський гнів слухняністю. Син відмовляється виконувати несправедливий наказ батька, але він мириться з покаранням, якому може бути підданий через свою неслухняність. Ми можемо так само звільнитися від несправедливих законів уряду, вважаючи закон несправедливим, але приймаючи покарання, яке настане за його невиконання. Ми не відчуваємо злості до уряду. Коли ми розсіємо їх побоювання і покажемо, що не бажаємо вчиняти збройних нападів на представників адміністрації і відняти у них владу, але хочемо тільки позбавитися несправедливості, вони одночасно будуть підлеглі нашій волі. Можна запитати: чому ми називаємо який-небудь закон несправедливим? Вважаючи його таким, ми самі виконуємо функцію судді. Це так. Але в цьому світі ми завжди повинні діяти як судді самих себе. Тому сатяграх не пригнічує свого ворога зброєю. Якщо на його боці Істина, він перемаже, а якщо його думки помилкові, він страждатиме за наслідки своєї помилки. Можна запитати, що ж тут гарного, якщо тільки одна людина протистоїть несправедливості і за це вона буде покарана і знищена, буде чахнути у в'язниці або зустрінє свій неминучий кінець на шибениці. Це заперечення безсиле. Історія показує, що всі форми починалися однією людиною. Важко добитися результатів без тапась⁴. Позбавлення, які необхідно прийняти в сатяграсі, є тапасьєю в своїй найпростішій формі. Тільки коли тапасья буде здатна приносити плоди, ми самі досягнемо результатів. Цим підтверджується факт, що при недостатній тапасьї результати не будуть успішними. Тапасья Ісуса Христа, хоча і була безмежною, все ж таки була недостатньою для Європи. Європа не схвалила Христа. Через своє неуцтво Європа не визнала шлях життя

---

⁴Тапасья – самообмеження, аскетизм.

Христа. Багато хто з Христосів повинен буде принести себе в жертву на страшний вівтар Європи, перш ніж на цей континент зглянеться провидіння.

Але Ісус буде завжди першим серед них. Він посіяв зерна, бо його воля – заорука того, що буде врожай [...]. У наші дні стало модним говорити, що суспільство не може бути організованим або діяти ненасильницьким чином. Я згоден посперечатися на цю тему. Коли в сім'ї батько лясає неслухняного сина, той не думає про помсту. Син слухається батька не через стримуючу дію покарання, а через скривджену любов батька, яку він відчуває за цим покаранням. Це, здається, зразок, за яким повинно бути побудоване суспільство. Що справедливе для сім'ї, повинно бути справедливим і для суспільства, яке є нічим іншим, як великою сім'єю. Лише людська вигадка розділила світ на групи ворогів і друзів. Врешті-решт, саме сила любові діє навіть у гушавині битв і утримує мир [...]. Отже, я питаю вас, чи є наше ненасильство ненасильством боязких, слабких, безпорадних, полохливих? У такому разі воно не має цінності. Слабка істота від народження свята. Слабка людина зобов'язана стати святою. Але ми – солдати ненасильства, готові віддати своє життя, якщо цього зажадають обставини. Наше ненасильство не є просто політикою боязких. Але я сумніваюся в цьому. Я боюся, що ненасильство, чиєю владою ми нахваляємося, насправді – лише політика. Правильно, що до певної міри ненасильство дієє навіть у руках слабких. І в такому разі ця зброя нам стане в нагоді. Але якщо хто-небудь використовує ненасильство з метою замаскувати свою слабкість або безпорадність – це боязкість. Така людина працює на два фронти, вона не може жити як людина, хоча і дияволом вона, звичайно, стати не може. У тисячу раз краще, коли ми вмираємо, намагаючись застосувати силу. Сміливе використання фізичної сили набагато краще за боязкість. Врешті-решт, ми намагалися діяти як люди. Це був спосіб наших предків, оскільки деякі дотримуються думки, що пращурами людської раси були тварини. Я не хочу вдаватися в полеміку про те, чи є теорія Дарвіна обґрунтованою чи ні. Як би там не було, з однієї точки зору ми всі спочатку були тваринами. І я готовий визнати, що ми еволюціонували від тварини до людського стану. Саме тому фізична сила називається тваринною. Ми народжуємося з цією силою, тому, якщо ми використовуємо її, то будемо щонайменше сміливими. Але ми народжені людськими істотами для того, щоб усвідомити Бога, який перебуває в наших серцях. У цьому головна відмінність між нами і тваринами [...]. Людина за природою ненасильницька, але вона не зобов'язана ненасильству своїм походженням. Ми усвідомлюємо своє життя як людське, коли ми бачимо

атмана, коли ми його бачимо, ми проходимо перевірку. Час нашого випробування настав. Усвідомлення Бога означає, що ми бачимо Його у всьому. Іншими словами, ми повинні навчитися бути єдиними з кожною істотою. Це привілей людини, і це відрізняє її від звіра. Це може статися, коли ми добровільно відмовляємося від застосування фізичної сили і використовуємо ненасильство, яке глибоко вкорінене в наших серцях. Ненасильство може збудити тільки справжня сила [...]. Ненасильство – дієвий принцип вищого порядку. Це – сила духу, або влада божественного всередині нас. Недосконала людина не може обійняти всю Суть, вона не може винести всієї її величі, але навіть щонайменша частинка її, діюча в нас, може творити дива. Сонце на небесах живить весь Всесвіт своїм животворящим теплом, але якщо хтось наблизиться до нього занадто близько, воно перетворить його на попіл. Так само і з божественністю. Ми стаємо подібними Богу тією мірою, в якій усвідомлюємо ненасильство, але ми ніколи не можемо стати самим Богом. Ненасильство у свої дії подібне радію. Щонайменша кількість його, упроваджена в хворобливу пухлину, діючи постійно, непомітно і цілеспрямовано, перетворює всю хвору тканину на здорову. Також і крихітні частки ненасильства, діючи тихо і непомітно, змінюють усе суспільство. Ненасильство самодостатнє. Душа продовжує існувати навіть після смерті, її суть не залежить від фізичного тіла. Так само і ненасильство, або сила духу, не вимагає фізичної допомоги для своєї дії, воно діє незалежно. Воно виходить за межі часу і простору. Отже, якщо ненасильство успішно затвердиться в одному місці, то його вплив розповсюдиться всюди. Я хочу сказати, поки в Утманзаї відбувається хоча б один розбій, наше ненасильство не є справжнім. Основний принцип, на якому базується практика ненасильства, свідчить: що приносить добро тобі, однаково приносить добро всьому Всесвіту. Усі люди однакові [...]. Подібно тому як при навчанні насильству необхідно вчитися мистецтву вбивати, так і при навчанні ненасильству необхідно вчитися мистецтву вмирати. Насильство означає звільнення від страху, а вивчення засобів перемагати причину страху. Ненасильство, навпаки, не має причин для страху. Прихильник ненасильства повинен розвивати здібність до страждання вищого порядку для того, щоб бути вільним від страху. Він не боїться втратити свою землю, багатство і життя. Той, хто не звільниться від страху, не може користуватися ахімсою⁵. Прихильник ахімси страшисться тільки одного – Бога. Хто шукає притулок у Бога, може побачити проблиск атмана, який перевершує тіло, і в той момент, коли він

---

⁵ Ахімса – ненасильство.

побачить світло Вічного атмана, людина втрачає прихильність смертного тіла. Навчання ненасильству діаметрально протилежне навчанню насильству. Насильство потрібне для захисту зовнішніх речей, ненасильство – для захисту атмана, для захисту своєї честі. Ненасильство не можна вивчити, не виходячи з будинку. Воно вимагає дій. Для того, щоб перевірити себе, ми повинні вчитися не боятися небезпеки та смерті, стримувати плоть і добиватися здатності переносити всі тяготи і позбавлення. Хто тремтить або ховається в притулку, коли бачить двох людей, що б'ються, – боягуз, а не прихильник ненасильства. Прихильник ненасильства покладе своє життя, щоб запобігти цій битві. Хоробрість ненасильства у багато разів перевершує хоробрість насильства. Символ насильства – його зброя: спис, меч або гвинтівка. Бог – це щит тих, хто дотримується ненасильства. Тут представлено не курс навчання для охочих вчитися ненасильству. Але останнє легше розвивати, виходячи з принципів, які я висловив. З вищевикладеного очевидно, що між цими двома видами сміливості немає нічого спільного. Перший обмежений, другий нескінченний. Немає нічого, що перевершувало б по сміливості і силі ненасильство. Ненасильство непереможне. Немає сумнівів, що таке ненасильство досягне. Вирішальним показником ненасильства є те, що людина думає, говорить і діє ненасильницьки навіть тоді, коли її провокують застосувати насильство. Немає жодної заслуги в тому, щоб бути ненасильницьким стосовно гарних і чесних людей. Ненасильство – наймогутніша в світі сила, здатна протистояти найбільшій спокусі. Ісус знав про зло, заповідяне “породженнями єхидни”, але він просив у Всевишнього поблажливості до них, “тому що не відали вони, що творили”. Я вважаю себе другом місіонерів. Я насолоджуюся добрими відносинами з багатьма з них. Але моя дружба ніколи не була сліпою до обмеженості моїх друзів, їх систем або методів. Помилкові поняття пристойності або страх створити про себе дивну уяву часто утримують людей від висловлення своїх думок і остаточно прибивають їх до берега лицемірства. Але якщо ненасильство в думках розвиватиметься в індивідів, у спільнотах і націях, істина повинна бути виказаною, якою б грубою і непопулярною вона не здавалася в даний момент. Просто ненасильство без думки не має великої цінності. Воно не може бути заразливим, воно завжди схоже на лицемірство. Думка є силою і життям ненасильства. Навряд чи ми знаємо, що думка – щось набагато більше, аніж дія чи слово. Коли зв'язані думка, слово і справа, останні два обмежують думку. А справа є обмеженням слова. Немає потреби говорити, що я маю на увазі живу думку, яка чекає свого втілення в мові та дії. Думки без сили є ніщо і дим [...]. Шлях миру є шляхом істини. Правда навіть

більш важлива, аніж мир. Поза сумнівом, брехня – мати насильства. Правда людина не може довгий час залишатися насильницькою. Вона відчує в процесі свого пошуку, що поки в ній залишається легкий слід насильства, вона не знайде істину. Не існує середнього шляху між істиною і ненасильством, з одного боку, та брехнею і насильством – з іншого. Ненасильство не може ніколи бути зайвим у думці, слові та справі. Ми повинні дотримуватися ненасильства як своєї мети і домагатися прогресу в досягненні її. Досягнення свободи людиною, народом або світом повинно точно відповідати досягненням ненасильства кожного з них. Давайте звернемося до тих, хто вірить у ненасильство як в єдиний спосіб досягнення справжньої свободи, несе факел ненасильства, що сіє світло серед сьогоденного непрохідного мороку. Правда небагатьох зарахується, неправда мільйонів розвіється ще раніше подихом вітру.

Микита Михайлович МУРАВЬОВ

(1796-1843)

Капітан Гвардійського генерального штабу, дворянин, масон.

Народився у Петербурзі 9 вересня 1795 року. Одержав домашню освіту. У 1812 році закінчив Московський університет і отримав чин колезького реєстратора в Департаменті Міністерства юстиції. У 1813 році був прапорщиком свити квартирмейстерської частини, згодом направлений до Польської армії, де був порученцем генерала Л. Бенігсене. Учасник зарубіжних походів російської армії у 1813-1814 рр., мав нагороди (за участь у битвах біля Дрездена та Лейпцига (так звана “битва народів” 1814 року) нагороджений орденом Анни IV ступеня, а за битву біля Гамбурга – орденом Володимира IV ступеня). У 1814 році переведений до Гвардійського генерального штабу, а згодом знаходився при черговому генералові Головного штабу у Відні (до 5 квітня 1815 року). Брав участь у військових діях під час так званих “100 днів” Наполеона Бонапарта. До листопада 1815 року знаходився у Парижі. У 1816 році йому присуджено звання підпоручика. Був прикомандирований до Гвардійського корпусу, з яким знаходився у Москві з серпня 1817 до 1818 року. 30 серпня 1818 року отримав звання поручика, а 13 січня 1820 року пішов за власним бажанням у відставку. Але 1 грудня 1821 року знову повернувся на службу до Гвардійського генерального штабу, де з 22 квітня 1823 року виконував обов’язки дивізійного квартирмейстера Другої гвардійської піхотної дивізії у якості начальника штабу при великому князі Миколі Павловичу спочатку як штабс-капітана, а з 22 липня 1825 року – капітана гвардії.

З 30 січня 1817 року – член, а з 14 червня 1817 року – ритор масонської ложі “Три добродієвності”. Один з засновників “Союзу порятунку”, член “Союзу благоденства” (член Корінної ради), член Верховної думи “Північного товариства” та один з його керівників, автор програмного документа “Північного товариства” – Конституції.

Після повстання у грудні 1825 року як активний член так званого “декабристського руху” (грудень – *рос.* декабрь) 20 грудня 1825 року заарештований у с. Тагіно Орловської губернії, де знаходився маєток його тестя Г. Чернишова. 23 грудня 1825 року привезений до Московського генерал-губернатора, а 25 грудня – доставлений до Петербурга, де був відправлений до гауптвахти. Наступного дня переведений до Четвертого бастиону Анни

Іванівни Петропавлівської фортеці з розпорядженням: “Посадити, по можливості, під суворий арешт, папір, однак, дати”. 10 липня 1826 року засуджено за I розрядом і за конфірмацією до 20 років каторги. Однак 22 серпня строк було скорочено до 15 років. 10 грудня 1826 року відправлений до Сибіру. Спочатку прибув до Читинського острогу (28 січня 1827 року), а згодом – до Петровського заводу (вересень 1830 року).

8 листопада 1832 року за наказом імператора Миколи I строк ув’язнення було скорочено до 10 років, а 14 грудня 1835 року каторга взагалі була замінена поселенням у селі Урик Іркутського округу.

18 червня 1836 року залишив Петровський завод. 4 липня прибув до Іркутська, а в 1837 році – до Урика, де збудував собі будинок і оселився там.

Помер 28 квітня 1843 року в селі Урик, похований там же.

Збереглися рукописи трьох варіантів конституційних проектів М. Муравйова. Перший проект, відомий під назвою “Статут Слов’яно-Російської Імперії”, укладений у 1821-1822 роках (копія була знайдена у паперах С. Трубецького). Другий проект, доповнений і перероблений “Конституційний Статут Росії”, скоріше за все з’явився восени 1824 року (список було збережено декабристом І. Пуциним). Третій проект Конституції було викладено М. Муравйовим у казематі Петропавлівської фортеці у січні 1826 року за наказом слідчого комітету.

Проект “Конституційний статут Росії”, який було знайдено в паперах І. Пуціна, в цій хрестоматії перекладено за *джерелом*: Муравьев, Н. Конституционный Статут России (из бумаг И.И. Пуцина) [Текст] / Н. Муравьев // Н. М. Дружинин. Революционное движение в России в XIX в. / Н. М. Дружинин. – М. : Наука, 1985. – С. 268–288.

“КОНСТИТУЦІЙНИЙ СТАТУТ РОСІЇ”

Розділ I

Про народ російський і правління

1. Російський народ, вільний і незалежний, не є і не може належати жодній особі і жодному сімейству.

2. Джерелом Верховної влади є народ, якому належить виняткове право виробляти основні настанови для самого себе.

Розділ II

Про громадян

3. *Громадянство* є правом визначеним у цьому Статуті порядком брати участь у громадському управлінні: *опосередковано*, тобто виборами чиновників або виборщиків; *безпосередньо*, тобто бути самому обраним в яке-небудь громадське звання у сфері законодавчої, виконавчої або судової влади.

4. *Громадяни* – це ті жителі Російської Імперії, які користуються вищезазначеними правами.

5. Щоб бути Громадянином, необхідно дотримувати таких умов:

- 1) вік не менше 21 року;
- 2) відоме і постійне проживання;
- 3) здоровий глузд;
- 4) особиста незалежність;
- 5) повне виконання платіжних громадських повинностей;
- 6) непорочність перед законом.

6. Іноземець, що не народився в Росії, але мешкає у ній 7 років поспіль, має право просити собі громадянства Російського у судової влади, клятвено відмовившись перед цим від Уряду, під владою якого він раніше знаходився.

7. Іноземець, не одержавши Громадянства, не може мати ніякої цивільної чи військової посади в Росії; не має права служити рядовим у війську Російському і не може отримати землі.

8. Через 20 років після набуття чинності цього Статуту Російської Імперії, жоден, хто не знає Російської грамоти, не може бути визнаний Громадянином.

9. Права Громадянства втрачаються *на певний час*:

- 1) судовим оголошенням про розлад розуму;
- 2) знаходженням під судом;
- 3) судовим визначенням про тимчасове позбавлення прав;
- 4) оголошений банкрутом;
- 5) громадською недоїмкою;
- 6) знаходженням у прислугуванні кому-небудь;
- 7) невідомим місцезнаходженням, заняття і засобів для існування.

Назавжди:

- 1) вступом до підданства Іноземної Держави;
- 2) прийняттям служби або посади на чужій землі без згоди свого уряду;
- 3) присудженням Судом ганебного покарання, що тягне за собою позбавлення Громадських прав;
- 4) якщо Громадянин без згоди Віча прийме подарунок, пенсію, відзнаку, титул або звання почесне чи прибуткове від іноземного правління, Державця або Народу.

Розділ III

Про стан, особисті права й обов'язки росіян

10. Всі Росіяни рівні перед законом.

11. Росіянами вважаються всі корінні жителі Росії та діти Іноземців, що народилися в Росії та досягли повноліття, доки вони не оголосять, що не хочуть користуватися цим привілеєм.

12. Кожен зобов'язаний виконувати громадські повинності, підкорятися законам і Владі Вітчизни і підніматися на захист Батьківщини, коли того вимагатиме Закон.

13. Кріпосний стан та рабство відмінюються. Раб, що торкнувся землі Російської, стає вільним. Розділення між благородними і простолюдинами не приймається, оскільки суперечить Вірі, за якою всі люди є *братами*, всі народжені по волі Божій, всі народжені *для блага* і всі *просто люди*: бо всі є слабкими і недосконалыми.

14. Будь-хто має право вільно висловлювати свої думки і почуття, а також повідомляти про них за допомогою друку своїм співвітчизникам. Книги, подібно всім іншим діянням, можуть тягти за собою звинувачення Громадян перед судом і підлягають *присяжним*.

15. Існуючі нині Гільдії та цехи в купецтві, ремеслах знищуються.

16. Кожен має право займатися тим промислом, який йому здається вигідним: *землеробством, скотарством, полюванням, рибним ловом, рукоділлям, заводами, торгівлею тощо*.

17. Будь-яка тяжба, в якій справа йде про цінність, що перевищує фунт чистого срібла (25 карбованців сріблом), поступає на розгляд суду присяжних.

18. Будь-яка кримінальна справа розглядається з присяжними.

19. Підозрюваний у зловмисності може бути взятий під варту встановленими Статутом органами і за встановленим порядком, але протягом 24 годин (за це несуть відповідальність ті, хто його затримав) йому слід письмово пояснити причину його затримання, інакше він негайно звільняється.

20. Ув'язнений, якщо його не обвинувачують у кримінальній справі, негайно звільняється, якщо за нього *поручились*.

21. Ніхто не може бути покараний інакше як в силу закону, що був оприлюднений *до злочину*, і правильно та законним чином набув чинності.

22. Статут цей визначить, яким Чиновникам і за яких обставин надається право давати письмові накази *затримати* кого-небудь з Громадян, *зробити обшук у домі, забрати його папери і розкрити його листи*. Аналогічно він визначить відповідальність за такі вчинки.

23. Право власності, що містить у собі *лише речі*, священне і недоторканне.

24. Землі Поміщиків залишаються за ними. Будинки поселян з їхніми городами визнаються їхньою власністю з усіма землеробським знаряддям і худобою, що їм належить.

25. Селяни Економічні і Надільні називатимуться *Спільними Власниками*, аналогічно тому, як нині називаються *Вільними хліборобами*,

оскільки земля, на якій вони живуть, надається їм у *спільне володіння* і визнається їхньою власністю. Надільне Правління знищується.

26. Подальші закони визначають, яким чином ці землі поступлять із *суспільного в приватне володіння* кожного з поселян і на яких правилах буде заснований цей *розділ* суспільної землі між ними.

27. Поселяни, що живуть в орендних маєтках, однаково стають *вільними*, але землі залишаються за тими, кому вони були надані, і до того часу, до якого були надані.

28. *Військові поселення* негайно знищуються. Поселені батальйони та ескадрони з родичами рядових набувають звання *спільних власників*.

29. Розділ людей на 14 класів відміняється. Цивільні Чини, запозичені у Німців, які нічим не відрізняються між собою, знищуються подібно із стародавніми ухвалами народу Російського. Назви і стани *Одноворців, Міщан, Дворян, іменитих Громадян* замінюються всі назвою *Громадянина або Росіянина*.

30. Жалування Священнослужителям буде виплачуватись і надалі. Аналогічно вони звільняються від постою і підвід.

31. Кочові племена не мають прав громадянських. Проте їм належить право брати участь у виборі *Волосного старшини*.

32. Громадяни мають право утворювати всякого роду *Спільноти і Товариства*, не просячи про те ні у кого ані дозволу, ані затвердження: якби тільки їхні дії не були протизаконними.

33. Кожна така *Спільнота* має право утворювати власні статuti, якщо вони не суперечать цьому Статуту і законам суспільства.

34. Жодна іноземна *Спільнота* не може мати в Росії підвідомчих собі *Спільнот* або товариств.

35. Жодне порушення Закону не може бути виправдане велінням начальства. Спершу карається *порушник* Закону, потім той, хто підписав протизаконний наказ.

36. Громадяни мають право звертатися із своїми скаргами і клопотаннями до народного Віча, до Імператора і до правлячих станів Держав.

37. Підземелля і Каземати кріпосні, а також всі так звані *Державні темниці* знищуються, ніхто не може бути ув'язнений інакше, як у призначених для цього *суспільних темницях*.

38. *Обвинувачені* не повинні бути ув'язнені в одних місцях із засудженими; ув'язнені за *борги* або за *легку провину* – із *злочинцями* і *лиходіями*.

39. Тюремне начальство повинне обиратися Громадянами з людей *добросовісних*, і які могли б відповідати за будь-який протизаконний і нелюдяний вчинок з ув'язненими.

40. Нинішні Поліцейські Чиновники звільняються і жителі замінюють їх шляхом виборів.

41. Кожен Громадянин, який насильством або підкупом порушив вільний характер вибору *народних представників*, піддається суду.

42. Нікому не можна перешкоджати у *проведенні* свого Богослужіння за совістю і почуттям своїм, якщо тільки він не порушував законів природи та моральності.

Розділ IV Про Росію

43. У законодавчому і виконавчому відношенні вся Росія поділяється на 13 Держав, 2 області і 569 Повітів.

Усе населення об'єднується у 22 630 000 жителів чоловічої статі, і, виходячи з цього, існує наступне представництво.

Жителі чоловічої статі	Держава		Столиця
450 000	I	Ботнічеська	Гельсінгфорс
1 685 000	II	Волховська	Місто Святого Петра
750 000	III	Балтійська	Рига
2 125 000	IV	Західна	Вільно
2 600 000	V	Дніпровська	Смоленськ
3 465 000	VI	Чорноморська	Київ
750 000	VII	Кавказька	Тифліс
3 500 000	VIII	Українська	Харків
2 450 000	IX	Заволзька	Ярославль
2 000 000	X	Камська	Казань
1 425 000	XI	Низовська	Саратов
490 000	XII	Обійська	Тобольськ
250 000	XIII	Ленська	Іркутськ
	Московська область		Москва
	Донська область		Черкаськ

Держави поділяються на Повіти, Повіти на Волості від 500 до 1 500 жителів чоловічої статі.

У *судовому* відношенні Держави поділяються на Округи, рівні нинішнім Губерніям.

Розділ V

Про внутрішній устрій волосний та повітовий

44. У кожному Повіті Громадяни, що мають нерухомої власності на 500 карбованців сріблом або рухомої на 1 000 карбованців сріблом, збираються у Повітовому місті і вибирають *Тисяцького* на один рік.

Ті, хто користуються землями в *спільному володінні*, не є власниками і, отже, сюди не належать.

45. Спільні власники не мають права особисто брати участь у виборі *Тисяцького*, *народних представників* та інших чиновників, але вся спільнота на зборах має право призначити *одного виборщика* з кожних 500 жителів чоловічої статі, і ці виборщики, призначені спільними власниками, голосують нарівні з іншими громадянами як *уповноважені цілою спільнотою*, як тільки-но вони подадуть *довірчі грамоти* своєї спільноти, засвідчені *Волосними Старійшинами*. Утім, кожен із спільних Власників, що має капітал, зазначений вище, бере участь у виборах безпосередньо і не позбавляється прав обрання як *спільний власник*. Замість того він не бере участі в обранні уповноваженого спільнотою.

46. Для того, щоб бути обраним *Тисяцьким*, слід досягти, принаймні, 21 року від народження. Непорочної поведінки та нерухомого майна у своєму власному володінні вартістю не менше 1 500 фунтів чистого срібла (30 000 карбованців сріблом) або рухомого не менше 3 000 фунтів чистого срібла (60 000). Якщо обраний *Тисяцьким* не володіє таким майном, то він не повинен приймати цього звання. Інакше він позбавляється місця і вносить пеню в розмірі 100 фунтів чистого срібла (2 000 карбованців сріблом).

47. Посада *Тисяцького* полягає в таких діях:

- 1) він скликає Громадян до виборів *Представників, виборних, Членів Дум, Держав* тощо і головує на цих зборах;
- 2) виконує рішення Суддів, викликає до Суду; оголошує рішення Правителів Держав, складає список присяжних;
- 3) збирає громадські прибутки;
- 4) спостерігає за суспільними темницями щодо виконання ними кримінальних покарань;
- 5) охороняє Суддів під час виконання ними їх повноважень. Представляє вимоги Повіту, говорить завжди від його імені, бере під варту порушників порядку; у цьому випадку кожен повинен йому підкорятися і виконувати його вимоги;
- 6) складає два списки тих з Громадян Повіту, хто володіє нерухомим майном вартістю не менше 1 500 фунтів чистого срібла або рухомим – вартістю не менше 3 000 фунтів чистого срібла. 2-й – тих,

хто володіє нерухомим маєтком не менше 250 фунтів срібла або рухомим – не менше 500 фунтів чистого срібла. Громадяни першого списку можуть бути (якщо при тому відповідають іншим умовам) обрані в *Члени Верховної Думи, Правителі Держав, Намісники Державних Правителів, Тисяцькі і члени Державних Дум та Члени Державних Судів.*

Громадяни другого списку можуть бути *присяжними і Виборщиками.*

Громадяни першого списку користуються правами другого списку.

Громадяни, імена яких внесені в ці списки, тим самим не позбавлені прав решти громадян.

48. Всі списки повинні бути надруковані й оприлюднені.

49. У Повітах, в яких взагалі немає людей, що володіють майном вартістю 1 500 фунтів чистого срібла або в яких їхня кількість не переважає 20, на ті місця, для яких передбачається ця умова, слід обирати з визначеного більшістю голосів Виборщиків числа Власників і капіталістів, які наближаються своїм майном до необхідного стану, включаючи в цю кількість і тих небагатьох або того, хто б користувався зазначеним майном; цей додатковий список друкується разом з першим списком.

50. Тисяцький, прийнявши це звання, повинен неодмінно докладно оприлюднити наскільки великим є його майно. Це записується в особливу книгу, що зберігається у нього, і кожен має право вимагати собі копію з його свідчення, щоб упевнитися у тому, що він користується певним майном. Якщо хто зажадає від Тисяцького доказів того, то він зобов'язаний представити своєму супротивнику в суді необхідні докази й документи. Після цього обвинувач може відмовитися від свого позову, заплативши пеню в розмірі 150 карбованців сріблом. У разі ж судового спростування його позову він піддається пені в розмірі 500 карбованців сріблом.

51. Тисяцький повинен проживати в Повіті. Його може бути обрано до уряду декілька разів.

52. Тисяцький, виходячи з величини Повіту, обирає собі двох або трьох *помічників* і призначає собі *писарів* та *іздових*.

53. Він спостерігає за їхньою поведінкою, може усунути з посади і замінити іншими.

54. Кожен Тисяцький, Помічник і Старійшина одержують винагороду після закінчення року. Тисяцький у розмірі 1 500 карбованців сріблом, Помічник – у розмірі 500 карбованців сріблом, Старійшина – в розмірі 100 карбованців сріблом.

55. Коли Повіт занадто великий, щоб всі ті, хто користуються правом Громадянства, могли зручно збиратися в одному місці, то Тисяцький призначає *два, три або чотири* зібрання в різних місцях одночасно. У одному присутнім є він сам, а в інших – його помічники.

Отримавши повідомлення про присудження ганебного покарання, про банкрутство чи громадську недоїмку, Тисяцький, оголосивши про це у Повіті, виключає цих осіб зі списків.

56. У волосних виборах беруть однакову участь усі Громадяни безвинятку.

57. Обивателі кожної Волості обирають один раз на рік або *більше Волосного Старійшину*. Окрім управління волостю, його обов'язком є: відбирати свідчення обивателів, що мають нерухому або рухому власність, здійснювати їх розподіл на вищезазначені статті і подання Тисяцькому.

58. Волосні старійшини знаходяться під особливим начальством Тисяцького, який перевіряє доставлені ними відомості; приймає звинувачення жителів та їхні свідчення. Публічно розглянувши, Тисяцький має право внести пропущених у списки або викреслити імена тих, хто не повинен у них знаходитися.

Розділ VI

Про народне віче

59. *Народне Віче*, що складається з *верховної Думи і Палати народних представників*, володіє *всією законодавчою владою*.

Розділ VII

Про палату представників, про число і вибори представників

60. Палата представників складається з Членів, обраних на два роки Громадянами Держав.

61. Під час свого обрання представник повинен мешкати в Державі, що обрала його.

62. Особи, що прийняли на себе підряди і поставки для суспільних потреб, не можуть, до їх повного закінчення, бути представниками.

63. Окрім зазначених у § 5 умов, щоб бути представником, потрібна лише *Довіра* більшої кількості виборців Повіту, проте, з такими обмеженнями:

Іноземець, що одержав право Російського Громадянства, може бути обраний у представники тільки через 7 років після набуття ним *Громадянства*.

64. Кількість представників визначається пропорційно населенню таким чином:

Кожні 50 000 обивателів чоловічої статі посилають до Палати представників одного представника. До числа цих 50 000 слід відносити лише жителів, що мають осілість та постійне житло, не беручи до уваги кочівні племена.

65. Докладний перепис усіх жителів повинен бути зробленим через три роки після набуття чинності цього Статуту, а потім через кожні десять років, відповідно до порядку, передбаченому спеціальним законом, повинен відбуватися новий перепис.

66. До тих пір число представників складає 450 осіб. Кожні два роки в останній вівторок Вересня мають бути проведені збори для вибору народних представників під головуванням Повітових Тисяцьких та їхніх Помічників. Перші вибори повинні відбутися негайно після оприлюднення цього Статуту.

67. Писар, призначений Тисяцьким, записує імена всіх присутніх виборщиків і скільки хто одержав голосів. Чотири дні вважаються достатнім терміном для вибору.

68. Цей список затверджується підписом усіх присутніх чиновників і Писарів, запечатується і негайно відправляється до *Державного Дяка*, до якого його слід *неодмінно* доставити впродовж двох тижнів.

69. Держави дають представників:

Держава		Держава	
I. Ботнічеська	9	II. Волховська	33
III. Балтійська	14	IV. Західна	42
V. Дніпровська	52	VI. Чорноморська	69
VII. Кавказька	15	VIII. Українська	70
IX. Заволзька	49	X. Камська	40
XI. Низовська	28	XII. Обійська	10
XIII. Ленська	5		
1. Московська Область	10	2. Донська Область	3

Всього 450 представників

70. Правлячій владі кожної Держави надається право розподілити число представників на Повіти і зазначити: скільки представників обирає один Повіт, або в нечисленних краях скільки Повітів беруть участь у виборі одного представника.

71. Якщо в представництві якої-небудь Держави відкриються місця, то *виконавча влада* тієї Держави негайно скликає виборщиків, щоб їх наповнити.

72. Палата представників сама обирає свого Голову, він один користується правом зраджувати суду *Сановників Імперії*.

Розділ VIII

Про думу верховну

73. Верховна Дума складається з трьох Громадян кожної Держави, двох Громадян Московської області й одного Громадянина Донської області. Всього 42 Члени. Члени Верховної Думи обираються правлячими станами Держав і Областей, тобто обома об'єднаними в одному місці Палатами *виборних і Державними Думами*.

74. Негайно після прибуття до столиці Членів Верховної Думи, вони розділяються на три розряди, по можливості рівні. Члени першого розряду виходять з Думи після закінчення 2 років. Члени другого розряду – після закінчення 4. Члени третього розряду – після закінчення 6 років, так що третина всієї думи поновлюється кожні два роки новим обранням. Якщо ж впродовж двох років між виходами відкриються місця, пов'язані зі смертю Членів або їх звільненням, то виконавча Влада цих Держав зробить тимчасове призначення (якщо б це трапилося в такий час, коли правлячі збори Держав розпущені), поки Правлячі збори не замінять його.

75. Умови, які необхідні, щоб стати Членом Верховної Думи: вік – 30 років, 9 років Громадянства Росії для іноземця і проживання під час обрання в тій Державі, яка його обирає, нерухомого майна ціною на 1 500 фунтів чистого срібла або рухомого на 3 000 фунтів чистого срібла.

76. Дума *сама* обирає свого голову, Намісника голови та інших своїх Чиновників. Голова спостерігає за порядком міркувань, але не має права голосу. Намісник займає його місце, коли він відсутній.

77. Верховній Думі належить Суд над Міністрами, Верховними Суддями і всіма іншими Сановниками Імперії, обвинуваченими народними представниками. Ніхто не може бути оголошений винним інакше, як тільки 2/3 голосів усіх присутніх Членів Думи. Дума не має права призначити інше покарання, окрім оголошення *підсудного винним і позбавлення його займаної посади та звання*. Подальша доля винуватого визначається у спеціально призначеному для цього місці у звичайному судовому порядку з присяжними, згідно письмового звинувачення Верховного *Охоронця* (Генерал-прокурора) (який особисто

відповідає перед Судом, якщо обвинувачення виявиться несправедливим). Викритий Судом Державний Сановник піддається покаранню, визначеному законами.

Дума бере участь разом з Імператором в укладенні миру, в призначенні Суддів верховних Судових місць, Головнокомандуючих сухопутними і морськими силами, корпусних командирів, начальників ескадр і Верховного Охоронця. Для цього потрібна більшість 2/3 членів Думи.

Розділ ІХ

Про владу, переваги народного віча й укладенні законів

78. Народне Віче збирається принаймні раз на рік. Відкриття його засідань призначається в перший вівторок Грудня, доки законом не буде визначено іншого терміну.

79. Кожна Палата сама судить про права і вибір своїх Членів. В обох більшості достатньо, щоб судити про справи, але їх четверта частина має право відстрочувати засідання з дня на день до приїзду решти Членів і мають право змусити відсутніх Членів прибути на засідання за допомогою штрафів, які будуть встановлені обома Палатами.

80. Кожна Палата має право своєю ухвалою карати своїх Членів за непристойну поведінку й у разі злочину, *але зовсім не за думки*, а також виключити Члена 2/3 голосів.

81. Засідання обох Палат публічні. Проте обидві Палати, за пропозицією Імператора, можуть засідати за закритими дверима, виславши перед цим усіх сторонніх. Аналогічно це відбувається в *Палаті представників*, коли 5 її Членів зажадають таємної наради й у Верховній Думі за вимогою 5 Членів. Жінки і неповнолітні до 17-річного віку не допускаються на засідання обох Палат.

82. Кожна Палата веде щоденні записки своїх засідань і друкує їх час від часу, крім того, що вона визначить залишити таємним. Думки Членів кожної Палати на користь або проти якої-небудь пропозиції повинні бути записані до журналу за вимогою 1/5 частини присутніх членів.

83. Члени Верховної Думи і представники одержують із суспільної скарбниці винагороду за своє служіння за кожен день, протягом якого вони були присутні на засіданні, у розмірі 21 золотника чистого срібла (5 карбованців сріблом). За кожні 100 верст, які їм необхідно проїхати від свого місцеперебування до столиці і назад до себе, вони також одержують винагороду у розмірі 43 золотників чистого срібла (10 карбованців сріблом).

84. У жодному випадку, окрім *зради*, злочину і порушення громадського порядку не можна брати під варту Членів Народного Віча ані під час засідань, ані на шляху їх до столиці, ані під час повернення їх. Ніде не можна їх турбувати за те, що вони говорили у своїй Палаті, і ніхто не має права вимагати від них пояснень їхніх ідей. Член Палати, викритий у злочині, до судового вироку виключається своєю Палатою.

85. Жодна посадова особа, що знаходиться на громадській службі, не може бути Членом тієї чи іншої Палати, поки вона зберігатиме свою посаду.

86. Жоден Член Думи чи представник упродовж всього того часу, на який його було обрано, не може бути призначений на будь-яку Громадську посаду, яка була б встановлена, або заради вигоди які були у той час збільшені чи примножені.

87. Будь-яке питання щодо податків або набору ратників повинно бути, передусім, розглянуто в Палаті представників; але Дума може їх змінювати, як і будь-яку іншу пропозицію. Зміни ці в пропозиції про податки тільки тоді стають дійсними, коли Палата Представників з ними погодиться, допустить.

88. Кожен проект закону читатиметься три рази в кожній Палаті. Між кожним читанням повинні пройти, принаймні, три дні; після кожного читання відбуваються обговорення. Після першого читання проект закону друкується й оголошується всім присутнім Членам.

89. Будь-яка пропозиція, що одержала згоду Думи і Палати представників, повинна ще бути подана *Імператору*, щоб набути сили *закону*. Якщо Імператор схвалює пропозицію, то він її підписує; якщо не схвалює, то надсилає із своїми зауваженнями до тієї Палати, від якої вона спочатку була подана; Палата записує до свого журналу всі зауваження Імператора проти цієї пропозиції і знову їх обговорює. Якщо після цього пропозиція одержить підтримку 2/3 членів Палати, то вона поступає з усіма зауваженнями Імператора до іншої Палати, яка повторно її розглядає, і там, якщо більшість *схвалює* її, вона набуває сили закону. У *подібних* цьому випадках Члени Палати повинні подавати свої голоси лише шляхом словами *Так* чи *Ні*, і до журналу кожної Палати записуються імена всіх Членів, що подавали голоси на користь або проти цієї *пропозиції*.

90. Якщо Імператор через 10 днів (окрім Неділі) не поверне поданого йому проекту, то останній набуває сили закону. Якщо ж Народне Віче відстрочить тим часом свої засідання, то пропозиція не стає законом. Будь-який наказ, рішення або прокламація чи маніфест, що вимагає сприяння обох Палат (виключаючи міркування про відстрочення засідань), повинно бути подано Імператору і затверджено ним,

щоб бути виконаним; якщо ж він його відкине, то воно повинно бути знову прийняте 2/3 обох Палат відповідно до вищезазначених правил.

91. Проект, відхилений однією з Палат, може бути *знову* поданий тільки на наступному з'їзді народного Віча.

92. Народне Віче має владу ухвалювати і відмінити закони судові та виконавчі, тобто:

- 1) видати для Росії Укладення Цивільне, Кримінальне, Торгове і Військове; встановити Установи з благочиння⁶ і правила Судочинства та внутрішнього управління службових місць;
- 2) оголошувати законом, у разі нашествия або заворушень, що така область знаходиться на військовому стані і під *Військовими законами*;
- 3) обнародувати закон про *Всепрощення*;
- 4) розпускати правлячі збори Держав у випадку, якщо вони переступали межі своєї Влади і звеліти *виборщикам* приступити до нових виборів;
- 5) оголошувати війну;
- 6) облаштування, утримування, управління, розташування і рух військ сухопутних і морських, система зміцнення кордонів, берегів, пристаней, набір, поповнення військ та внутрішня варта залежать від узаконень народного Віча. Народному Вічеві підлягає управління суспільними (нині – Державними) лісами та землями;
- 7) податки, позики, перевірка витрат, пенсії, жалування, всі збори та витрати, одним словом усі фінансові заходи. Але воно не може затвердити ніякого бюджету більше, ніж на два роки;
- 8) всі заходи Уряду щодо промисловості, щодо багатства народного, заснування ямів, пошти, утримування сухопутних і водних сполучень, закладення нових, заснування банків;
- 9) протегує Наукам і корисним Мистецтвам: дає творцям та винахідникам виняткове право користуватися певну кількість років їхніми творами і винаходами. Державний правитель має право пропонувати зборам повсюдне викладання Закону Божого, мови Російської, Громадського Статуту і Військових Наук, але аж ніяк не може обмежувати у цьому сенсі їхньої свободи та приватної освіти;
- 10) встановлення правил для нагородження Цивільних чиновників, облаштування порядку служби в усіх галузях управління і статистичні звіти всіх частин уряду;
- 11) одержавши донесення Міністрів, у разі тілесної або психічної хвороби Імператора, його кончини або зречення, оголошує регентство або проголошує Спадкоємця Імператором;
- 12) обирає Правителів Держав.

---

⁶Благочиння – поліція.

93. Народне Віче не має влади ані видавати нові *конституційні закони*, ані відмінити існуючі, одним словом не має права видавати ухвали про жоден предмет, не перерахований у цьому переліку його прав.

94. *Народне Віче*, складене з мужів обраних народом Російським і представляючи Його собою, приймає найменування Його Величності.

95. Народне Віче визначає загальні податки і витрати, надаючи право встановлення окремих розпоряджень правлячими зборами Держав. Існуючі борги визнаються народним Вічем, який ручається за їх оплату.

96. До майбутніх рішень Народного Віча податі залишаються незмінними, за винятком для таких Громадян:

- 1) люди, відомі нині під назвою Міщан, звільняються від платежу зайвої, порівняно з економічними та іншими поселянами, подушної податі і зрівнюються в платежі з останніми;
- 2) особи, що не доросли до 17 років, а також, що досягли 60-літнього віку, однаковою мірою звільняються від подушного окладу;
- 3) ця подать поширюється на всіх інших Громадян, оскільки всі є рівними перед законом і зобов'язані нести одні й ті ж повинності.

97. Народне Віче час від часу видає до загальнонародного відома докладний звіт усіх суспільних прибутків та витрат. Казначейство Російське не видає жодної суми інакше, як в силу затвердженого Народним Вічем закону.

Право змінити Статут чи обрати інше покоління на Царство належить народним і Державним зборам, а не Народному Вічеві.

98. Народне Віче не має влади ані ухвалювати, ані забороняти жодне Віросповідання чи Розкол. Віра, совість та думки Громадян, поки вони не виявляться протизаконними діями, не підлягають владі Народного Віча. Але Розкол, заснований на розпусті або на діях протиприродних, переслідується службовими установами на підставі загальних ухвал. Народне Віче не має влади порушувати свободу мови і книгодрукування.

99. Народне Віче не обговорює питань у присутності Імператора і водночас не підраховує голосів. На промову Імператора Голови обох Палат повинні відповідати, що Народне Віче займеться запропонованими йому питаннями.

100. Народне Віче має право взяти приватну власність у суспільне користування за справедливу винагороду, але для цього повинен бути заздальгідь виданий Закон звичайним порядком, тобто він повинен пройти через обидві Палати і бути затверджений Імператором; у цьому Законі повинно бути пояснено детально:

- 1) кількість і справжня ціна майна (приватної особи або приватних осіб), придбання якого необхідне для суспільного користування;

- 2) умови або суми, пропонувані приватним особам у винагороду за примусовий продаж. До того ж повинні бути прикладені достовірні свідоцтва, що зазначена ціна майна є справжньою;
- 3) влада, яку цей Статут не доручає жодному із зазначених у ньому зборів або сановників, надається всьому Народу Російського.

Розділ X

Про верховну виконавчу владу

I розділ. Про Імператора.

II розділ. Тимчасовий Правитель.

III розділ. Голови Наказів.

101. Імператор є Верховним Чиновником Російського Уряду. Його права і переваги:

- 1) влада його спадкова по прямій лінії від Батька до Сина, але від тестя вона переходить до зятя;
- 2) він поєднує у своїй персоні всю виконавчу Владу;
- 3) він має право зупиняти дію законодавчої влади і примусити її до повторного розгляду закону;
- 4) він є Верховним Начальником сухопутних і морських сил;
- 5) він є Верховним Начальником будь-якого відділення Земських Військ, що поступає на дійсну службу Імперії;
- 6) він може вимагати письмової думки головного Чиновника кожного виконавчого Департаменту про будь-який предмет, пов'язаний з його обов'язками;
- 7) веде переговори з іноземними Державами й укладає мирні трактати за порадою і згодою Верховної Думи як тільки-но дві третини присутніх Членів Думи на те згодяться. Трактат, саме так укладений, включається до числа Верховних законів;
- 8) він призначає Посланників, Міністрів та Консулів і представляє Росію у всіх її відносинах з іноземними Державами. Він призначає всіх Чиновників, про яких не говориться у цьому Статуті;
- 9) проте не може поміщати в трактатах статті, що порушують права і стан Громадян усередині Вітчизни. Аналогічно не може включати до них, без згоди Віча Народного, умов щодо нападу на яку-небудь землю; не може поступитися ніякою ділянкою земель, що належать Росії;
- 10) призначає Суддів Верховних судових місць за порадою і згодою Верховної Думи;
- 11) він поповнює всі місця, що стали вільними, коли Народне Віче було розпущене, і дає від себе постановленим тимчасовим Чиновникам Грамоти на ці місця, які мають силу до закінчення першого з'їзду Думи;

- 12) він визначає й ухвалює у кожній галузі або в кожному Наказі Голову, а саме:
  - а) Голову Казначейського Приказу (Міністра Фінансів);
  - б) Голову Приказу Сухопутних сил (Міністра Військового);
  - в) Голову Приказу Морських сил (Морського Міністра);
  - г) Голову Приказу Зовнішніх стосунків;
- 13) він зобов'язаний при кожному з'їзді обох Палат подавати Народному Вічеві відомості про стан Росії та пропонувати на його розгляд заходи, які йому здадуться необхідними або пристойними;
- 14) він має право скликати обидві Палати та Верховну Думу у разі переговорів або Суду;
- 15) не може використовувати війська всередині Росії у разі заворушень, не повідомивши про це Народне Віче, яке негайно зобов'язане впевнитися за допомогою слідства в необхідності Військового стану;
- 16) на його вимогу обидві Палати розбирають його пропозицію в таємній нараді, якщо це виявиться необхідним;
- 17) якщо Палати не погоджуються між собою на час відстрочення їх засідань, то Він може їх відстрочити, але не більш як на три місяці;
- 18) він приймає Послів й Уповноважених Іноземних Урядів;
- 19) спостерігає за суворим виконанням суспільних законів;
- 20) дає Грамоти призначення всім Чиновникам Імперії;
- 21) йому надається титул *Його Імператорської Величності*; ніякий інший не допускається. Вирази: "Іменне повеління", "Високе зволення", "Бути по цьому" і тому подібні знищуються, як непристойні і такі, що не мають ніякого значення в землі упорядкованій;
- 22) Народне Віче визначає, з яким обрядом новий Імператор приймає це звання;
- 23) Імператор при вступі своєму до правління вимовляє таку присягу посеред Народного Віча:

"Я, урочисто присягаюся, що вірно виконуватиму обов'язки Імператора Російського і покладу всі мої сили на збереження і захист цього конституційного Статуту Росії".

102. Кабінет знищується; ясаки Сибірських народів і всі так звані регалії поступають у суспільне Казначейство, але Імператор одержує на утримання своє і свого сімейства щорічно з Суспільного Казначейства суму, що дорівнює 102 000 фунтів чистого срібла (2 000 000 карбованцям сріблом), у витраті яких він нікому не зобов'язаний звітуватися.

103. Персони, що становлять сімейство Імператора, не відрізняються від приватних осіб, підлягають тим же установам і тому ж впливу Уряду, як і всі інші і не користуються ніякими особливими правами та перевагами.

104. Так званий Двір не може існувати, визнаний законами в землі упорядкованій, і для цього Імператор здатен мати Обер-камергерів, Камергерів, Обер-гофмаршалів, Обер-церемоніймейстерів, Обер-гофмейстерів, Обер-Шенків, Шталмейстерів, Камер-юнкерів, Камер-Пажів, Пажів, Статс-дам, Гоффрейлін та інших. Але всі ці звання іноземні не дають персонам, що носять їх, права вважати себе працюючими на громадській службі, коли вони себе присвятили служінню одній особі, і тому вони не одержують ані жалювання, ані будь-яких винагород з суспільного Казначейства; але Імператор має право давати їм жалювання з тих 8 000 000, що відпускаються йому. Більше того, вони позбавляються на той час прав Громадянства, тобто прав обирати і переваги бути обраними на громадську посаду, оскільки вони знаходяться в приватному служінні.

105. Правитель Імперії не може залишати її без вагомих причин:

- 1) хід справ у Правлінні сповільнюється;
- 2) рівновага влад розладнується;
- 3) непристойно, щоб першослужитель Народу знаходився не серед нього;
- 4) народ може зазнати великих образ через нього від Іноземців;
- 5) така подорож спричинить за собою витрати, заборонені цим Статутом;
- 6) більше того, на віддалі від Вітчизни Імператор може швидше піддатися навіюванням іноземних заздрісників і зробитися знаряддям їх зловмисності; а тому Імператор у жодному випадку не має права виїжджати за межі Вітчизни, навіть у заморські володіння Вітчизни.

106. Виїзд Імператора з Росії вважається нічим іншим, як її залишенням і зреченням від звання Імператорського; у такому разі Народне Віче негайно проголошує його спадкоємця Імператором.

107. Повноліттям Імператора вважається 18 років. У разі оголошеної Міністрами нездатності тілесної чи психічної Імператора, визнаної Народним Вічем, Спадкоємець його заступає місце тимчасового Правителя (Регента), якщо це тимчасова недуга, і місце Імператора, якщо немає надії на покращення його здоров'я.

108. У випадку, якщо Спадкоємець Імператора не досяг 18-річного віку, тоді місце Правителя Росії займає Голова Думи верховної; головування ж над Думою верховною переходить до його Намісника. Через кожні 4 роки обирається новий Правитель по черзі – перший раз Думою з усієї Палати Представників, вдруге – Палатою Представників з середовища Верховної Думи і так далі, до повноліття Спадкоємця.

109. Член Думи або Народний Представник, що займає місце Правителя Росії, в цей час одержує щорічну винагороду, що дорівнює 2 000 фунтів чистого срібла (40 000 карбованцям сріблом). Тимчасовий

Правитель користується всіма правами, наданими цим Статутом Імператору.

110. Якщо хвороба або кончина Імператора трапилася в такий час, коли розпущене Народне Віче, то Голови Наказів зобов'язані, під свою відповідальність, скликати негайно обидві Палати або, принаймні, Верховну Думу.

111. Жінки не успадковують Імператорську владу і не надають нікому на неї права за допомогою шлюбу – суспільство людей вільних не є вотчиною і не може служити віном. Імператорське звання встановлене спадковим для зручності, а не тому, щоб воно було насправді сімейним надбанням. Отже, після припинення чоловічого покоління народ заснує вид правління або приступить до обрання іншого сімейства.

NB. Право це було проголошено і визнано навіть тими Імператорами Російськими, які почитали себе джерелами будь-якої влади і, отже, не припускали ніякої влади в народі.

112. Окрім мирних трактатів, звітів, що подаються народному Вічеві про стан Росії, пропозицій заходів або видання законів, грамот Посланникам, Чиновникам Імперії та законів, затверджених Народним Вічем, Імператор не підписує жодного паперу. Вся решта паперів, рахунків, розпоряджень і донесень підписують Голови Наказів, кожен по своїй частині, а іноді й всі разом, коли справа йде про загальну ухвалу для всіх або коли вони подають свою думку Вічеві.

113. Всі Цивільні Чиновники, Голови Наказів, тимчасовий Правитель тощо можуть бути позбавлені своїх посад, якщо, внаслідок звинувачення Палатою Представників, викриті Думою в зраді, розкраданні суспільної скарбниці або вчинили ще які-небудь злочини, і, нарешті, якщо визнаються нездібними.

114. Кожен Чиновник виконавчої влади відповідає за кожну свою дію, ніхто не може виправдатися одержаним наказом, бо в Громадському побуті сліпої покори не можна допускатися, і кожен виконавець протизаконного веління буде покараний так, як і той, хто підписав веління. Імператор не підлягає осуду (якщо ж сам Імператор особисто здійснить який-небудь злочин, за який ніхто інший не підпадає під відповідальність, то це приписується його психічній недузї Народним Вічем, яке, у такому разі, встановлює Регентство за допомогою особливого Закону).

Розділ XI

Про внутрішню владу і про уряди держав

115. Уряд кожної Держави складається з трьох окремих, незалежних одна від одної Влад, але прямує до однієї мети, а саме – правлячої, виконавчої та судової.

Розділ XII

Про правлячу владу держав

116. Правляча Влада кожної Держави доручається правлячим зборам, що складаються з Палати Виборних і з Думи. Правлячі збори – в столичному місті кожної Держави.

Розділ перший. Про Палату Виборних:

- 1) Палата Виборних складається з членів, обраних Громадянами на один рік. Вони вступають на посаду в останній вівторок Листопада і залишаються до останнього Понеділка Листопада наступного року, в який вони закривають свої засідання і розходяться, щоб поступитися місцем своїм новим Виборним, які приступають до виконання обов'язків наступного дня, тобто в останній Вівторок Листопада;
- 2) щоб бути Виборним, потрібно відповідати умовам § 5, 1 – проживання в Державі, для іноземного уродженця – семирічний термін Російського Громадянського звання, а також Громадянин не повинен знаходитися на той час у суспільних підрядах;
- 3) кількість Виборних визначається так: кожні 10 000 жителів чоловічої статі посилають одного Виборного до Правлячих зборів зі своєї Держави і їхня кількість є такою:

	Кількість Виборних
I. У Ботнічеських Правлячих зборах	45
II. У Волховських Правлячих зборах	181
III. У Балтійських Правлячих зборах	75
IV. У Західних Правлячих зборах	212
V. У Дніпровських Правлячих зборах	260
VI. У Чорноморських Правлячих зборах	345
VII. У Кавказьких Правлячих зборах	75
VIII. В Українських Правлячих зборах	350
IX. У Заволзьких Правлячих зборах	245
X. У Камських Правлячих зборах	201
XI. У Низовських Правлячих зборах	142
XII. У Бійських Правлячих зборах	49
XIII. У Ленських Правлячих зборах	25
1. У Московських Правлячих зборах	50
2. У Донських Правлячих зборах	15

- 4) щороку, в останній Вівторок Вересня місяця, мають відбутися зібрання Громадян для обрання Виборних і четвертої частини Членів Державної Думи (окрім першого разу, коли обираються всі Члени Державних Дум) під головуванням Тисяцького і його помічників; 4 дні вважаються остаточним терміном для виборів;
- 5) при введенні в дію цього Статуту Тисяцький затверджує список призначених Виборних, оприлюднює його протягом двох тижнів, доставляє кожному Виборному від свого імені виклик їхати до Державної Столиці. Після набуття ж чинності цього Статуту, Тисяцький зобов'язаний доставити цей підписаний і засвідчений ним список протягом двох тижнів на розгляд і думку Правлячих зборів, які від свого вже імені посилають новим обраним запрошувальні грамоти. Правитель і його рада беруть участь у цьому розгляді і думці разом з обома Палатами.

118. *Розділ другий. Про Державну Думу:*

- 1) Дума складена з Членів, вибраних на 4 роки тими ж виборщиками, що і Виборні і на тих же зібраннях в останній Вівторок Вересня місяця; на перший раз, після введення цього Статуту в дію, всі Члени Державних Дум будуть вибрані на одному зібранні; надалі на щорічних зібраннях обиратиметься тільки 1/4 частина Думи для заміни 1/4 частини Членів, що вибувають щорічно;
- 2) Члени Думи повинні відповідати таким умовам: мати, принаймні, 30 років віку, проживати в Державі, яка їх обирає на той час, і користуватися вже 9-річним Громадянством у Росії, якщо вони не народилися Росіянами, бути непорочної поведінки, мати нерухомого майна, вартість якого складає 750 фунтів чистого срібла, або рухомого – 1 500 фунтів чистого срібла (від 15 000 до 30 000 срібних карбованців);
- 3) кількість Членів Державних Дум складає близько третини кількості Виборних, а саме:

	Кількість Членів Думи
I. У Балтійській Державі	24
II. У Волховській Державі	60
III. У Ботнічеській Державі	15
IV. У Західній Державі	70
V. У Дніпровській Державі	86
VI. У Чорноморській Державі	115
VII. У Кавказькій Державі	25
VIII. У Українській Державі	115

	Кількість Членів Думи
IX. У Заволзькій Державі	80
X. У Камській Державі	67
XI. У Низовській Державі	47
XII. У Обійській Державі	16
XIII. У Ленській Державі	8
1. У області Московській	16
2. У Донській Області	5

4) Дума, після зборів своїх, негайно розділяється на чотири частини, по можливості рівні, з яких одна щорічно за жеребом виходить і замінюється новими Виборними, так що впродовж 4 років вся Дума поновлюється.

119. *Розділ третій.* Про внутрішній устрій і владу правлячих зборів:

- 1) щороку правлячі збори з'їжджаються до столичного міста Держави в останній Вівторок Листопада місяця. Вдруге з'їзд відбувається у Вересні наступного року. Продовження з'їзду залежить від більшої або меншої зайнятості правлячих зборів;
- 2) кожна Палата обирає сама свого Голову і робить ухвали для внутрішнього свого управління; одержавши від Тисяцького списки Виборних, вона перевіряє їх правильність, надсилає запрошувальні грамоти тим, кого правильно обрано, анулює неправильні вибори і наказує приступити до нових виборів на ці місця. За кожен день засідання Члени Палат одержують винагороду, яка складає 8 золотників чистого срібла (2 срібні карбованці);
- 3) в обох Палатах Члени, які вибули, можуть бути знову вибрані. Якщо внаслідок смерті або якихось інших надзвичайних причин вибуло багато Членів, то Палати мають право наказати приступити в Повітах до додаткових виборів;
- 4) жоден посадовець не може, поки він зберігатиме свою посаду, бути Членом тієї чи іншої Палати. Право робити пропозицію про ухвали належить обом Палатам і виконавчій владі Держави (Правителю) з такими відмінностями. Будь-яка пропозиція про податки поступає спершу до Палати Виборних. Дума може вносити до неї зміни, як і у будь-якій іншій пропозиції. Право обвинувачувати громадських Чиновників належить Палаті виборних, право судити їх – Думі. Осуджені Думою позбавляються свого місця і судяться потім у службових місцях за звичайним порядком згідно письмового звинувачення Державного Охоронця;

- 5) засідання обох Палат відбуваються при відкритих дверях; за пропозицією Правителя Палати повинні радитися таємно, так само як і тоді, коли цього забажає в Палаті Виборних або в Думі 1/3 наявних Членів. Кожна Палата веде денні записки своїх засідань і час від часу друкує їх, крім того, що вони визначають можуть залишити в таємниці. Жодна з Палат не може без згоди іншої ані відстрочити своїх засідань більш, ніж на 3 дні, ані перенести їх до іншого місця, крім того, в якому засідають обидві Палати;
- 6) у жодному випадку, окрім зради, злочину і порушення громадського порядку, не можна брати під варту Членів Правлячих зборів ані під час засідань, ані на шляху їх до Державного міста, ані під час повернення з нього. Члени не відповідають за висловлені ними в Палаті думки;
- 7) кожна Палата має право відкинути пропозицію іншої Палати або Правителя Держави. Дума ж зобов'язана судити чиновників, що обвинувачені Виборними. Пропозиція, що одержала згоду обох Палат, йде на затвердження Правителя Держави. Підпис Правителя Державного надає їй сили Закону. Державний Правитель зобов'язаний повернути пропозицію в ту Палату, від якої вона виходила впродовж 10 днів зі своїми зауваженнями. Інакше після закінчення цього терміну пропозиція стає законом;
- 8) якщо Правитель висловився проти пропозиції, то в палатах відбувається її повторне обговорення, а також у народному Віче, де її вирішують 2/3 голосів. Будь-який наказ або рішення, що вимагає сприяння обох Палат (виключаючи міркування щодо відстрочення засідань), повинно бути подане Правителю і ним затверджено. Взагалі Правлячі збори керуються правилами, висловленими для Народного Віча;
- 9) Правлячі збори кожної Держави мають право:
  - а) робити ухвали щодо внутрішнього управління Держав;
  - б) робити новий розподіл краю, що більш відповідає потребам і засобам жителів;
  - в) встановлювати, в яких містах або містечках відбуватимуться вибори народних представників, і яким чином ці вибори повинні відбуватися;
  - г) видавати різні ухвали, що відповідають цьому Статуту, і підтверджувати ухвали, що не втратили чинності;
  - г) встановлювати податки та поповнювати Казну приватними податками для власного управління кожної Держави та її потреб, наприклад, доріг, каналів, будівель, витратами на правлячі збори, платнею чиновників виконавчої влади, на судову частину та інше,

залежать від влади правлячих зборів кожної Держави. Спільні податки для утримання війська сухопутного і морського, фортець, пошти, зв'язків з Іноземними Державами, винагорода Членів народного Віча, палати Верховних Чиновників, повідомлень, що виходять за місцеві межі, одним словом, для всіх потреб общини Російської, призначаються Народними Вічем;

д) створювати всякого роду суспільні заклади, учбові установи, школи тощо;

е) утримувати й облаштовувати повідомлення;

є) Правлячі збори мають право просити Народне Віче про скликання народних зборів для зміни конституційного Статуту.

10) Правлячі збори не можуть знаходитись у містах, що зайняті ворогом або заворушеннями. Якщо Правлячі збори залишаться в такому місці, то їх дії визнаються протизаконними і втрачають свою силу. Аналогічно будь-який Сановник Імперії без винятку, що знаходиться у владі ворога, втрачає під час своєї неволі і поки не повернеться всю владу і права, які він має. Жодна конституційна, законодавча, судова чи виконавча влада не може існувати в краю, зайнятому ворогом.

Розділ XIII

Про виконавчу владу держав

120. Виконавча влада кожної Держави доручена Державному Правителю, його Наміснику і Раді. Умови, щоб бути Правителем, є такими:

30 років віку, для Іноземця 9-річне користування одержаними правами Громадянства, проживання в цій Державі, вартість нерухомого майна у розмірі 1 500 фунтів чистого срібла або рухомого, що дорівнює вартості 3 000 фунтів чистого срібла (30 000 або 60 000 срібних карбованців).

121. Через кожні 3 роки Народне Віче обирає Правителів зі списків кандидатів на це звання, які доставлені йому правлячими зборами. Цей вибір здійснюється спільно обома Палатами Народного Віча і затверджується Імператором.

122. Права і заняття Правителя є такими:

- 1) підтверджувати закони, запропоновані Правлячими зборами або примушувати останніх до їх повторного обговорення, має право пропонувати закони на розгляд обох Палат;
- 2) відстрочує засідання обох Палат на той час, на який вони того забажають; у разі ж, якщо вони не будуть між собою згодні, він має право, щоб примирити їх, відстрочити їх засідання до того часу, який йому видасться необхідним;

- 3) проте він не може, хоча і в декілька прийомів, відстрочити засідання Правлячих зборів більше, ніж на 90 днів підряд;
- 4) закриває щорічно засідання Палати Виборних і розпускає її Членів напередодні останнього Вівторка Листопада місяця;
- 5) у разі заразливої хвороби або якої-небудь іншої небезпеки, що загрожує життю Членів Правлячих зборів, він може їх скликати в якомусь іншому місті або місці тієї держави;
- 6) він є начальником над Земським військом своєї Держави. Проте він не може, без згоди Правлячих зборів, вислати його за межі Держави. Не може також, навіть у разі заворушень, наказати Земському війську діяти проти жителів поки Правлячі збори не видадуть закону про Військовий стан у Державі;
- 7) призначає за поданням своєї ради:
  - Державного Охоронця законів;
  - Суддів Державних;
  - інших Чиновників з числа персон, внесених до 1-го списку;
- 8) одержує щорічну винагороду у розмірі 500 фунтів чистого срібла (10 000 срібних карбованців).

123. Правитель, після закінчення терміну свого служіння, може бути призначений на це ж місце повторно лише через чотири роки. Це правило також стосується його Намісника і Радників.

124. В останній Вівторок Листопада місяця кожні три роки обидві Палати збираються в кімнаті і разом приступають до виборів за допомогою балотування Намісника і Радників. Вибір здійснюється голосуванням усіх присутніх Членів.

125. Щоб бути Намісником Державним і Радником, слід дотримуватися тих же умов, що і Правитель.

126. Число Радників для кожної Держави таке:

Для Держав	
II. Волховської	по дев'ять
IV. Західної	
V. Дніпровської	
VI. Чорноморської	
VIII. Української	
IX. Заволзької	
X. Камської	
Для Держав	
III. Балтійської	по сім
VII. Кавказької	
XI. Низовської	

Для Держав	
I. Ботнічеської	по п'ять
XII. Обійської	
XIII. Ленської	
Для Областей	
1. Московської	по п'ять
2. Донської	

127. 3 9 – 5, з 7 – 4, з 5 – 3 повинні завжди бути присутніми.

128. Ухвали і думки Ради записуються до особливої книги і підписуються присутніми Членами. Обидві Палати мають право вимагати цю книгу для розгляду як тільки-но це видасться їм корисним.

129. Якщо Член Ради не згоден з думкою більшості, то має право вимагати, щоб думка його була записана повністю. Рада бере участь у всіх заходах і ухвалах Правителя.

130. У разі однакової кількості голосів думка Правителя стає вирішальною. Радники за кожне засідання на весь час з'їздів Правлячих Зборів одержують ту ж винагороду, що й Виборні та Члени Думи.

131. Члени Ради вибувають третинами щорічно і заміщаються як і ті, що вибули з інших причин, передбачених у § 118.

132. Намісник Правителя має такі права:

Протягом тимчасової відсутності правителя головує в раді, але не має голосу; отже, рада має всю виконавчу владу за відсутності Правителя.

Якщо ж місце Правителя зробилося вакантним унаслідок його смерті, хвороби або з якоїсь іншої причини, то Намісник займає його місце у повному обсязі і вступає в його права.

Одержує щорічну винагороду у розмірі 150 фунтів чистого срібла (5 000 карбованців срібних).

133. Державний Дяк;
Державний Скарбник;
Державний Збирач мита.

Всі три обираються кожні три роки на спільному засіданні обох Палат.

134. Правитель, Намісник, Охоронець, Дяк, Скарбник і всі Цивільні Чиновники можуть бути позбавлені своїх звань, якщо внаслідок звинувачення Палатою Виборних, будуть викриті Думою і засуджені за зраду, розкрадання суспільних грошей, інші які-небудь злочини або порочну поведінку.

Володимир Ілліч ЛЕНІН (1870-1924)

Справжнє прізвище – Ульянов. Російський політичний діяч, теоретик марксизму. Лідер Радянської держави. Народився в родині інспектора народних училищ – потомственного дворянина І.О. Ульянова. Старшого брата Леніна – Олександра Ульянова було страчено (1887) за замах на царя Олександра III. У 1887 році Ленін вступив до юридичного факультету Казанського університету; у грудні ж його було виключено і вислано за участь у студентському русі. У 1891 році склав іспити на юридичний факультет при Санкт-Петербурзькому університеті; помічник присяжного повіреного у Самарі. У 1893 році переїжджає до Санкт-Петербургу. У 1895 році Ленін брав участь у створенні Петербурзького “Союзу боротьби за звільнення робочого класу”, потім його було заарештовано. У 1897 році вислано на три роки в с. Шушенське Єнісейської губернії. У 1900 році виїздить за кордон; разом із В. Плехановим та іншими розпочинає видання газети “Іскра”. На 2-му з’їзді РСДРП (1903 рік) Ленін оголошує про створення партії більшовиків. З 1905 року – у Санкт-Петербурзі, з грудня 1907 року – в еміграції. У квітні 1917 року, приїхавши до Петрограду (так з 1914 року називався Петербург), Ленін оголошує курс на перемогу соціалістичної революції. Після липневої кризи 1917 року – знову на нелегальному становищі. Очолив керівництво Жовтневим повстанням у Петрограді. На 2-му з’їзді Рад Леніна обрано Головою Ради народних комісарів (РНК), Ради Робочої і Селянської оборони (з 1919 року – Ради труду й оборони); член Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК) та Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК) СРСР. З березня 1918 року Ленін знаходиться в Москві. 30 серпня, під час замаху, його було тяжко поранено. У 1922 році Ленін тяжко захворів і з грудня того ж року більше не брав участі в політичній діяльності. Основні праці: “Що таке “друзі народу” і як вони воюють проти соціал-демократів” (1894); “Розвиток капіталізму в Росії” (1889); “Що робити?” (1902); “Імперіалізм як найвища стадія капіталізму” (1916); “Держава і революція (1917); “До питання щодо національності чи щодо “автономізації” (1922).

Уривки з твору “Держава і революція. Вчення марксизму про державу і задачі пролетаріату в революції” перекладено за *джерелом*: Ленин, Владимир Ильич. Государство и революция. Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции [Текст] / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1967. – 160 с.

“ДЕРЖАВА І РЕВОЛЮЦІЯ. ВЧЕННЯ МАРКСИЗМУ ПРО ДЕРЖАВУ І ЗАДАЧІ ПРОЛЕТАРІАТУ В РЕВОЛЮЦІЇ”

Розділ 1

Класове суспільство і держава

1. Держава – продукт непримиренності класових суперечностей

Держава є продуктом і проявом *непримиренності* класових суперечностей. Держава виникає там, тоді й остільки, де, коли й оскільки класові суперечності об’єктивно *не можуть* бути примирені. І навпаки: існування держави доводить, що класові суперечності непримиримі.

...За Марксом, держава є органом класового панування, органом пригноблення одного класу іншим, є результатом “порядку”, який узаконює і зміцнює це пригноблення, стримуючи зіткнення класів...

4. “Відмирання” держави і насильницька революція

Заміна буржуазної держави пролетарською неможлива без насильницької революції. Знищення пролетарської держави, тобто знищення будь-якої держави, неможливе інакше, як шляхом “відмирання”.

Розділ 2

Держава і революція. Досвід 1848-1851 років

1. Напередодні революції

Пролетаріатові потрібна держава – це повторюють усі опортуністи, соціал-шовіністи і каутськіанці, запевняючи, що таким є вчення Маркса, і “забуваючи” додати, що, по-перше, за Марксом, пролетаріатові потрібна лише відмираюча держава, тобто побудована так, щоб вона негайно почала відмирати і не могла не відмирати. А, по-друге, трудящим потрібна “держава”, “тобто організований у пануючий клас пролетаріат”.

Держава є особливою організацією сили, є організацією насильства для придушення якого-небудь класу. Який же клас треба придушувати пролетаріатові? Звичайно, тільки експлуаторський клас, тобто буржуазію. Трудящим потрібна держава тільки для придушення опору експлуаторів, а керувати цим придушенням, привести його в життя спроможний тільки пролетаріат, як єдиний до кінця революційний клас, єдиний клас, здатний об’єднати всіх трудящих і експлуатованих у боротьбі проти буржуазії, в повному усуненні її.

...Учення про класову боротьбу, застосоване Марксом щодо питання про державу і про соціалістичну революцію, веде неминуче до

визнання *політичного панування* пролетаріату, його диктатури, тобто влади, що не поділяється ні з ким і спирається безпосередньо на збройну силу мас. Повалення буржуазії можна здійснити лише перетворенням пролетаріату в *пануючий клас*, здатний придушити неминучий, одчайдушний опір буржуазії й організувати для нового укладу господарства для *всіх* трудящих й експлуатованих мас.

...“Держава, тобто організований у пануючий клас пролетаріат”, – ця теорія Маркса нерозривно зв’язана з усім його вченням про революційну роль пролетаріату в історії. Завершенням цієї ролі є пролетарська диктатура, політичне панування пролетаріату.

2. Підсумки революції

...Усі колишні революції удосконалили державну машину, а її треба розбити, зламати.

Цей висновок є головним, основним у вченні марксизму про державу.

...Централізована державна влада, властива буржуазному суспільству, виникла в епоху падіння абсолютизму. Дві установи найбільш характерні для цієї державної машини: чиновництво і постійна армія.

...Чиновництво і постійна армія – це “паразит” на тілі буржуазного суспільства, паразит, породжений внутрішніми суперечностями, які це суспільство роздирають, але такий паразит, що “затикає” життєві пори.

Розділ 3

Держава і революція. Досвід паризької комуни 1871 року. Аналіз Маркса

2. Чим замінити розбиту державну машину

Отже, розбиту державну машину Комуна замінила начебто “тільки” повнішою демократією: знищення постійної армії, повна виборність і змінюваність усіх службових осіб. Але насправді це “тільки” означає гігантську заміну одних установ установами принципово іншими. Тут спостерігається якраз один з випадків “перетворення кількості в якість”: демократія, проведена з такою найбільшою повнотою і послідовністю, з якою це взагалі можливо, перетворюється з буржуазної демократії в пролетарську, з держави (особлива сила для придушення певного класу) в щось таке, що вже не є власне державою.

...Повна виборність, змінюваність у *будь-який час* усіх без винятку службових осіб, зведення їх платні до звичайної “заробітної плати робітника”, ці прості і “самі собою зрозумілі” демократичні заходи, які об’єднують повністю інтереси робітників і більшості селян, є в той

же час містком, що веде від капіталізму до соціалізму. Ці заходи стосуються державної, суто політичної перебудови суспільства, але вони набувають, звичайно, всього свого смислу і значення лише у зв'язку із здійснюваною або підготовленою “експропріацією експропріаторів”, тобто переходом капіталістичної приватної власності засобів виробництва в суспільну власність.

3. Знищення парламентаризму

“Комуна, – писав Маркс, – повинна бути не парламентарною, а працюючою корпорацією, яка в один і той же час і видає, і виконує закони...”

Ця блискуча критика парламентаризму, дана в 1871 році, теж належить тепер, завдяки пануванню соціал-шовінізму й опортунізму, до числа “забутих слів” марксизму.

...Вихід з парламентаризму, звичайно, не в знищенні представницьких установ і виборності, а в перетворенні представницьких установ з говорилень до “працюючих” установ. “Комуна повинна була бути не парламентською установою, а працюючою, що одночасно і видає, і виконує закони”.

5. Знищення паразиту – держави

“Знищення державної влади”, яка була “паразитичним наростом”, “відсікання” її, “руйнування” її; “державна влада стає тепер зайвою” – ось в яких виразах говорив Маркс про державу, оцінюючи й аналізуючи досвід Комуни.

...Комуна – перша спроба пролетарської революції *розбити* буржуазну державну машину і “відкрита нарешті” політична форма, якою можна і слід *замінити* розбите.

Розділ 4

Продовження. Додаткові пояснення Енгельса

2. Полеміка з анархістами

Маркс навмисне підкреслює – щоб не перекручували справжнього значення його боротьби з анархізмом – “революційну і *скороминущу* форму” держави, необхідної для пролетаріату. Пролетаріату лише на певний час потрібна держава. Ми зовсім не розходимося з анархістами щодо питання про відміну держави як досягнення *мети*. Ми стверджуємо, що для досягнення цієї мети необхідним є тимчасове використання знарядь, засобів, прийомів державної влади *проти* експлуататорів, як для знищення класів необхідною є тимчасова диктатура пригнобленого класу.

6. Енгельс про подолання демократії

У звичних міркуваннях про державу постійно допускаються тієї помилки, від якої тут застерігає Енгельс і якої ми мимохідь торкнулися раніше. А саме: постійно забувають, що знищення держави є знищенням також і демократії, що відмирання держави є відмиранням демократії.

На перший погляд таке твердження уявляється дуже дивним і незрозумілим; мабуть, у когось навіть виникне побоювання, чи не чекаємо ми пришествия такого суспільного устрою, коли не дотримуватиметься принцип підпорядкування меншості більшості, адже демократія це і є визнання такого принципу?

Ні. Демократія *не* тотожна з підпорядкуванням меншості більшості. Демократія є *державою*, що визнає підпорядкування меншості більшості, тобто організація для систематичного насильства одного класу над іншим, однієї частини населення над іншою.

Ми ставимо собі за остаточну мету знищення держави, тобто будь-якого організованого і систематичного насильства, будь-якого насильства над людьми взагалі. Ми не чекаємо пришествия такого громадського порядку, коли б не дотримувався принцип підпорядкування меншості більшості. Але, прагнучи до соціалізму, ми переконані, що він переростатиме в комунізм, а у зв'язку з цим зникатиме будь-яка потреба в насильстві над людьми взагалі, в *підпорядкуванні* однієї людини іншій, однієї частини населення іншій його частині, бо люди *звикнуть* до дотримання елементарних умов громадськості *без насильства і без підпорядкування*.

Розділ 5

Економічні основи відмирання держави

3. Перша фаза комуністичного суспільства

...Комуністичне суспільство, яке тільки-но вийшло на світ божий з надр капіталізму, яке носить в усіх відношеннях відбиток старого суспільства, Маркс і називав “першою” або нижчою фазою комуністичного суспільства...

Отже, справедливості та рівності перша фаза комунізму дати поки ще не може: відмінності в багатстві залишаться і відмінності несправедливі, але неможлива буде *експлуатація* людини людиною, бо не можна буде захопити *засоби виробництва*, фабрики, машини, землю та інше у приватну власність.

Маркс не тільки якнайточніше враховує неминучу нерівність людей, він враховує також те, що один тільки перехід засобів виробництва

в спільну власність всього суспільства (“соціалізм” у звичайному словжитку) *не усуває* недоліків розподілу і нерівності “буржуазного права”, яке *продовжує панувати*, оскільки продукти діляться “по роботі”...

Отже, в першій фазі комуністичного суспільства (яку звичайно називають соціалізмом) “буржуазне право” скасовується *не повністю*, а лише частково, лише в міру вже досягнутого економічного перевороту, тобто лише щодо засобів виробництва. “Буржуазне право” визнає їх приватною власністю окремих осіб. Соціалізм робить їх *спільною* власністю. *Оскільки* – і лише оскільки – “буржуазне право” відпадає...

Але держава ще не відмерла зовсім, бо залишається охорона “буржуазного права”, яка освячує фактичну нерівність. Для повного відмирання держави потрібен повний комунізм.

4. Вища фаза комуністичного суспільства

Держава зможе відмерти повністю тоді, коли суспільство здійснить правило: “від кожного за здібностями, кожному за потребами”, тобто коли люди настільки звикнуть до дотримання основних правил співіснування і коли їх праця буде настільки продуктивною, що вони добровільно працюватимуть *за здібностями*. “Вузький горизонт буржуазного права”, що змушує вираховувати, з черствістю Шейлока, не переробити б зайвих півгодини більше іншого, не отримати б менше платні, аніж інший, – цей вузький горизонт буде тільки тоді перейдено. Розподіл продуктів тоді не вимагатиме нормування з боку суспільства щодо кількості одержуваних кожним продуктів; кожен вільно братиме “за потребою”.

З точки зору буржуазної легко оголосити подібний суспільний устрій “чистою утопією” і зубоскалити з приводу того, що соціалісти обіцяють кожному право одержувати від суспільства, без будь-якого контролю за працею окремого громадянина, будь-яку кількість трюфелів, автомобілів, піаніно тощо. Таким зубоскальством обробляються і понині більшість буржуазних “учених”, які проявляють цим і своє неуцтво, і свій корисливий захист капіталізму.

Неуцтво, – бо “обіцяти”, що вища фаза розвитку комунізму наступить, жодному соціалісту в голову не приходило, а *передбачення* великих соціалістів, що вона наступить, припускає і не теперішню продуктивність праці, і *не теперішнього* обивателя, здатного “дарма” – немов ті бурсаки у Помяловського – псувати склади суспільного багатства і вимагати неможливого.

До тих пір, поки наступить “вища” фаза комунізму, соціалісти вимагають *найсуворішого* контролю з боку суспільства і з боку держави

над мірою праці і мірою споживання, але тільки контроль цей повинен *розпочатися* з експропріації капіталістів, з контролю робітників над капіталістами і здійснюватися не державою урядовців, а державою *озброєних робітників*...

І тут ми підійшли до того питання про наукову відмінність між соціалізмом і комунізмом, якого торкнувся Енгельс у наведеному вище міркуванні про неправильність назви “соціал-демократи”. Політична відмінність між першою або нижчою і вищою фазою комунізму з часом буде, ймовірно, колосальною, але тепер, при капіталізмі, визнавати її було б смішно і висувати її на перший план могли б хіба лише окремі анархісти (якщо ще залишилися серед анархістів люди, що нічому не навчилися після “плеханівського” перетворення Кропоткіних, Грива, Корнеліссена та інших “зірок” анархізму в соціалшовіністів або в анархо-траншейників, як виразився Ге – один з небагатьох анархістів, що зберіг честь і совість).

Але наукова різниця між соціалізмом і комунізмом є зрозумілою. Те, що зазвичай називають соціалізмом, Маркс назвав “першою” або нижчою фазою комуністичного суспільства. Оскільки засоби виробництва стають *спільною* власністю, тоді і слово “комунізм” тут може вживатися, якщо не забувати, що це *не* повний комунізм. Велике значення роз’яснень Маркса полягає у тому, що він послідовно застосовує тут матеріалістичну діалектику, вчення про розвиток, розглядаючи комунізм як щось, що розвивається з капіталізму. Замість схоластично-вигаданих, “складених” визначень і безплідних суперечок про слова (що “соціалізм”, що “комунізм”), Маркс дає аналіз того, що можна б назвати ступенями економічної зрілості комунізму.

У першій своїй фазі, на першому своєму етапі, комунізм *не* може ще бути економічно цілком зрілим, цілком вільним від традицій або слідів капіталізму. Звідси таке цікаве явище, як збереження “вузького горизонту *буржуазного* права” при комунізмі в його першій фазі. Буржуазне право у відношенні до розподілу продуктів *споживання* припускає, звичайно, неминучу і *буржуазну державу*, бо право є ніщо без апарату, здатного *примушувати* до дотримання норм права.

Виходить, що не лише при комунізмі залишається протягом певного часу буржуазне право, але навіть і буржуазна держава – без буржуазії!

...Демократія має величезне значення в боротьбі робітничого класу проти капіталістів за своє визволення. Але демократія зовсім не є межею, її не перейдеш, а тільки одним з етапів дороги від феодалізму до капіталізму і від капіталізму до комунізму.

Демократія означає рівність. Зрозуміло, яке велике значення має боротьба пролетаріату за рівність і лозунг рівності, якщо правильно розуміти його в значенні знищення *класів*. Але демократія означає тільки *формальну* рівність. І зараз же слідом за здійсненням рівності всіх членів суспільства *щодо* володіння засобами виробництва, тобто рівності праці, рівності заробітної плати, перед людством неминуче стане питання про те, як іти далі, від формальної рівності до фактичної, тобто до здійснення правила: “від кожного за здібностями, кожному за потребами”. Якими етапами, шляхом яких практичних заходів піде людство до цієї вищої мети, ми не знаємо і знати не можемо. Але важливо з’ясувати для себе, наскільки брехливою є звична буржуазна уява, нібито соціалізм є чимось мертвим, застиглим, раз і назавжди даним, тоді як насправді *тільки* з соціалізму розпочнеться швидкий, справжній, дійсно масовий, за участю *більшості* населення, а потім усього населення, рух уперед в усіх сферах суспільного і особистого життя.

...Облік і контроль – ось *головне*, що потрібно для “налагодження”, для правильного функціонування *першої фази* комуністичного суспільства. *Усі* громадяни перетворюються тут у найманих службовців держави, якою є озброєні робітники. *Усі* громадяни стають службовцями і робітниками *одного* всенародного, державного “синдикату”. Уся річ у тому, щоб вони працювали порівну, правильно дотримуючись міри роботи, і одержували всього порівну. Облік цього, контроль за цим *спрощений* капіталізмом до надзвичайності, до незвичайно простих будь-якій грамотній людині доступних операцій спостереження і запису, знання чотирьох дій арифметики і видачі відповідних розписок.

Коли *більшість* народу почне здійснювати самостійно і повсюдно такий облік, такий контроль за капіталістами (перетвореними тепер у службовців) і за панами інтелігентами, що зберегли капіталістичні замашки, тоді цей контроль стане дійсно універсальним, загальним, всенародним, тоді від нього не можна буде ніяк відхилитися, “нікуди буде подітися”.

Усе, суспільство буде однією конторою й однією фабрикою з рівністю праці і рівністю платні.

Але ця “фабрична” дисципліна, яку пролетаріат, що перемиг капіталістів, що повалив експлуататорів, розповсюдиться на все суспільство, жодним чином не є ані ідеалом нашим, ані нашою кінцевою метою, а тільки *сходинкою*, необхідною для радикального очищення суспільства від мерзотності і мерзоти капіталістичної експлуатації *та для подальшого* руху вперед.

З того моменту, коли всі члени суспільства або хоч би величезна більшість їх *самих* навчилася управляти державою, самі взяли цю

справу в свої руки, “налагодили” контроль за мізерною меншістю капіталістів, за панками, які хочуть зберегти капіталістичні замашки, за робітниками, глибоко розбещеними капіталізмом, – з цього моменту починає зникати потреба в усякому управлінні взагалі. Чим повніше демократія, тим ближчий момент, коли вона стає непотрібною. Чим демократичніша “державна”, яка складається з озброєних робітників, є “вже не державою у власному розумінні слова”, тим швидше починає відмирати всяка держава.

Бо коли *всі* навчаться управляти і насправді управлятимуть самостійно суспільним виробництвом, самостійно здійснювати облік і контроль над дармоїдами, паничами, шахраями та їм подібними “хранителями традицій капіталізму”, – тоді ухилення від цього всенародного обліку і контролю неминуче стане настільки неймовірно важким, настільки рідкісним винятком і супроводжуватиметься, ймовірно, таким швидким і серйозним покаранням (бо озброєні робітники – люди практичного життя, а не сентиментальні інтелігентики, і жартувати вони з собою навряд чи дозволять), що **необхідність** дотримуватися нескладних, основних правил будь-якого людського співіснування дуже скоро стане *звичкою*.

І тоді будуть відчинені навстіж двері для переходу від першої фази комуністичного суспільства до вищої його фази, а разом з тим до повного відмирання держави.

Олександр Олександрович БОГДАНОВ

(1873-1928)

Справжнє прізвище – Маліновський.

Лікар, економіст, філософ, політичний діяч, вчений-природознавець, письменник.

Народився 10 (22) серпня 1873 року в м. Соколка Гродненської губернії (нині – Польща) в родині народного вчителя. З дитинства відрізнявся математичним складом розуму, дуже гарною пам'яттю, рідкісним працелюбством, любов'ю до книг та природничих наук. Закінчивши з золотою медаллю тульську класичну гімназію, у 1892 році він вступив на природниче відділення Московського університету, звідки був скоро відрахований у зв'язку з арештом та висланий до Тули за членство в народовольському Союзному союзі земляцтв. У 1895 році вступає на медичний факультет Харківського університету. Наступного року вступає до лав соціал-демократичної партії. У 1899 році закінчує Харківський університет і одержує диплом лікаря. Утім довго працювати за спеціальністю він не зміг у зв'язку із арештом на півроку. Висланий до Вологди.

У 1903 році, після розколу РСДРП, підтримав більшовиків; обирався членом ЦК на 3-му (1905), 4-му (1906) та 5-му (1907) з'їздах РСДРП. У 1905 році, разом з Л. Красіним, очолював Бойову технічну групу ЦК. З кінця 1907 року знаходився в еміграції і разом з В. Леніним входив до складу більшовицького центрального органу “Пролетарій”. У 1908 році очолив так званих ультиматистів, що протестували проти роботи більшовиків у легальних організаціях, був одним з організаторів та лекторів Капрійської школи, з якої згодом виросла фракційна група “Вперед” (саме так називалася газета, що Богданов видавав за участю А. Луначарського, Г. Алексінського та ін.) та аналогічної школи у Болоньї. У 1909 році за фракційну діяльність (намагався створити власну ліву фракцію “богданівців”) був виключений з лав більшовиків. У 1914 році повернувся до Росії і з початком I Світової війни був відправлений на фронт лікарем. Після укладення Брестського мирного договору Богданов зайнявся науковою, літературною та педагогічною роботою. У 1918-1926 роках викладає в Комуністичній академії і до 1922 року є членом її Президії, читає лекції з економічної теорії у Московському університеті. У 1918 році стає одним з ідеологів так званого “Пролеткульту”, активно співпрацює з його органами, а на його першій Всеросійській конференції

був включений до складу ЦК Пролеткульту. У період з 1918 до осені 1921 років працює в редакції газети “Пролетарська культура”, одночасно будучи професором політичної економії в Московському університеті. З 1921 року повністю присвячує себе науковим дослідженням, головним чином, у сфері геронтології та гематології. У 1926 році організував та очолив Державний науковий інститут переливання крові. Найбільш ризиковані операції він вважає за можливе проводити винятково на собі. Одинадцять таких експериментів пройшли успішно. Але під час дванадцятого експерименту, що відбувся 7 квітня 1928 року, Богданов загинув.

13 квітня 1928 року СНК РРФСР, “беручи до уваги виключно революційні та наукові заслуги О.О. Богданова (Маліновського)”, постановив присвоїти його ім’я Державному інституту переливання крові. У 1937 році це рішення було відмінено й ім’я Богданова повернулося інституту лише в 1990 році.

Основні праці: “Короткий курс економічної науки” (1897), “Основні елементи історичного погляду на природу” (1899), “Емпіріомонізм” (1904-1906), “Червона зірка” (1908), “Філософія сучасного природознавця” (1909), “Падіння великого фетишизму” (1910), “Інженер Менні” (1912), “Тектологія: загальна організаційна наука” (1913-1922), “Питання соціалізму” (1918), “Соціалізм науки” (1918).

Глава “Держава – комуна”, що є складовою частиною книги “Питання соціалізму”, вперше була опублікована 27 червня 1917 року, перекладена за джерелом: Богданов, А. А. Государство – коммуна [Текст] / А. А. Богданов // Богданов А. А. Вопросы социализма / А. А. Богданов. – М. : Политиздат, 1990. – С. 344–348.

“ДЕРЖАВА – КОМУНА”

Типовою максималістською побудовою є ленінська теорія про “державу-комуна” як *політичну* перехідну форму від буржуазного ладу до соціалізму. Зразком для Леніна служить Паризька комуна 1871 року.

За словами Леніна, це “не звичайна парламентсько-буржуазна держава, а держава *без* постійної армії, *без* поліції, що протистоїть народу, *без* постановленого над народом чиновництва”. Далі він пояснює: це – “республіка Рад Робочих, Батрацьких і Селянських Депутатів по всій країні, від низу до верху” (“Листи про тактику”, лист 1, стор. 12, 20).

Слід зазначити, що така “комуна” значно відрізняється від Паризької. У тій було виборне представництво, але не окремо від робочих, солдатів, селян тощо, а прямо від населення, на зразок того, як за демократичних виборів у думи. Чи робить це план Леніна правильнішим?

На підставі всього досвіду минулої та й нинішньої революції ми дотепер вважали, що Ради Робітників та інших Депутатів є *органами революційної боротьби*, знаряддям руху революції, виконуваного нею руйнування і будівництва; отже, установа революційно-правова, а не державно-правова. Тепер нам пропонують створити з них “новий тип держави”.

Ми усвідомлюємо величезне значення Рад, їх велику творчу силу в справі революції. Але спробуємо розглянути їх як постійні та основні державні установи: що тоді вийде?

Ради є виборним представництвом суспільних класів і груп, узятих окремо, з їх особливими інтересами. При цьому виборна система характеризується невизначеністю і багатоступеневістю. В одному місті робітники вибирають одного від п’ятдесяти, в іншому – від ста, в третьому – від двохсот чоловік; в одному селі селяни вибирають одного від десяти, в іншому – від двадцяти господарів. Делегати від міських робочих Рад утворюють губернські, від губернських – обласні, від обласних – всеросійські; у селян же число ступенів ще більше. Без сумніву, робітники і селяни – елемент демократичний; але система виборів виявляється не особливо демократичною, і навіть дещо безладною. Для революції це не важливо, і так згодиться: треба спішно руйнувати і будувати, треба кувати, поки залізо гаряче; недоліки форми потонуть у пориві життя, сила класових інтересів, що загострилася, прорветься через скільки завгодно виборчих ступенів і винесе відповідних людей до належної справи. Але як *постійний державний порядок* ця система, вочевидь, є набагато менш досконалою, ніж парламентарна демократична республіка, і, по суті, є непридатною.

Ще гірше йдуть справи з іншого боку. Представництво класів окреме, як мовиться, “куріальне”. Робочу, селянську, батрацьку курії не тільки відособлено обирають, але понад те і відособлено організують від низу до верху, не об’єднуючись у загальній представницькій установі. Зв’язок між ними нагадує міжнародне право: вони домовляються, вступають у стосунки як незалежні сторони; для кожної обов’язковими є тільки ті рішення, які вона сама прийняла. Але такий зв’язок – не державно-правовий.

І знову-таки при революції, поки її хвиля підіймається, це особливої шкоди або небезпеки не представляє: занадто багато спільних завдань, занадто серйозними є спільні інтереси, занадто нагальними є спільні потреби класів, що ведуть революцію: суперечності відступають на другий план, і угоди досягаються легко. Абсолютно інакше виходить тоді, коли революція вже минула або навіть коли вона близька

до завершення, коли вона виконала значну частину своїх завдань, і вони перестають так тісно об'єднувати демократичні класи.

Було б помилкою, а для людини, що стоїть на класовій точці зору, просто безглуздістю вважати, що повна злагода інтересів між двома головними частинами демократії – робочими пролетарями і дрібними господарями-селянами – може необмежено продовжуватися. Ця злагода існує лише протягом демократичної революції, та й це не є безумовним. Адже вже чуються, наприклад, серед селян обурені протести з приводу проголошеного, хоча насправді ще не проведеного до кінця 8-годинного робочого дня: “Ми працюємо по 17 годин, наші діти і брати цілу добу сидять в окопах, а вони не хочуть більше 8 годин!” І хоча це, звичайно, непорозуміння, але є передумови і для справжньої розбіжності інтересів.

Так, збільшення заробітної платні здорожує для селян знаряддя виробництва, одяг тощо. Потім імперіалістичні загарбницькі прагнення за певних обставин можуть знайти підґрунтя в селянських інтересах: розширення земельної площі, через яке японське селянство співчуває захопленням у Китаї. Крім того, сама революція для робітника – майже рідна стихія, тоді як природі селянина, з його звичкою до сталих відносин життя, з його тяжінням до заповітів минулого, вона глибоко чужа; він може тільки тимчасово, з потреби, миритися з нею; і, врешті-решт, він набагато раніше, ніж робітник, відчує бажання спокою, міцного порядку. Нарешті, селянин все ж таки власник; і чим більш різко в ході революції висуватимуться соціалістичні прагнення пролетаріату, тим сильнішим ставатиме його внутрішній розрив із селянством.

Все це, приміром, ще не близько, і спільний шлях лежить попереду ще чималий; але йдеться про державний лад, тобто про постійну організацію, яка повинна пережити всю революцію й утриматися на деякий період розвитку після неї. І ось погляньте, що може вийти з перших же зіткнень класових інтересів між пролетарськими і непролетарськими елементами демократії.

Ніякого найвищого органу над загальнонаціональними Радами Робочих Депутатів і Селянських Депутатів немає і звертатися для вирішення суперечок їм нікуди. Ніякого обов'язкового способу вироблення угоди також немає: кожна Рада вирішує сама і для себе. Навіть для точного порівняння й обліку сил тієї чи іншої сторони надійних прийомів поки що немає; одна сторона, приміром, перевершує числом, інша – організованістю і культурністю. Як дві держави вони домовляються; як дві держави, вони у разі корінної розбіжності упираються

в “ультиматум”, вимогу поступитися у чому б то не було. І що тоді? Річ очевидна: громадянська війна, придушення однієї сторони грубо-механічним шляхом.

У малих розмірах щось подібне відбулося не так давно в Катеринобурзі. Там Рада Робочих Депутатів не зійшлася в поглядах з Радою Солдатських Депутатів: перший був більшовицьким, у другому переважали інші фракції. Тоді Рада Солдатських Депутатів зажадала переобрання робочих депутатів. Справа потім якимсь чином улагодилася – сила спільних інтересів поки що переважає всі суперечності. Але ясно, що за дещо інших обставин, становище було б безвихідним і справа закінчилася б погано.

Це цілком природно. Якщо Ради за природою своєю є органами революційної боротьби, то їх останні способи рішення у разі зіткнень неминуче стають революційними. Але який же це “державний устрій”, за якого вирішальне голосування за самою конституцією відбувається зі зброєю в руках?

Треба пам’ятати: *державна є організацією класового панування*. На думку Леніна, його всеросійська комуна повинна бути спільним пануванням пролетаріату, дрібного селянства і проміжних між ними груп. Але Ленін не бачить, що спільне панування *різномірних і окремо організованих класів не може мати стійкий порядок*.

Було б краще для нього, якби він припускав, що наша революція, безперервно розвиваючись і не зупиняючись, повинна перейти в соціалістичну, як вважав у минулу революцію Троцький. Тоді можна припустити, що весь час Ради діють тільки як установи революційно-правові, а не державно-правові. Але Ленін цю пропозицію відкидає і навіть “застерігає” проти цього.

І в цьому він, звичайно, має рацію: до соціалізму нам ще далеко – революція наша демократична. Зокрема, селянство зовсім не захоче жити невизначено довго в киплячому казані; одержавши землю скільки можна, податкову реформу й організований кредит для поправки господарства, воно зажадає “заспокоєння”, а у разі потреби саме здійснить його. За держави ж “комуні” це заспокоєння могло б бути тільки кривавим. І доля російської комуні виявилася б такою ж, як і Паризької.

Проте дехто вважає, що революція у нас насправді буде безперервною, аж до соціалізму: самі б ми до нього не скоро дійшли; але робітники Західної Європи найближчим часом досягнуть його, перейшовши від боротьби за мир до повалення капіталу; тоді вони допоможуть і нам прискорено перейти до соціалізму. Звичайно, потрібна сильна віра, щоб не сумніватися, що європейські робітники, які зараз у більшості, так

покірно йдуть за капіталістами і ще й досі, після трьох років війни, так старанно і щиро борються за них, які розтратили при цьому так багато накопичених для війни сил, завтра захочуть і зможуть наново перебувати суспільство в самій своїй основі. Але припустимо, що все це трапиться. Усе ж таки раніше пройде багато років і роки, ніж наша революція з демократичної перетвориться на соціалістичну. Чи можливо, щоб весь цей час йшов безперервний підйом революції, щоб вона жодного разу не відступала, не змінялася тимчасовим занепадом, реакцією? Це абсолютно неймовірно. А за такої реакції на перший план неминуче виступають суперечності інтересів. За демократичної республіки існує парламентський спосіб їх залагоджування і підрахунку сил, з'ясування необхідних поступок, мирне підпорядкування тієї сторони, яка виявилася слабшою, але розраховує стати сильнішою надалі. За республіки Рад цей вихід закрито, і реакція має всі шанси перейти в громадянську війну з величезними затратами кращих сил народу.

Отже, ленінський проект абсолютно несумісний з науковим розумінням держави і класових відносин.

Розрив з наукою і науковістю йде у Леніна і в подальшому. Ось що він говорить про посадовців у державі-комуні:

“Платня всім чиновникам при виборності і змінюваності їх у будь-який момент, не повинна перевищувати середню платню доброго робітника”.

Встановити однакову платню, не “вище за середню платню доброго робітника”, за різноманітні за якістю, кількістю і напруженістю види організаторського труда – це з економічної точки зору помилка проти азбуки. Праця більшої тривалості, більшої напруженості, більшої складності є більш значною витратою енергії людського організму. Підвищеній витраті повинно відповідати підвищене засвоєння енергії, тобто рясніше і складніше споживання. Якщо комісар-міністр, виконуючи роботу, яка знекровлює мозок і нерви, а нерідко за декілька місяців виснажує людину на декілька років, одержуватиме ті ж 200-300 рублів, що і середній добрий токар, то який токар піде в міністри? За середню платню доброго робітника тільки і можна робити середню роботу доброго робітника. Виходить щось на зразок донаукового, дитячого комунізму: “Всім порівну”. А на практиці це означало б ось що: всі найважчі і найвідповідальніші посади зробилися б привілеєм або дітей буржуазії, у яких є особисті засоби, або політиканів, які зуміють “приробляти” безсоромними способами.

Між іншим, “гарна” і “змінюваність у будь-який час” виборних урядовців. Сидить у районі більшість, скажімо, більшовиків – і всі посади

зайняті більшовиками. Перетягнули меншовики декілька сотень голосів, одержали перевагу – і всіх більшовиків геть; чи добре, чи погано працювали – не важливо, “змінювані у будь-який час”. Що, окрім панування голої демагогії, може вийти з такої змінюваності? Хто, окрім відчайдушних політиканів, піде на таку службу?

Багато що можна було б сказати ще з приводу ленінського плану, але думаю, що достатньо.

Ті ж – мабуть, доведені до крайності – риси мислення максималізму, які ми бачили і раніше: відсутність організаційного аналізу, віра в бажане, своєрідний “оптимізм розрухи”, очікування від нього незвичайно революційних результатів...

Не такими шляхами приходить думка до істини, боротьба – до перемоги.

Лев Давидович ТРОЦЬКИЙ

(1879-1940)

Справжнє ім'я – Лейба Давидович Бронштейн. Член більшовицької партії у 1917-1927 роках. У революційному русі з 1896 року. Член Політбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) у жовтні 1917 року та з 25.03.19 до 23.10.26, член Оргбюро ЦК ВКП(б) з 25.03.23 до 23.05.24.

Народився 26 жовтня (7 листопада) 1879 року в с. Янівка Єлизаветградського повіту Херсонської губернії. Отримав середню освіту: з 1888 року навчався в Одеському, а потім – у Миколаївському реальному училищі. З 1896 року брав участь в утворенні й діяльності у Миколаєві соціал-демократичної організації “Південноросійський робітничий союз”. У лютому 1898 року був заарештований, понад два роки утримувався у в'язницях, потім відбував заслання у с. Усть-Кут Іркутської губернії, де став прихильником марксизму. У 1902 році втік з Сибіру до Самари, взявши собі за прізвисько прізвище одного з наглядачів – Троцький.

Виконував завдання соціал-демократичної газети “Іскра”. Восени 1902 р. опинився у Лондоні, де співпрацював з видними соціал-демократами як більшовицького, так і меншовицького напрямків – В. Леніним, Л. Мартовим та іншими.

З початком революції 1905-1907 рр. повернувся до Росії, але в грудні 1905 року був заарештований і був засланий до Тобольської губернії, але по дорозі втік і 1907 року емігрував до Відня. З 1908 року видавав газету “Правда” української соціал-демократичної спілки. У листопаді 1914 року переїхав до Франції як військовий кореспондент. 1916 року перебрався до Іспанії, але там був заарештований за антивоєнну агітацію і висланий до Нью-Йорка. У травні 1917 року повернувся до Петрограда.

З 1917 року – голова Петроградської Ради, Народний комісар (міністр) з іноземних справ РРФСР. У 1918-1925 рр. народний комісар з військових та морських справ (аналог міністра оборони) та голова Революційної Військової Ради РРФСР, а з утворенням СРСР – РВР СРСР. Одночасно у березні-грудні 1920 року виконував обов'язки народного комісара шляхів громадськості (аналог міністра транспорту) РРФСР та голова ЦК собзу транспортних робітників (1920-1921). З 1925 року – член Президії Вищої Ради Народного Господарства СРСР, голова Главконцесескому (структура, що відповідала за

надання концесій на території СРСР). Член ВЦВК (Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет) та ЦВК СРСР.

На об'єднаному пленумі ЦК та ЦКК (Центральна Контрольна Комісія) у жовтні 1926 року звільнено від обов'язків члена Політбюро ЦК ВКП(б), у жовтні 1927 року – виключено зі складу ЦК. Постановою ЦК і ЦКК 14 листопада 1927 року виключений з лав ВКП (б). У 1927 році висланий до Алма-Ати, у 1929 році – вислано з СРСР, а у 1932 році – взагалі позбавлено радянського громадянства.

У 1933 році від'їжджає до Франції, а в 1935 – до Норвегії.

Наприкінці 1936 року залишив Європу і переїхав до Мексики. У 1937 році в СРСР його було проголошено поза законом, хоча міжнародна комісія з розслідування московських процесів під керівництвом американського філософа Джона Дьюї виправдала Троцького та його однодумців. У 1938 році Л. Троцький створює “Четвертий інтернаціонал”, до якого увійшли нечисленні та розрізнені групи з різних країн.

Пережив декілька замахів.

20 серпня 1940 року Рамон Меркадер (за деякими даними – агент НКВС) смертельно поранив Троцького льодорубом. 21 серпня Л. Троцький помер. Був похований у дворі свого будинку, де зараз знаходиться музей його імені.

Основні праці: “Маніфест Комуністичного Інтернаціоналу до пролетарів усього світу” (1919), “Тероризм і комунізм” (1920), “Навколо Жовтня” (1924), “Перманентна революція” (1928), “Про філософські тенденції бюрократизму” (1928), “Моє життя” (1929), “Що таке націонал-соціалізм?” (1933), “Зраджена революція” (1936), “Бонапартизм, фашизм і війна” (1940).

Стаття “Про філософські тенденції бюрократизму” перекладена за джерелом: Троякий, Л. Д. О философских тенденциях бюрократизма [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.revkom.com/index.htm?biblioteka/marxism/trotskyi/1929filos.htm> – Загл. с екрана.

“ПРО ФІЛОСОФСЬКІ ТЕНДЕНЦІЇ БЮРОКРАТИЗМУ”

Ми маємо зараз у себе гарні умови для розгляду питання про філософські тенденції бюрократизму. Зрозуміло, бюрократія ніколи не була самостійним класом. Врешті-решт, вона завжди служила основним класам суспільства, але лише на свій лад, тобто, по можливості, не дозволяючи себе образити. Якщо різні частини і прошарки класу ведуть нерідко запеклу боротьбу за свою частку у прибутках і у владі, то тим більше це стосується бюрократії, яка є найбільш організованою і централізованою частиною громадянського суспільства і водночас підноситься над цим останнім, навіть і над тим класом, якому вона служить.

І робоча бюрократія не є винятком з цього загального визначення керівного, управляючого і водночас привілейованого суспільного угруповання. Прийоми і навички адміністрування, що становить суспільну функцію бюрократії та джерело її переваги, неминуче накладають дуже владний відбиток на все її мислення. Недаремно ж такі слова, як бюрократизм, формалізм, характеризують не тільки систему управління, але і певний тип людського мислення. Риси цього типу далеко виходять за межі канцелярії. Їх можна прослідкувати й у філософії. Було б надзвичайно вдячною задачею прослідити цей бюрократичний струмінь у філософії, починаючи хоча б з виникнення поліцейської монархії, що групувала навколо себе інтелектуальні сили країни. Але це самотійна тема. Тут нас цікавить окреме, але зате глибоко злободенне питання: про тенденції бюрократичного переродження не тільки партії, професійних спілок та держави, але й теоретичного мислення. Уже апріорно можна сказати, що, оскільки буття визначається знанням, бюрократизм повинен робити спустошливі завоювання і в області теорії.

Найбільш відповідною для бюрократії системою є теорія чинників. Виникає вона, зрозуміло, на ширшій основі суспільного розподілу праці і, зокрема, відділення розумової праці від фізичної. Тільки на цьому шляху людина виходить з первісного хаотичного монізму. Але закінчена система чинників, що перетворює людське суспільство, а за ним і весь світ у продукт взаємодії, так би мовити, міжвідомчих стосунків, різних чинників або адміністративних сил, з яких кожному доручена своя особлива галузь ведення (або завідування) – така система могла бути зведена в перл творення тільки за наявності бюрократичної ієрархії, що підноситься над суспільством, з її міністерствами і департаментами. Бюрократична система, як свідчить досвід, завжди потребує персонального управління. Спочатку бюрократія розвивається під монархією, маючи свою історично успадковану точку опори – зверху. Але і в республіканських країнах бюрократизм не раз породжував або відтворював цезаризм, бонапартизм, особисту диктатуру фашизму, як тільки-но співвідношення основних класів відкривало для бюрократії можливість вищої сили і звеличення.

Теорія самодостатніх чинників у суспільстві, як і в природі, врешті-решт, так само потребує одноосібного звеличення, як і олігархія владних міністрів. Але якщо практично чарівне питання про те, хто ж спрямовуватиме й узгоджуватиме діяльність більш-менш безвідповідальних міністрів бюрократії, якщо насправді не буде надміністра і надбюрократа, то теоретично таке ж питання виникає відносно теорії чинників у суспільстві, як і в природі. Хто ж поставив ці чинники на

їхнє місце і забезпечив їх необхідною компетенцією? Словом, якщо бюрократизм потребує царя або диктатора, хоч би і поганенького, то теоретичний плюралізм чинників потребує Бога, хоча б і самого легковагого. Французькі роялісти не без дотепності обвинувачують бюрократичну систему третьої республіки у тому, що у неї “діра вгорі”. Умови склалися так, що буржуазна Франція, керована бюрократією під прикриттям парламентаризму, вимушена жити вже більше півстоліття з “дірою вгорі”. Те ж саме спостерігається й у філософії, особливо суспільно-історичній. Вона далеко не завжди знаходить у себе мужність заткнути “верхню діру” над чинником божества, надаючи світу можливість управлятися методами освіченої олігархії.

По суті, теорія чинників не обходиться без божества, вона тільки роздробляє його всемогутність між декількома більш-менш рівноправними владиками: економікою, політикою, правом, мораллю, наукою, релігією, естетикою тощо. Кожен з цих чинників має своїх субагентів, число яких збільшується або зменшується залежно від зручностей адміністративного управління, тобто теоретичного пізнання. Сила влади в усякому разі йде зверху вниз, від чинників до фактів. У цьому ідеалістичність всієї системи. Чинники, які є, по суті, нічим іншим, як сумарною назвою для групи однорідних фактів, наділяються особливою, іманентною, тобто внутрішньо властивою їм силою для управління підвідомчими їм фактами. Абсолютно так само як бюрократ, навіть і республіканський, володіє необхідною благодаттю, хоч би і секуляризованою, для управління справами свого відомства. Доведена до кінця теорія чинників є особливим і дуже поширеним різновидом іманентного ідеалізму.

Дроблення природи на чинники було тією необхідною сходинкою, якою людська свідомість підіймалася з первісного хаосу. Але питання про взаємодію чинників, про їх компетенцію і про їх походження тільки й піднімає по-справжньому основні теоретичні проблеми. Тут доводиться або підійматися вгору до акту творіння і творця, або сходити вниз до земної кори, продуктом якої є людина, до природи, до матерії. Матеріалізм не просто відкидає чинники, як діалектика не відкидає логіку. Матеріалізм користується чинниками як системою класифікації явищ, які історично, якою б витонченою не була їх духовна природа, завжди походять від виробничих основ суспільства, а природно-історичні – від матеріальних основ природи.

Треба повернутися до середньовіччя, щоб знайти аналогічні приклади, тобто зародження цілих ідейних течій на підставі декількох рядків тексту, які помилково зрозуміли або помилково переписали. Так розкольники дозволяли себе спалювати за описки в євангелії.

В історії російської суспільної думки можна вказати приклад, коли група передової інтелігенції, помилково зрозумівши слова Гегеля “все дійсне розумно” в значенні “все існуюче розумно”, встала на архіконсервативну точку зору. Але всі ці приклади бліднуть – одні за давністю часу, інші за нечисленністю осіб, що їх стосуються, – в порівнянні з тим фактом, коли організація, що веде за собою мільйони, повертається апаратним краном під новим кутом, обґрунтуванням якого є дві цитати, що були зрозумілі по-дитячому помилково.

Якщо б, проте, справа визначалася тільки описками і малограмотним читанням тексту, слід було б прийти у повний відчай щодо долі людства. Насправді ж причини у всіх перерахованих випадках є глибшими.

У розкольників були достатньо глибокі матеріальні підстави для розриву з офіційною церквою і поліцейською державою. У радикальної інтелігенції сорокових років було дуже мало сил для боротьби з царизмом, і перш, ніж вона зважилася озброїтися бомбою – це зробило тільки наступне покоління – вона спробувала примирити з існуючим свою політичну совість, що прокинулася, хоча б за допомогою неперетравленого гегельянства.

Врешті, потреба в тому, щоб так чи інакше розрізати пуповину, яка з’єднує Радянську республіку з міжнародною революцією, виникла з об’єктивних умов розвитку, з міжнародних поразок і з натиску національно-власницьких тенденцій всередині. Бюрократичні теоретики підібрали цитати так само, як попи всіх церков підбирають тексти стосовно обставини. Якщо бюрократам довелося у частині текстів сфальшувати гірше за будь-яких попів, то вина тут знову-таки через обставини.

З викладеної купи цитат найбільш підготовлені з начетчиків вибирають потім кожного разу те, що потрібне сьгодні високому замовнику для чергової критичної статті або антитроцькістської доповіді. Високий замовник працює сокирою, щоб підігнати габарит чужих думок до масштабів власного черепа. Знівечені цитати він сполучає нечленороздільними афоризмами про несумісність троцькізму і ленінізму. І нова праця готова для перекладу на всі мови світу. Як лева визнають за кігтями, так “майстра” – за знаряддями літературного злому.

Тепер запитаємо себе, що ж означає фраза: “Ленінізм є марксизмом епохи імперіалізму і пролетарської революції?” Якщо марксизм розуміти у вказаному вище єдино правильному значенні, то фраза ця являє собою абсолютну нісенітницю, оскільки нісенітниця може бути абсолютною. Чи хочуть нам сказати, що в епоху імперіалізму методологія матеріалістичної діалектики змінилася або одержала новий теоретичний

вираз? Чи не в працях Бухарина? Що ж стосується Леніна, то в своїй основній філософській роботі він був нескінченно далекий від думки про створення нової діалектики для епохи імперіалізму.

У Сталіна, щоправда, є таємнича фраза про те, що “метод Леніна є не тільки відновленням, але й конкретизацією і подальшим розвитком... матеріалістичної діалектики”. Привабна темнота цього віщання, як часто буває в оракулів, прикриває не глибину думки, а її відсутність. Що значить “конкретизація” діалектичного методу? Було б дуже цікаво почути що-небудь на цю тему. Що Ленін з великою глибиною відстоював діалектику і, головне, з високою майстерністю застосовував її, це не потребує підтвердження Сталіна. Але стверджувати, що Ленін зумовив “подальший розвиток” методу матеріалістичної діалектики, може лише той, хто не розуміє, що таке метод, що таке матеріалізм і що таке діалектика. Ця тріада нерозуміння входить, поза сумнівом, в інвентар [сталінізму]:

“Про значення теорії. Дехто вважає, що ленінізм є приматом практики перед теорією в тому значенні, що головне в ньому – застосування марксистських положень до справи, “виконання” цих положень, що ж до теорії, то з цього приводу ленінізм достатньо, начебто, є безтурботним” (Сталін І. Питання ленінізму. – 1928. – С. 89).

Одна ця фраза є сталінським мікрокосмом: вона однаково відображає його теоретичну глибину, його політичну гостроту і його лояльність до супротивника. “Дехто вважає”. Мова йде про мене, в той період Сталін ще не наважувався назвати мене на ім’я – редактора, журналіста, рецензента, все це не було ще досить підібрано, за Сталіним не було ще забезпечене останнє, у багатьох випадках єдине, слово. Йому потрібно закинути мені нісенітницю, нібито ленінізму властива безтурботність щодо теорії. Як він це робить? “Дехто вважає”, що ленінізм є тільки “застосуванням марксистських положень до справи”, тільки “виконання” їх. Це сталінський переклад моїх слів: “Ленінізм є марксизмом у дії”. Отже, ленінізм безтурботний до марксизму. Але яким чином можна дієво втілювати теорію, будучи безтурботним до теорії? Ставлення самого Сталіна до теорії не можна назвати безтурботністю тільки тому, що це – діяльна байдужість. Але через те нікому не спадає на думку сказати, що Сталін втілює теорію в справу. Сталін втілює в справу навіювання партійної бюрократії, що переломлює приховані класові поштовхи. Ленінізм же є марксизмом у дії, тобто теорією в плоті і крові. Говорити тому про безтурботність до теорії може лише той, хто захлинається у власній злостивості. Це у Сталіна є звичним. Зовнішня бюрократична безбарвність його промов і статей так само мало прикриває його люту ненависть до всього, що перевершує

його рівень, як сталінська думка, як скорпіон, нерідко ранить себе отруйним хвостом у голову.

Візьмемо одну з основних проблем марксизму, якій Ленін визнав за необхідне присвятити особливу роботу – проблему держави. З різних приводів Сталін повторює, що “держава є машиною в руках пануючого класу для придушення опору своїх класових супротивників”. (Питання ленінізму. – 1928. – С. 108). Проте в двох історичних випадках незрівнянної важливості Сталін показав, що зміст цієї формули для нього є таємницею за сімома печатками. В обох випадках справа йшла про революції.

[Діячі] лютневої революції стояли на точці зору завершення демократичної революції, а зовсім не підготовки соціалістичної. Ті, хто взагалі намагався після Жовтня критично оцінити своє ставлення до лютневої революції, відкрито признавалися у тому, що прямували в одні двері, а потрапили в інші.

Справа йшла зовсім не про те, що революція повинна, насамперед, вирішити демократичні задачі, і що тільки на основі їх вирішення вона може перерости в соціалістичну. Ніхто з учасників березневої наради 1917 р. і в думках не мав цього до приїзду Леніна. Сталін тоді не тільки не посилався на ленінську статтю 1915 року, але абсолютно у дусі Жорданія умовляв не відлякувати буржуазію. Переконавання у тому, що історія не сміє перестрибувати через ступінь, як їй наказувала філістерська вказівка, вже міцно сиділо в його голові. Ступенів же цих було три: спершу доведена до кінця демократична революція; потім період розвитку капіталістичних продуктивних сил; нарешті, період соціалістичної революції. Другий ступінь уявлявся дуже тривалим і вимірювався якщо не сторіччями, як у Засулич, то багатьма десятиліттями. Припускалося, що звитяжна пролетарська революція в Європі може скоротити другий ступінь, проте цей факт притягувався в кращому разі як теоретично можливий. Ось ця шаблонна і майже суцільно пануюча теорія Сталіна робила позицію перманентної революції, яка поєднувала демократичну і соціалістичну революцію в межах одного ступеня, абсолютно неприйнятною, антимарксистською, жахливою.

Тим часом у цьому загальному значенні ідея перманентної революції була однією з найбільш капітальних ідей Маркса-Енгельса. Маніфест комуністичної партії був написаний у 1847 році, тобто за декілька місяців до революції 1848 року, яка увійшла в історію як незавершена, половинчаста буржуазна революція. Німеччина була тоді дуже відстаючою країною, довкола обплутаною феодално-кріпосницькими ланцюгами. Проте Маркс і Енгельс зовсім не будують перспективи трьох етапів, а розглядають майбутню революцію як перехідну, тобто таку,

яка, почавшись через здійснення буржуазно-демократичної програми, внутрішньою механікою перетвориться або переросте в соціалістичну...

Думка ця зовсім не була випадковою. У “Новій рейнській газеті” вже в самий розпал революції Маркс і Енгельс висували програму перманентної революції. Революція 1848 року не переросла в соціалістичну. Але вона не завершилася і як демократична. Для розуміння історичної динаміки цей другий факт є не менш важливим, ніж перший. 1848 рік показав, якщо умови ще не дозріли для диктатури пролетаріату, то, з іншого боку, немає місця і справжньому завершенню демократичної революції. Перший і третій ступінь виявилися нерозривно зв’язаними. В основному Маніфест комуністичної партії, безумовно, мав рацію.

Чи ігнорував Маркс селянське питання і всю взагалі задачу ліквідації феодального непотребу? Безглуздо навіть ставити це питання. Маркс не мав нічого спільного з ідеалістичною метафізикою Лассаля, котрий вважав, що селянство взагалі втілює реакційні принципи. Звичайно, Маркс не вважав селянство соціалістичним класом. Він оцінював історичну роль селянства діалектично. Про це дуже яскраво говорить не тільки марксова теорія в цілому, але і, зокрема, політика “Нової рейнської газети” в 1848 році.

Після перемоги контрреволюції Марксу довелося в декілька прийомів відсовувати строк настання нової революції. Але чи визнав Маркс свою помилку, чи зрозумів він, що не можна перестрибувати через ступені, і чи засвоїв він, нарешті, що цих ступенів буде три? Ні, Маркс виявився невинуватим. Малюючи під час звитяжної контрреволюції перспективу нового революційного підйому, Маркс знову зв’язує демократичну, передусім аграрну революцію, з диктатурою пролетаріату вузлом перманентності...

Ці слова цитувалися неодноразово, але, як показують суперечки і писання останніх років, основне значення цих слів залишилося абсолютно незрозумілим. Підперти диктатуру пролетаріату селянською війною, адже це означає, що аграрна революція здійснюється не до диктатури пролетаріату, а через цю диктатуру. Не дивлячись на урок 1848 року, Маркс зовсім не засвоїв педантської філософії трьох ступенів, яка є увічненням погано перевареного досвіду Англії та Франції. Маркс вважав, що найближча революція приведе пролетаріат до влади перш, ніж демократична революція буде доведена до кінця. Перемогу селянської війни Маркс ставив у залежність від приходу до влади пролетаріату. Міцність диктатури пролетаріату він ставив у залежність від її виникнення і розвитку паралельно й одночасно з розвитком селянської війни.

Чи правильною була ця марксова установка? Для відповіді на це питання ми зараз маємо набагато багатший досвід, ніж мав Маркс. Він спирався на досвід класичних буржуазних революцій, насамперед французької, і робив свій прогноз перманентної революції, виходячи з відносин між буржуазією і пролетаріатом, що на сьогодні змінилися. У своїй “Селянській війні в Німеччині” Енгельс показав, що селянською війною шістнадцятого сторіччя завжди керувала яка-небудь з міських фракцій, тобто те або інше крило буржуазії. Виходячи з того, що буржуазія в цілому вже нездатна до революційної ролі, Маркс і Енгельс дійшли висновку, що керівництво селянською війною повинен перейняти пролетаріат, що звідси він зачerpне нових сил, і що диктатура пролетаріату зможе в першій, найважчій своїй стадії спертися на селянську війну, тобто на демократичну аграрну революцію.

1848 рік дав мені повне і лише негативне підтвердження цьому погляду: аграрна революція не призвела до перемоги, не одержала повного розвитку і пролетаріат не прийшов до влади. Після цього ми маємо досвід російських революцій 1905 і 1917 рр. і досвід китайської революції. Тут концепція Маркса отримала нове вирішальне і непохитне підтвердження: у російській революції – позитивне, в китайській – негативне.

Диктатура пролетаріату виявилася можливою у відсталій Росії саме тому, що її підперла селянська війна. Іншими словами, диктатура пролетаріату виявилася можливою і стійкою тому, що жодна з фракцій буржуазного суспільства не виявилася здатною взяти на себе керівництво вирішенням аграрного питання. Або ще коротше і виразніше: пролетарська диктатура виявилася можливою саме тому, що демократична диктатура виявилася неможливою.

Навпаки, в Китаї, де було набуто досвіду вирішення аграрного питання за допомогою особливої демократичної диктатури, підпертої авторитетом Комінтерну, ВКП і СРСР, весь цей досвід призвів тільки до розгрому революції. Отже, основна історична схема Маркса підтвердилася повністю і цілком. Революції нової історичної епохи або поєднують перший ступінь з третім, або відкочуються від першого ступеня назад. Хто захоче прочитати або хоча б перегорнути дві книги другого тому моїх творів, той лише пожме плечима з приводу твердження, що Троцький ігнорував аграрне питання або просто не помічав селянства. “Обмовляйте, обмовляйте, завжди що-небудь залишиться”. Це єдине французьке прислів’я, яке знають нинішні “майстри”. У сфері аграрного питання я повністю спирався на роботу Леніна. Мені доводилося читати за кордоном не десятки, а сотні рефератів у різних країнах,

де я висвітлював ленінський аналіз аграрного питання і в період “відрізків”, і в період націоналізації. Питання про співпрацю пролетаріату з селянством ніколи не було предметом суперечки. Відтінок розбіжності торкався не співпраці пролетаріату з селянством, а політичного виразу цієї співпраці. Оскільки Радек і зараз, у 1928 р., намагається відвернутися від політичної механіки співпраці пролетаріату з селянством, він тим самим фактично знімає старі мої розбіжності з Леніним, або, правильніше, те, що до перевірки подіями здавалося розбіжностями.

Виходячи з неминучості революційної співпраці пролетаріату з селянством як з чогось абсолютно безперечного, я центр тяжіння завжди переносив на політичну механіку цієї співпраці. Обмежуся тут двома-трьома цитатами з доброї сотні, які є у мене під рукою. У статті про Жовтневий страйк я писав: “Політична роль сучасного міста так само мало вимірюється голим числом його мешканців, як і його економічна роль. Відступ реакції перед страйком міста при мовчанні села – кращий доказ диктатури міста. Жовтневі дні показали, що в революції гегемонія належить містам, у містах – пролетаріату. Але, разом з тим, вони виявили політичну відрізаність свідомо революційного міста від стихії збудженого села. Жовтневі дні на практиці поставили в колосальному масштабі питання: на чиєму боці армія? Вони показали, що від вирішення цього питання залежить доля російської свободи.” (Наша революція, с. 161).

Звідси слідував тактичний висновок: “Організувати село і пов’язати його із собою; тісно зв’язатися з армією; озброїтися – ось прості і великі висновки, продиктовані пролетаріату жовтневою боротьбою і жовтневою перемогою.” (Там же, с. 162).

“За Леніним, революція черпає свої сили передусім серед робітників і селян самої Росії, [– писав Сталін. –] У Троцького ж виходить, що необхідні сили можна черпати лише “на арені світової революції пролетаріату.” (Питання ленінізму. – 1928. – С. 176).

Порівняння безглузде. Завоювати владу може тільки підтримуваний селянством пролетаріат даної країни. Але йдеться про додаткові сили для відсічі буржуазії інших країн. І тут Ленін говорить, що у нашої революції немає ніякого резерву, окрім соціалістичного пролетаріату; без соціалістичного перевороту на Заході – реставрація неминуча. Отже, навіть і в 1905 р. неможливо знайти і тіні розбіжності в цьому питанні у мене з Леніним. Сталін не знає Леніна і не розуміє його. А ВККІ⁷ перетворює сталінське нерозуміння в резолюції, з усіма помилковими посиланнями і спотвореними цитатами, ніколи не заставляючи себе їх перевірити.

---

⁷Виконавчий Комітет Комуністичного Інтернаціоналу.

Чому ж ВККІ для засудження троцькізму в 1927 році знадобилася цитата (сама по собі бездоганна) з книги Троцького, що вийшла в 1906 р., коли більшість членів ВККІ ще в 1918 р. і пізніше були добрими соціал-демократами? Чи не схоже це на відсутність політичної гідності і пошани до самих себе, коли Клара Цеткін, Шмераль, Катаяма, Кашен, Тельман та інші ставлять Троцькому у вину цитату з його книги 1905 р., яку ніхто з них, на довершення всього, ніколи не читав?

Але ж історія не зупинилася на 1905 р. Для Комінтерну важливішим було б з'ясувати, як дивився Ленін на міжнародне становище самотньої революційної країни в 1917 році і в подальші роки після завоювання влади, і в чому “троцькізм” відрізнявся тут – якщо відрізнявся – від ленінізму.

У березні 1917 р. Сталін розглядав відносини між імперіалістською буржуазією і революційним пролетаріатом як розділення ролей. Боротьбу пролетаріату за владу він замінював “контролем” Рад над урядом капіталу. По суті він уявляв собі демократичну владу як “апарат управління”, в який можна врости, яким можна поступово оволодіти.

Чистий емпірик Сталін кожне питання починає з початку, тобто з того пункту, на якому це питання сьогодні постало перед ним. Спадкоємства для нього не існує. Вчорашній день він наглухо здає в архів. Якщо він звертається до минулого, то лише як до звалища старого зализа, в надії знайти готову відповідну фразу, обривок фрази, щоб не ризикувати створенням нової формули, а прикритися старою, незалежно від того, з якою метою вона створювалася. Свою кустарно обладнану теорію він кожного разу переробляє наново. Те саме він робить і з історією партії. Історії в більш широкому значенні він майже ніколи не торкається. З кожного нового приводу він говорить про теорії, факти і людей прямо протилежно тому, що говорив напередодні. Його розум, його уява, його пам'ять обмежені, як той мішок, в якому мандруючий кустар переносить свої інструменти. Сталін є закінченим типом Івана Безпам'ятного.

Але як все ж таки людина загнала себе в безвихідь такої волаючої суперечності з основного питання марксизму впродовж декількох місяців? Суб'єктивні причини: емпіризм, коротке мислення, органічне презирство до узагальнень. Об'єктивні причини: натиск бюрократії та нових власників проти ідей міжнародної революції. Ще в квітні Сталін повторював за інерцією стару формулу. Але Леніна вже не було. Кампанія проти “троцькізму”, що ретельно готувалася під час хвороби Леніна, відбувалася вже повною мірою. Троцькізм – це перманентні революційні потрясіння. Треба було перерізувати пуповину міжнародної революції. Ленін вже в мавзолеї. Ленінізм оголошується троцькізмом.

Що значить далі фраза: “Ленінізм є приматом практики перед теорією?” Фраза граматично неправильна. Треба б сказати: “Примат практики над теорією або відносно теорії”. Але справа не в граматиці, яка взагалі-то веде дуже мізерне життя на сторінках “Питань ленінізму”. Нас цікавить філософський зміст фрази. Автор спростовує думку, нібито ленінізм виходить з примату практики над теорією. Але ж у цьому суть матеріалізму. Якщо вже застосовувати антикварно-філософське слово “примат”, то доведеться сказати, що практика має такий же незаперечний “примат” над теорією, як буття над свідомістю, як матерія над духом – як ціле над частиною. Бо теорія зростає з практики, породжуючись її потребами і будучи її більш-менш недосконалим узагальненням.

Чи не мають рації у такому разі емпірики, які керуються “безпосередньо” практикою як вищою інстанцією? Чи не є вони найбільш послідовними матеріалістами? Ні, вони є карикатурою на матеріалізм. Керуватися теорією означає керуватися узагальненням всієї попередньої практики людства для того, щоб з найбільшим успіхом вирішити ту чи іншу практичну задачу сьогодення. Отже, через теорію виявляється саме “примат” практики в цілому над окремими її частинами.

Виходячи з “примату” економіки над політикою, Бакунін відкидав політичну боротьбу. Він не розумів, що політика є узагальненою економікою і що, отже, не можна вирішувати найважливіші, тобто найзагальніші, економічні задачі, оминаючи їх узагальнення через політику.

Тепер ми маємо оцінку філософської тези “про значення теорії в цілому”. Перекладаючи на голову справжні відносини між практикою і теорією, ототожнюючи проведення теорії в життя з ігноруванням теорії, підсовуючи супротивнику з гіршим наміром дійсно безглузду думку, розраховану на гірші інстинкти мало обізнаного читача – ця наскрізь суперечлива, себе пожираюча теза знаходиться ще, на довершення всього, в явному розладі з граматиною. Ось в якому значенні ми назвали його мікрокосмом.

Яке ж визначення ленінізму протиставляється моєму? Ось те визначення, яке об’єднало Сталіна із Зінов’євим та Бухариним і увійшло до всіх підручників: “Ленінізм є марксизмом епохи імперіалізму і пролетарської революції. Точніше: ленінізм є теорією і тактикою пролетарської революції взагалі, теорією і тактикою диктатури пролетаріату особливо.” (Питання ленінізму, с. 74).

Беззмістовність і водночас суперечність цього визначення виявиться сама собою, якщо тільки-но запитати себе, що таке марксизм? Назвемо тут ще раз основні його елементи.

По-перше, діалектичний метод. Маркс не був його творцем і ніколи, зрозуміло, на це не претендував. Енгельс бачив заслугу Маркса в тому, що він, у період філософського епігонства і вузького емпіризму в сфері позитивних наук, відродив діалектичний метод і відстояв його права. Маркс міг цього досягти, тільки звільнивши діалектику від ідеалістичного полону. Загадка про те, яким чином можна було так “механічно” відділити діалектику від ідеалізму, вирішується, в свою чергу, діалектикою пізнавального процесу. Як, пізнавши яку-небудь силу природи або її закономірність, первісна релігія або магія відразу ж включає цю силу або закономірність у сферу своєї уявної могутності, так і пізнавальна думка, відвернувши діалектику від матеріального процесу, приписала її собі, наділивши себе при цьому гегелівською філософією, абсолютною могутністю. Шаман помітив вірування, що дощ випадає з хмари. Але він помилявся, коли сподівався викликати дощ, наслідуючи в тому чи іншому відношенні хмари. Гегель помилявся, перетворюючи діалектику на іманентну властивість абсолютної ідеї. Але Гегель мав рацію, що діалектика панує в усіх процесах всесвіту, включаючи і людське суспільство.

Спираючись на всю передуючу матеріалістичну філософію і на несвідомий матеріалізм природничих наук, Маркс вивів діалектику з безплідних пустель ідеалізму і повернув її обличчям до матерії, її матері.

У цьому значенні відновлена Марксом у правах і ним матеріалізована діалектика складає основу марксистського світогляду й основний метод марксистського дослідження.

По-друге, другою за важливістю складовою частиною марксизму є історичний матеріалізм, тобто застосування матеріалістичної діалектики щодо питань устрою людського суспільства і його історичного розвитку. Було б неправильним розчиняти історичний матеріалізм у діалектичному, застосуванням якого він є. Для застосування діалектичного матеріалізму людській історії знадобився найбільший творчий акт, що пізнає думку, і акт цей відкрив нову епоху в самій історії людства, класову динаміку якої він в собі відобразив.

Можна з повним правом сказати, що дарвінізм є геніальним, хоча філософськи і не продуманим до кінця, застосуванням матеріалістичної діалектики щодо питання про розвиток всієї різноманітності органічного світу. Історичний матеріалізм стоїть у тому ж ряду, що і дарвінізм, являючи собою застосування матеріалістичної діалектики до окремої, хоча і гігантської частини всесвіту. Безпосереднє практичне

значення історичного матеріалізму зараз неймовірно вище, оскільки він вперше дає можливість передовому класу свідомо підійти до долі людства. Тільки повна практична перемога історичного матеріалізму, тобто встановлення технічно і науково могутнього соціалістичного суспільства, відкриє повну можливість для практичного застосування законів Дарвіна щодо самого людського роду з метою пом'якшення і подолання закладених у людині біологічних суперечностей.

Третьою складовою частиною марксизму є встановлення системи законів капіталістичного господарства. “Капітал” Маркса є застосуванням історичного матеріалізму у сфері людського господарства на певному рівні його розвитку, як історичний матеріалізм у цілому є застосуванням матеріалістичної діалектики у сфері людської історії.

Російські суб'єктивісти, тобто емпірики ідеалізму та їхні епігони, цілком визнавали компетентність і правомочність марксизму у сфері капіталістичного господарства, але заперечували його правильність для інших сфер суспільного життя. Таке розчленовування засноване на грубому фетишизмі самотійних і однорідних історичних чинників (економіка, політика, право, наука, мистецтво, релігія), що створюють тканину історії шляхом свого поєднання один з одним подібно тому, як хімічні тіла створюються поєднанням самотійних і однорідних елементів. Але, не кажучи вже про те, що матеріалістична діалектика взяла верх у хімії над емпіричним консерватизмом Менделєєва, довівши взаємоперетворюваність хімічних елементів – історичні чинники не мають нічого спільного з елементами в значенні однорідності і стійкості. Капіталістична економіка сьогодення спирається на техніку, яка асимілювала в собі продукти попередньої наукової думки. Капіталістичний товарообіг передбачається тільки в певних правових нормах, які в Європі встановилися шляхом засвоєння римського права і його подальшого підгону щодо потреб буржуазного господарства. Історико-теоретична економіка Маркса показує, як розвиток продуктивних сил на визначеному, точно охарактеризованому щаблі руйнує одні економічні форми іншими, ламаючи при цьому право, чесноти й вірування, і як застосування нових, вищих продуктивних сил створює для себе – завжди через людей – нові суспільно-правові, політичні і будь-які інші норми, в межах яких він забезпечує собі необхідну йому динамічну рівновагу. Отже, чиста економіка є фікцією. Протягом всього марксового дослідження з повною ясністю вказані приводні паси, зубчаті зчеплення та інші передавальні механізми, що ведуть від людських відносин вниз до продуктивних сил і до самої природи, до земної кори, продуктом якої є людина, і вгору, у бік так званих надбудовних апаратів та ідеологічних форм, які харчувалися економікою “хліб

всі їдять”, віддавали перевагу йому з маслом – і водночас асимілюються нею, створюють для неї оформлення, регулюють її функції, прискорюють або уповільнюють її зростання.

Отже, тільки бездарний еkleктизм може відділяти марксистську економіку від історичного матеріалізму. Але водночас було б абсолютно неправильним просто розчиняти економічну систему Маркса в його соціологічній або, кажучи старою мовою, історико-філософській теорії. Відносно історичного матеріалізму Маркс і Енгельс встановили основні елементи методу соціального дослідження і дали ряд високонаукових, хоча й епізодичних за обсягом і чисто памфлетичних за формою зразків свого нового методу в застосуванні щодо окремих, головним чином революційних, кризових періодів історії (селянська війна в Німеччині, 1848-1851 рр. у Франції, Паризька комуна тощо). Усі ці твори є геніальними ілюстраціями доктрини, а не її закінченим застосуванням. Тільки у сфері господарських відносин Маркс дав, хоча технічно і не закінчене, але теоретично найбільш завершене застосування свого соціологічного методу – в одному з найдосконаліших, правильніше, найдосконалішому продукті своїх роздумів, у “Капіталі”.

Ось чому марксову економіку не можна не виділяти як третій елемент марксизму.

Зараз нерідко можна прочитати про марксистську психологію, марксистське природознавство тощо. Усе це набагато більше виражає побажання, аніж реалії, подібно, наприклад, промовам щодо пролетарської культури і пролетарської літератури. Найчастіше такі формулювання прикривають ні на чому ще всерйоз не засновані претензії. Було б абсолютно недоречним включати дарвінізм або менделєєвську періодичну систему елементів у сферу марксизму, не дивлячись на їх внутрішній зв'язок. Можна не сумніватися, що свідоме застосування матеріалістичної діалектики у сфері природознавства при науковому розумінні дії класового суспільства щодо задач, об'єктів та методів природничонаукового дослідження надзвичайно збагатить природознавство, багато в чому перебудує його, відкриє нові зв'язки, відведе йому нове місце в нашому світогляді. Коли з'являться такого роду нові праці, що відкриють епоху в науці, можна буде, можливо, говорити про марксистську біологію або психологію. Хоча, скоріше, ця нова система носитиме і нове ім'я. Система марксизму зовсім не претендує на абсолютне значення, вона сама віддає собі звіт у своєму історично перехідному значенні. Одне лише свідоме застосування матеріалістичної діалектики щодо всіх наукових сфер готує і підготує елементи подолання марксизму, яке буде діалектично, водночас, його вищим торжеством.

Із зерна підніметься стебло, а на ньому розвинеться колос ціною смерті насінного зерна.

Марксизм сам по собі є історичним продуктом, таким його і треба сприймати. І цей історичний марксизм включає три основні елементи: матеріалістичну діалектику, історичний матеріалізм і теоретико-критичну систему капіталістичного господарства. Ці три елементи ми маємо на увазі, коли говоримо про марксизм, принаймні, коли законно говоримо про нього.

Залишається третій елемент марксизму, тобто його економічна система. Це єдина сфера, в яку історичний розвиток після Маркса й Енгельса вніс не тільки новий фактичний матеріал, але й деякі його якісно нові форми. Ми маємо на увазі новий ступінь концентрації та централізації виробництва, обіг кредиту, нові взаємостосунки між банками та промисловістю і нову роль фінансового капіталу та його монополістичних організацій. [Не можна] говорити з цього приводу про особливий марксизм епохи імперіалізму. Єдине, що можна тут сказати і притому з повним правом, що “Капітал” Маркса потребував додаткового розділу або додаткового тому, котрий запроваджує в загальну систему новоутворення імперіалістської епохи. Не треба забувати, що значну частину цієї роботи виконав, наприклад, Гільфердинг у своєму “Фінансовому капіталі”, написаному, доречно зауважити, не без впливу того плідного поштовху, який революція 1905 року дала марксистській думці Заходу. Нікому, проте, не спаде на думку включати “Фінансовий капітал” до системи ленінізму, навіть якщо видалити з роботи Гільфердинга такі виразні в ній елементи псевдомарксизму, які з географічної ввічливості називаються австромарксизмом. Самому Леніну ніколи, зрозуміло, не приходило в голову, що його чудова брошура про імперіалізм є теоретичним виразом ленінізму як особливого марксизму імперіалістської епохи. Можна собі уявити ті соковиті епітети, якими Ленін нагородив би авторів такого роду визначення.

Якщо ми не знаходимо ані нової матеріалістичної діалектики, ані нового історичного матеріалізму, ані нової теорії цінності “епохи імперіалізму і пролетарської революції”, то який же зміст потрібно вкладати в сталінське визначення ленінізму, яке канонізоване як офіційне визначення? Сама по собі канонізація цього значення не розкриває, бо канонізація теоретичних визначень найчастіше необхідна тоді, коли, за словами Фоми Аквінського, доводиться вірити, бо це абсурд.

Можливо, змінилася система історичного матеріалізму. Де ця зміна знайшла своє вираження? Чи не в бухаринській еkleктиці, що підноситься під виглядом історичного матеріалізму? Але, ревізуючи Маркса, насправді Бухарин навіть не наважується признатися відкрито в

замаху на створення нової історико-філософської теорії, адекватній епосі імперіалізму. Врешті-решт, бухаринська схоластика адекватна тільки її творцю. Лукач зробив сміливішу принципову спробу подолати історичний матеріалізм. Він зробив спробу оголосити, що, починаючи з жовтневого перевороту, який означає енгельсівській стрибок з царства необхідності до царства свободи, історичний матеріалізм віджив свій вік, переставши бути адекватним епосі пролетарських революцій. Але над цим щонайменше передчасним відкриттям ми дружно сміялися разом з Леніним. Це відкриття було зроблене занадто рано, ще за життя Леніна, що дало йому можливість весело посміятися, і нам разом з ним.

Але якщо Сталін, Зинов'єв і Бухарин не засвоїли теорії Лукача, від якої, ймовірно, встиг давно відмовитися її автор, то що ж, власне, вони мають на увазі?

По суті, виділення під ім'ям ленінізму особливого марксизму імперіалістської епохи знадобилося для ревізії марксизму, проти якої Ленін дійсно боровся все своє життя. Оскільки центральною ідеєю новітньої ревізії є реакційна ідея націонал-соціалізму (теорія побудови соціалізму в окремій країні), остільки необхідно було довести або, принаймні, проголосити, ніби ленінізм, на противагу марксизму доімперіалістичної епохи, зайняв нову позицію в цьому центральному питанні марксистської теорії та політики. Ми вже чули, що Ленін нібито відкрив закон нерівномірного розвитку, про який за часів Маркса й Енгельса не могло бути й мови. Але це й є тим абсурдом, віру в який від нас вимагають Фоми Аквінські наших днів. Залишається тільки абсолютно нез'ясовним той [факт, що Ленін] жодного разу і ніде не відмежувався в цьому центральному питанні від Маркса й Енгельса і не протиставив свій “марксизм імперіалістської епохи” “марксизму просто”. Тим часом, Ленін знав Маркса дещо більше, ніж його епігопи. Ленін не виносив органічно ніякої недовомовленої та неясності в питаннях теорії. Йому була властива та вища чесність теоретичної совісті, яка в окремих своїх проявах недостатньо вдумливій людині може видатися педантизмом. Свої поточні ідейні розрахунки з Марксом Ленін вів з тією ретельністю, яка однаковою мірою характеризувала і могутність його власної думки, і щире вдячність учня. І ось виявляється, що в центральному питанні про міжнародний характер соціалістичної революції Ленін зовсім нібито не помітив свого розриву з доімперіалістичним марксизмом або, що ще гірше, помітив і тримав у секреті, очевидно, сподіваючись на те, що Сталін своєчасно роз'яснить цю таємницю вдячному людству. Сталін так і зробив, створивши в декількох незрозумілих рядках марксизм епохи імперіалізму, який і став

ширмами тієї відчайдушної ревізії Маркса і Леніна, свідками якої ми є протягом останніх шести років.

Але, як ми бачили вже з наведеної вище цитати, у нашого теоретика є й інше визначення ленінізму, яке він вважає “точнішим”, саме: “Ленінізм є теорією і тактикою пролетарської революції взагалі, теорією і тактикою диктатури пролетаріату особливо.” Проте це уточнене визначення ще більше компрометує і без того безнадійне визначення.

Якщо ленінізм є “теорією пролетарської революції взагалі”, то чим же є марксизм? Маркс і Енгельс вперше сповістили про себе у повний голос світу в “Маніфесті комуністичної партії” в 1847 р. Чим же є цей безсмертний документ, як не маніфестом “пролетарської революції взагалі”? Можна стверджувати, що вся подальша теоретична діяльність великих друзів була коментарем до Маніфесту. Катедер-марксистки намагалися, під знаком “об’єктивізму”, відділити теоретичний внесок Маркса в науку від його революційних висновків. Епіго-ни Другого Інтернаціоналу намагалися перетворити Маркса на дужого еволюціоніста. Ленін усе життя боровся з тими й іншими за справжній марксизм, тобто “теорію пролетарської революції взагалі; теорію диктатури пролетаріату особливо”. Що ж у такому разі означає протиставлення марксизму теорії ленінізму?

Без протиставлення немислиме виділення самостійної теорії ленінізму: протиставлення є основою всякої класифікації. Ми вже сказали, що єдиним серйозним виправданням такого протиставлення, – виправданням, яке є по суті найбільш убивчим його засудженням, – є націонал-соціалістична ревізія марксової “теорії пролетарської революції взагалі, теорії диктатури пролетаріату особливо”. Сміливіше за всіх висловлювався про застарілість марксизму Сталін, принаймні в перші “медові” місяці нової теорії, коли опозиція ще не проткнула своєю критичною голкою цей надутий коров’ячий міхур.

Відмінність історичного покликання та індивідуального складу якнайкраще виражається в двох стилях. Відомо, яку гігантську печатку наклав олімпійський стиль Маркса на всю марксистську літературу до наших днів. Виправляючи в’ялий стиль Бернштейна, Енгельс вселяв йому, що якщо не всі ми можемо писати стилем Маркса, то всі ми повинні прагнути наблизитися до нього. Чудовий стиль Енгельса, ясний, чіткий, мужній, життєрадісний, знаходився під безперечним впливом марксового стилю, будучи, проте, скупішим та економнішим за нього. Нічого й говорити, як вплинув стиль Маркса безпосередньо через Енгельса на Плеханова, який ці стилістичні запозичення прищеплював до національного стовбура, до літературної традиції Белінського, Добролюбова і

Чернишевського з її розпливчатою оповіддю. З молодших марксистів під деяким впливом Маркса склався стиль Парвуса і Розі Люксембург. Стиль Каутського є швидше відсутністю стилю. І через зворотну теорему Юффона це знаменує собою відсутність особи. “Фінансовий капітал” Гільфердинга щосили прагне наблизитися до стилю “Капіталу” Маркса. Але це не стиль, а імітація, хоча й дуже вміла.

Чудово, що Ленін абсолютно не випробував на своєму стилі олімпійської руки Маркса. Крім методу і системи, Ленін узяв у Маркса термінологію і назавжди запровадив її до свого інвентарю. З перших і до останніх днів Ленін відстоював кожну частинку марксової термінології не з педантизму, а з глибокого розуміння того, що за строкатістю термінології найлегше ховається еклектика і всяка плутанина взагалі. Але, за винятком термінології, літературний розвиток Леніна лише торкнувся марксового стилю. Ленін любив і цінував насичену мову Маркса, але так само зразково, як він міг цінувати мову Шекспіра або Гете, як прекрасну, але чужу мову. Мова Леніна проста, ділова і цілеспрямована. Леніна турбує одне – довести до читача, притому до конкретного читача, певну суму думок і їх обґрунтування. Форма повинна забезпечити найбільшу конкретність і щонайвищий натиск на думку читача. Самостійних задач форми для Леніна не існує. Навіть питання про послідовний розвиток думки – найважче з питань літературної побудови – дуже мало турбує Леніна. Він дуже легко порушує єдність викладу. Якщо йому чужі плеханівські відступи, то Ленін не боїться повторень, якщо вважає їх необхідними для закріплення своїх висновків.

Маркс виводив услід нову наукову систему, новий світогляд. Тут кожна сторінка книги повинна була говорити сама за себе. Маркс прагне досягти не тільки найдосконалішої конструкції цілого, але й якнайкращого взаємозв'язку окремих, навіть дрібних частин, найдосконалішої побудови фрази, найточнішого визначення, найяскравішого епітета. Маркс робить великі екскурси в сферу художніх творів, в історичну і мемуарну літературу, звідусіль витягуючи що-небудь, щоб укріпити або прикрасити будівлю, яка ним споруджується, фундамент і стіни якого виведені вже давно.

Абсолютно відмінними є прийоми ленінського письма. Коли думка у нього склалася, форма у нього завжди зростає в найкоротший термін. Під формою треба розуміти не тільки обробку фраз – цього у Леніна майже немає зовсім – але і структуру цілого, і підбір аргументів. Якщо Маркс виводив нову систему людей для завоювання собі місця під сонцем, то Ленін виводив революційний пролетаріат для завоювання влади.

Тому в різниці їхніх стилів позначилася відмінність їх осіб, як і їх історичного покликання.

Теоретичні і навіть більшість публіцистичних творів Маркса живуть самі по собі. Не тільки публіцистичні, але й всі теоретичні роботи Леніна є безпосереднім коментарем щодо його революційної практики. Твори Маркса вимагають підготовки, але не коментарю. Твори Леніна, навіть для політично підготовленої людини, вимагають історичних коментарів. Біографія Маркса в кращому разі пояснює, яким чином він дійшов своїх висновків, але нічого не додає до його теорії: ані до методу, ані до системи. Твори Леніна втратили б дев'ять десятих усього значення поза зв'язком з його історичною роботою. Не буде перебільшенням сказати, що науково-публіцистична робота Леніна тільки документує його біографію, а біографія Леніна є історією партії, Жовтневої революції та перших років Комуністичного Інтернаціоналу. У цьому кожному з них виражав свою епоху і свою історичну місію, яка далеко виходить за межі біографії обох.

Можна, звичайно, спробувати відділити психологічну постать від її епохи. Можна порівнювати інтелектуальні особливості й якості Аристотеля і Дарвіна. Такий підхід також має своє виправдання, але зовсім в іншій площині. Можна, виходячи з цієї індивідуально-психологічної оцінки, поставити таке питання: чи здатен був Маркс в інший період, у наш час, узяти на себе безпосереднє керівництво пролетарською революцією, і з іншого боку: чи зміг би Ленін створити теорію марксизму, якщо в думках перенести його у відповідний період? Відповідь на ці питання може бути дана лише у вигляді дуже нестійкої індивідуально-психологічної гіпотези, що має малу цінність з конкретної історичної точки зору.

Маркс не мав можливості розвернутися повністю як революційний вождь у безпосередньому значенні цього слова. Не випадково вся його енергія пішла на те, щоб відвоювати для пролетаріату необхідну арену до царства думок. Забезпечивши за собою передусім філософську основу, Маркс зробив найбільший переворот в історичній науці і в політичній економії. Можна сказати, що Маркс зробив Жовтневу революцію в царстві думки.

Ленін застав матеріалістичну діалектику як метод, всесторонньо випробуваний і перевірений творцем самого методу: Марксом. Майже з перших же своїх політичних кроків Ленін виступив у всеозброєнні Марксового методу. Його думка була повністю спрямована на вирішення революційних проблем його епохи. Причому коло цих проблем незмінно розширювалось, захопивши в останні роки його життя всю нашу

планету. Центральною справою ленінського життя була Жовтнева революція – не в царстві думок, а в колишньому царстві російських царів.

Бакунін вважав, або, принаймні, зазначав, що як практичний революціонер Маркс був слабкішим за Лассаля. Це, звичайно, дурниця. Молоді керівники німецького робочого класу Бебель, Віктор Адлер, Бернштейн, Каутський, Лафарг і багато інших одержували від Маркса й Енгельса “практичні” поради, що зберегли всю свою силу до цього дня. На цих порадах політично формувався Ленін. З якою працьовитістю вишукував він у Маркса й Енгельса кожен окрему фразу, яка могла кинути світло на нове практичне питання. І з якою проникливістю він розкривав прихований хід думок, що призвів учителя до його зауваження, іноді побіжно кинутого.

З іншого боку, Ленін, займаючись теорією з геніальною працьовитістю – ні хто інший, як Гете, сказав, що геній є працьовитість – і це певною мірою є правильним, – Ленін ніколи не займався теорією як такою. Це стосується навіть суспільних наук, не кажучи вже про те, що в його спадку немає незліченних зошитів, присвячених хімії, філології або вищій математиці. У галузі теорії Ленін тільки показав, що він міг би дати. Але дав він тільки невелику частинку того, що здатен дати.

Шахова “геніальність” має дуже вузький діапазон і йде рука об руку з обмеженістю в інших галузях. Геніальний математик, як і геніальний музикант, вже не може бути людиною обмеженою в інших сферах. Не менше це стосується “геніальних” поетів. Справжня геніальність в одній галузі припускає під собою фундамент відомої рівноваги духовних сил. Інакше це буде обдарованість, талановитість, але не геніальність. Але духовні сили відрізняються пластичністю, гнучкістю і спритністю. Одна сила може трансформуватися в іншу, як і взагалі усі сили природи. Чи треба нагадувати, що у Гете було достатньо сил, щоб стати великим природознавцем.

Але водночас і сили генія небезмежні. А його душевна рівновага набагато більше тяжіє до концентрації сил, аніж будь-що інше. Ось чому так важко давати категоричні відповіді на довільно-психологічне питання про те, чим був би Маркс в умовах Леніна і що дав би Ленін в умовах Маркса. Кожен з них втілює повну міць людини. У цьому відношенні вони “рівноцінні”, як і в тому, що обидва служили одній і тій же справі. Але це різні людські типи. Концентрація їхніх духовних сил йшла різними осями. Людство від цього залишилося тільки у виграві. Бо двох Марксів не могло бути, як і двох Ленінів. Та зате ми маємо одного Маркса й одного Леніна.

Порівнюючи одного разу Леніна з Марксом, я сказав, що якщо Маркс увійшов до історії як автор “Капіталу”, то Ленін – як “автор” Жо-

втневої революції. Ця найбільш безспірна з усіх думок ідея не тільки була заперечена, але й запідозрена в намірі поменшити (!) роль Леніна в жовтневому перевороті. “Як, – вигукували критики в пориві штатного обурення, – Ленін тільки автор? Значить, здійснював революцію хтось інший?” Відразу не можна було зрозуміти, у чому сіль обурення. Але потім прийшло усвідомлення: дуже багато хто з нинішніх вершителей долі виступають як “автори” статей і промов, які насправді написані іншими.

Що таке диктатура пролетаріату? Це певним чином організоване співвідношення класів, які, проте, не залишаються нерухомими, а змінюються матеріально і духовно, змінюючи тим самим своє співвідношення, тобто знесилюють або зміцнюють диктатуру пролетаріату. Це для марксиста. А для бюрократа диктатура є деяким самодостатнім чинником або метафізичною категорією, що стоїть над реальними класовими відносинами і в собі містить усі необхідні гарантії. На довершення кожен окремих бюрократ схильний розглядати диктатуру як янгола-охоронця, що стоїть за його кріслом.

На метафізичному розумінні диктатури побудовані всі міркування про те, що оскільки у нас диктатура пролетаріату, то селянство не може диференціюватися, куркуль не може зростати, а оскільки зростає, то вростатиме в соціалізм. Словом, з класових відносин диктатура перетворюється на самодостатню засаду, стосовно якого господарські явища є лише деякою еманациєю. Зрозуміло, жоден з бюрократів не доводить своєї системи до кінця: для цього вони дуже емпіричні і зв’язані вчорашнім днем. Але саме в цьому напрямі рухається їхня думка, на цьому шляху треба шукати теоретичні джерела їхніх помилок.

Марксизм йшов через теорію чинників до історичного монізму. Процес, який ми спостерігаємо зараз, має регресивний характер, бо означає рух від марксизму до метафізичної олігархії чинників.

Рух назад у формальних межах марксизму відбувався вже десятки разів. Під виглядом критики, оновлення і доповнення насправді підносили до цих пір повернення до домарксівських теоретичних переконань, які були свідомо і в боях подолані марксизмом. Такого роду відкрита ревізія має, проте, місце далеко не завжди. Та й вона повинна бути підготовлена попередніми саперними роботами, здійсненими найчастіше під тиском емпіричних потреб, а не з теоретично усвідомлених цілей.

Коли виявилось, що фашизм пішов на спад, а соціал-демократія – вгору, всупереч усім прогнозам Політбюро і Комінтерну, зате у цілковитій згоді з діалектикою класових відносин, Сталін відступив на наступну лінію своїх теоретичних окопів. “Неправильно, – повчав він мене, – що фашизм є тільки бойова організація буржуазії. Фашизм не є тільки

військово-технічною категорією (?!). Фашизм є бойовою організацією буржуазії, що спирається на активну підтримку соціал-демократії. Соціал-демократія є об'єктивно помірним крилом фашизму.” (Там же).

Марксистське положення про те, що і фашизм, і соціал-демократія є, врешті-решт, політичними знаряддями буржуазії, пристосованими для різних періодів в її боротьбі, Сталін перетворює на вульгарне і помилкове ототожнення фашизму і соціал-демократії, знімаючи тим саме питання про зміни політичної обстановки і про причини знесення німецького фашизму і нового зростання соціал-демократії.

І так у всьому. Будь-яку статтю або промову Сталіна можна розчленувати на низку незалежних одне від одного загальних положень, розташованих у порядку випадкової послідовності. Тому Сталін так любить нумерацію. Поважні арабські знаки повинні закріпити відсутність логічної послідовності, яку можна обґрунтувати тільки на аналізі діалектичних зв'язків.

Коли, на противагу буржуазній публіцистиці та її відголоскам у нашому друці, у тому числі й Сталіну, який назвав Англію “помічницею” Сполучених Штатів, я доводив, починаючи з 1921 і особливо з 1923 року, що міжнародні відносини в найближчий період визначатимуться не “англосакською співпрацею”, а, навпаки, безперервним зростанням англо-американського антагонізму, Сталін, почекавши, коли цей факт став ясным для останнього буржуазного репортера, визнав наприкінці 1924 р. “нову суперечність – між Америкою й Англією”, але тут же він глибокодумно став повчати мене, що це не означає ліквідації всієї решти суперечностей. “Поза сумнівом, – писав він, – що Англія по-старому поглиблюватиме антагонізм між Францією і Німеччиною для того, щоб забезпечити своє політичне домінування на континенті. Поза сумнівом, що Америка, в свою чергу, поглиблюватиме антагонізм між Англією і Францією для того, щоб забезпечити свою гегемонію на світовому ринку. Ми вже не говоримо про якнайглибший антагонізм між Німеччиною й Антантою.” (Більшовик. – 1924. – № 11).

З марксистського положення про загострення імперіалістичних суперечностей Сталін зробив плоске загальне місце, спробувавши спрямувати його проти мого конкретного аналізу. Він є далеким від розуміння того, що всі суперечності не можуть загострюватися одночасно, бо одні неминуче харчуються за рахунок інших. Так, загострення антагонізму з Америкою привело до пом'якшення суперечностей між Англією і Францією. Але Сталін нумерує суперечності замість того, щоб розглядати в їх гнучкому матеріальному зв'язку. Діалектика ж є наукою про зв'язки.

Ще на П'ятому конгресі, тобто у середині 1924 року, світова роль Сполучених Штатів ігнорувалася повністю. Тенденція всієї політики американського капіталу, що на той час стала вже абсолютно зрозумілою, – “посадити Європу на пайок” – оголошувалася злісною вигадкою троцькізму. Відродження європейського економічного життя, що в той час почалося за допомогою Америки, начисто заперечувалося. Сталін шкандибав за своїми перекладачами іноземних буржуазних газет, частково за Зінов'євим, і безнадійно плутовався з кожного питання, щоб наступного дня розпочати все спочатку. З-під зінов'євської духовної гегемонії Сталін став вивільнятися у міру того, як ставало неможливим ігнорувати процеси стабілізації. Можна сказати, що Сталіна укріпило зміцнення європейського капіталу. Тепер він почав свій міжнародний аналіз з початку. Сталін завжди починає з початку, немов би не було вчорашнього дня. Емпіризм не вміє не тільки заглядати вперед, але й озиратися назад. Тепер Сталін писав:

“Основні країни-переможниці – Англія й Америка – здобули тепер таку силу, що дістали матеріальну можливість не тільки у себе вдома поставити справу капіталу більш-менш стерпно, але і влити кров до Франції, Німеччини та інших капіталістичних країн... І цей бік справи веде до того, що суперечності між капіталістичними країнами розвиваються поки що не тим посиленням темпом, яким вони розвивалися безпосередньо після війни.” (Сталін Й. Троцькізм або ленінізм).

Навіть у слові “ще”, що складається з двох букв, можна зробити три помилки (“ішче”). Такого роду рекорди завжди привернуть до себе нашого “теоретика”. Вимушений, нарешті, визнати, що всі світові антагонізми не можуть загострюватися одночасно, бо і тут діє закон нерівномірності, Сталін це визнання, що запізнилося, негайно ж перетворює на джерело нових блукань. “Основними країнами-переможницями” він називає Англію й Америку – Англію навіть на першому місці. Стабілізація виявляється у нього повністю побудованою на співпраці цих країн. Англія у нього “здобула таку силу”, що не тільки поставила у себе вдома “справу капіталу більш-менш стерпно”, але й влила кров до Франції, Німеччини та ін. Усе це писалося під час підготовки найбільшої соціальної кризи, яку тільки-но знала Англія з часу чартизму (вугільний і загальний страйк). Сталін говорить вже про загальне пом'якшення світових суперечностей на основі співпраці Америки й Англії, тоді як насправді антагонізм цих двох країн, основної переможниці й основної переможеної, став віссю всієї світової політики.

Так можна було б прослідкувати хід “ідей” Сталіна з місяця в місяць, з року в рік, починаючи з 1924 року, коли він вперше став вира-

жати свої “ідеї”. Якщо зобразити їх ряд графічно, вийде переривчаста ламана з короткими відрізками вліво і довгими – вправо.

Але і в тих випадках, коли Сталін змушений озирнутися назад, щоб абияк звести кінці з кінцями, він робить це природно. Так, вимушений у доповіді 13 липня 1928 р. пояснити, як же все-таки англо-американський антагонізм став основним, наперекір усій політиці проти “троцькізму”, Сталін заявив: “Тоді, до 5-го конгресу, у нас ще мало говорили про англо-американську суперечність, як основну, тоді прийнято було говорити навіть про англо-американський союз”. І все. Тоді “прийнято було говорити”. Ким? Сталіним – услід за соціалістичною і взагалі пацифістською пресою. Націоналісти і то проявили більше розуму. Тоді “мало говорили про англо-американську суперечність”. Чому мало говорили? Тому що це було офіційно осуджено як троцькізм. Тому що просторікування про англо-американську співпрацю розцінювалися як ознака благонадійності. Сталін відводить все це з такою невимушеністю, яку людина, схильна до точності, могла б назвати цинічним міднолобством.

Так, [у] питанні про господарське керівництво Сталін, засвоївши із запізненням думку про необхідність резервів, негайно ж перетворив її на дешеве загальне місце про те, що Держбанку потрібно мати валютні резерви, промисловості – сировинні, а торговому апарату – товарні. Коли ж я вказав йому, що товарні резерви можливі лише за рахунок скорочення резервів сировини, імпорту ж сировину можна нагромаджувати тільки за рахунок валютних резервів; що потрібно говорити не про резерви взагалі, а ставити питання конкретно в умовах товарного голоду і загрозливої кризи заготівель хлібу, Сталін звільнився повторною нумерацією необхідних резервів і обвинуватив мене в “ри-го-рис-тич-но-му” (буквально) відношенні щодо питання про резерви, показуючи тим самим, що значення цього слова йому так само незрозуміле, як і вся проблема резервів.

Іноді він замінює нумерацію безплідною риторикою питань: “Хіба неправильно, що...” тощо – п’ять, десять разів підряд. І цей літературний прийом, що ще менш зв’язує, ніж каталоговий перелік, служить тільки для прикриття бідності думки. Не зупиняючись виділяти в позитивній формі головне і другорядне, основне і залежне і підпорядковувати виклад внутрішнім зв’язкам самого предмету, Сталін вдається до жалюгідної семінарської риторики, яка під лаконічним питанням примушує припускати ту саму безодню премудрості, якої якраз і не вистачає.

Наводити цитати було б дуже довго. Схема його міркувань приблизно така. Опозиція проти входження компартії до Гоміньдану? Хі-

ба ж неправильно, що Маркс входив до демократичної партії? Хіба ж неправильно, що в Китаї панує національний гніт? Хіба ж неправильно, що Ленін все життя боровся проти недооцінки селянства? Нанизавши на мотузочку півдужини таких колечок з жерсті, Сталін вичерпує питання.

Особливо любить він ховатися за слівце “хоча б”, котре виконує роль рятувального поясу при будь-якій його спробі пуститися вплав. Ось один з типових його висновків проти вказівок опозиції на небезпеку капіталістичної реставрації: “Просте відновлення капіталізму неможливе хоча б тому, що влада у нас пролетарська, велика промисловість у руках пролетаріату, транспорт і кредит знаходяться у розпорядженні пролетарської держави.” (Питання ленінізму. – 1928. – С. 63).

Чому відновлення капіталізму повинне бути “простим”? І що взагалі значить “просте” відновлення? Але ще краще слівце “хоча б”. На абсолютно конкретні вказівки опозиції, що за певного поєднання економічних і політичних чинників може восторжествувати капіталізм, тобто вороги, за ленінським виразом, “ще можуть відняти у нас” і диктатуру, і націоналізації, Сталін відповідає: це неможливо “хоча б” тому, що у нас є націоналізація і диктатура. На вказівку лікаря, що за таких-то обставин хвороба може спричинити смертельний результат, знахар заперечує, що “проста” смерть неможлива хоча б тому, що хворий живий, їсть і дихає. Це чисто сталінське аргументування.

Вказівки на загрознає зростання диференціації селянства Сталін спростовує таким доводом: “Диференціація не може прийняти колишніх розмірів... хоча б тому, що земля у нас націоналізована...” (Там же, с. 64). Що означає: “колишні” розміри? Диференціація в різні періоди мала різні розміри. Націоналізація землі сама собою аніскільки не ослабляє диференціації, навпаки, може дати їй великий простір. Але тут на допомогу приходить обмовка “хоча б”: аргумент виступає з начервником, видаючи тим самим свій катаральний характер.

Вертівшись навколо все тієї ж моєї фрази 1905 р., що революційна Росія не змогла б встояти “перед обличчям консервативної Європи”, тобто якби Європа, всупереч усім можливостям, залишилася консервативною, Сталін пише: “Ми, виявляється, не тільки не можемо побудувати соціалізм, але не можемо встояти хоча б на короткий термін перед лицем консервативної Європи” (там же, с. 226).

Слова “на короткий термін”, котрі позбавляють всю постановку питання якого б то не було значення – бо революції здійснюють не “на короткий термін” – ці слова вставлені Сталіним у супроводі все того ж

боязкого “хоча б”, яке цього разу виконує роль лжесвідка в справі про фальсифікацію.

В іншій роботі Сталін повертається до питання про диференціацію села все з тим же універсальним аргументом, що не вимагає ані статистичного матеріалу, ані теоретичного аналізу. “У нас розвиток сільського господарства, – говорить він, – не може піти таким шляхом хоча б тому, що наявність радвлади і націоналізація основних знарядь і засобів виробництва не припускає такого розвитку.” (Там же, с. 124).

Цей іманентний оптимізм, що розглядає радвладу не як орган класової боротьби, а як економічний талісман, виглядав би дуже твердим і впевненим, якби не це злочасне, косооке, боязке і злодійкувате “хоча б”.

Усі теоретичні й історичні посилення Сталіна мають або свідомо невизначений і двозначно захисний характер, або ж, при претензії на конкретність і точність, виявляються майже завжди помилковими. Політику примирення з куркулем Сталін прирівнює до гасла “Лессе фер, лессе пассе” (промова 19 листопаду 1928 р.). Це було б, мабуть, терпимо, якщо б Сталін тут же не додав, ніби це гасло французьких лібералів “під час французької революції, під час боротьби з феодальною владою.” (“Правда”, № 273). Насправді ж французька революція тут ні до чого. Якщо залишити осторонь історико-літературні дослідження, що відкривають коріння формули, що спокусила Сталіна ще в XVII ст., а потім фізіократів у XVIII ст., коли вона вживається дуже рідко і не проти феодалізму, а проти поліцейщини меркантилізму, то доведеться сказати, що “лессе фер” – це гасло фритрейдерів-манчестерців першої половини XIX ст. в їх боротьбі з протекціонізмом. Подібні промахи супроводять кожний виступ Сталіна, бо він не знає історичних явищ в їх внутрішньому зв’язку.

Коли я, на противагу Політбюро, що безнадійно заплуталося, доводив, що в найближчий період (1924-[19]25) політичний розвиток Європи піде не у бік фашизму і нової окупації, а у бік соціал-демократії, коаліцій і пацифізму, Сталін, почекавши, коли прогноз цей став здійснюватися, повчав мене: “Дехто вважає, що буржуазія дійшла “пацифізму” і “демократизму” не від потреби, а за доброю волею, за вільним, так би мовити, вибором. При цьому передбачається, що буржуазія, розбивши робочий клас у вирішальних боях (Італія, Німеччина), відчула себе переможницею, і тепер вона може дозволити собі “демократизм.” (Більшовик. – 1924. – № 11).

Як за хребцем можна визначити розміри тварини, так за цією цитатою можна безпомилково відгадати духовне зростання автора. Діалектика класової боротьби перетворюється у нього на лотерею психо-

логічних припущень щодо проявів “вільної волі” буржуазії. Літературна форма відповідає глибині ідей: “дехто вважає”, “передбачається”... Невизначеність інсинуацій повинна полегшити теоретику можливості своєчасно прошмигнути в підвороття.

У пошуках підґрунтя для порівняння марксизму-ленінізму, звичайно, зі всякими беззмістовно-шанобливими обмовками, Сталін звертається до історичного критерію. “Маркс і Енгельс працювали в період передреволюційний (ми маємо на увазі пролетарську революцію), коли не було ще розвиненого імперіалізму, в період підготовки пролетарів до революції, в той період, коли пролетарська революція не була ще прямою практичною неминучістю. Ленін же, учень Маркса й Енгельса, трудився в період розвиненого імперіалізму, в період пролетарської революції, що розгорталася...” (Основи ленінізму. – 1928. – С. 74).

Якщо навіть залишити осторонь засліплюючий стиль цих рядків – Маркс і Ленін “працюють” у Сталіна, немов ті провінційні антрепренери – то все ж таки доведеться визнати історичний екскурс в цілому як украй незрозумілий. Що Маркс діяв у ХІХ сторіччі, а не в ХХ – це правильно. Але ж суть всієї діяльності Маркса-Енгельса полягала у тому, що вони теоретично передбачали і готували епоху пролетарської революції. Якщо це відкинути, то ми одержимо катедер-марксизм, тобто наймерзотнішу карикатуру. І все значення роботи Маркса в тому виявляється, що епоха пролетарської революції, яка настала пізніше, ніж вони чекали, зажадала не ревізії марксизму, а, навпаки, його очищення від іржі проміжного епігона. У Сталіна ж виходить, що марксизм, на відміну від ленінізму, був теоретичним віддзеркаленням неревольюційної епохи.

Таке уявлення у Сталіна не випадкове. Воно впливає з усієї психології емпірика, який живе на підніжному кормі. Теорія у нього тільки “відображає” епоху і служить на злобу дня. У спеціально присвяченій теорії главі – що це за глава! – Сталін “працює” таким чином: “Теорія може перетворитися на найбільшу силу робочого руху, якщо вона складається в нерозривному зв’язку з революційною практикою.” (Основи ленінізму, с. 89).

Зрозуміло, вся теорія Маркса, що складалася “в нерозривному зв’язку” з практикою передреволюційної епохи, повинна виявитися застарілою для “революційної практики” Сталіна. Він абсолютно не розуміє, що теорія – справжня або велика теорія – зовсім не складається в безпосередньому зв’язку з сьогоднішньою практикою, а являє собою об’єднання й узагальнення всієї практики людства, у тому числі різних епох в їх матеріально обумовленому чергуванні. Тільки тому, що теорія не пов’язана нерозривно з сучасною їй практикою, а підно-

ситься над нею, вона одержує дар заглядати вперед, тобто готувати свій зв'язок з майбутньою практикою, готувати людей, яким ця майбутня практика виявилася б під силу. Марксова теорія підносилася, як гігантська дозорна башта, над сучасною Марксу лассалівською революційною практикою, як і над практикою всіх організацій Першого Інтернаціоналу. Другий Інтернаціонал засвоював для своїх практичних потреб тільки деякі елементи марксизму, далеко не завжди основні. І лише епоха історичних катастроф всієї капіталістичної системи, що відкрила можливість запровадження основних висновків марксизму в життя, зробила людей – не всіх, далеко не всіх – сприйнятливішими до розуміння марксизму в цілому.

Сталінська довідка щодо передреволюційної теорії марксизму і революційної теорії ленінізму є насправді філософією історії теоретичного хвостизму, який перебуває на посилках у практики сьогоднішнього дня. Сталінська історія марксизму і ленінізму належить до тієї “історичної школи”, про яку Маркс говорив словами Старого Завіту, що вона завжди бачить тільки задню частину всього, що робиться. Сталін має на увазі ті “теорії”, які створюються на замовлення секретаріату в “нерозривному зв'язку” з практикою апаратно-центристського керівництва в період політичного сповзання.

Всіляко обертаючись навколо дуже гарячої каші, яку він сам же заварив – справді це теоретичне вариво краще всього визначається улюбленим ленінським слівцем “каша”, – Сталін зигзагами й недомовками підбирається до тієї думки, що ленінізм “революційніший” за марксизм. “Зазвичай відзначають, – продовжує він своє протиставлення ленінізму марксизму, – винятково бойовий і винятково революційний характер ленінізму”. Хто відзначає? Невідомо. “Зазвичай” відзначають – і крапка. Це все з обережності, яка переходить у боязкість. Що означає “винятково революційний”? Невідомо. Але що “відзначає” з цього приводу сам Сталін? Він говорить: “Це абсолютно правильно. Але (!) ця особливість (маленька “особливість” у порівнянні з марксизмом) пояснюється двома причинами: боротьбою з опортунізмом Другого Інтернаціоналу і пролетарською революцією.” (Там же, с. 74).

Таким шляхом Сталін, хоча і не дуже сміливо, але все ж таки дійшов висновку, що “особливістю” ленінізму є його “виняткова” революційність у порівнянні з марксизмом. Якщо ця думка була правильною, то потрібно було б відкрито відмовитися від марксизму, як теорії, що зжила себе, подібно тому, як наука відмовлялася свого часу від флогістону, віталізму тощо, здаючи їх як матеріал історикам людської думки. Але насправді думка, що ленінізм “революційніший” за

марксизм, є прямим знуцанням над ленінізмом, марксизмом і революційністю.

В аналізі другого, “уточненого”, визначення ленінізму ми дотепер опускали слово “тактика”. Повна формула, як пам’ятає читач, свідчить: “Ленінізм є марксизмом епохи імперіалізму і пролетарської революції. Точніше: ленінізм є теорією і тактикою пролетарської революції взагалі, теорією і тактикою диктатури пролетаріату особливо.”

Тактика є дієвим застосуванням теорії до конкретних умов класової боротьби.

Тактика здійснює зв’язок теорії з поточною практикою. Теорія, всупереч Сталіну, зовсім не складається в нерозривному зв’язку з поточною практикою, а підноситься над нею і лише завдяки цьому одержує здатність спрямовувати тактику, вказуючи їй, крім сьогоденського відліку, ще низку орієнтуючих точок відліку в минулому і перспективних – у майбутньому: складна лінія тактики, марксистської, а не хвостистської, визначається не однією, а багатьма точками відліку.

Якщо марксизм, що виник у передреволюційну епоху, зовсім не був “передреволюційною” теорією, а, навпаки, підносячись над своєю епохою, був теорією пролетарської революції, то тактика, тобто бойове застосування марксизму до конкретних умов, за своєю суттю не може підноситися над епохою, тобто над зрілістю об’єктивних умов. Під кутом зору тактики – правильніше було б сказати революційної стратегії – діяльність Леніна колосально відрізняється від Маркса і його старих учнів, як епоха Леніна відрізняється від епохи Маркса. Революціонер Маркс жив і помер теоретичним радником молодих партій пролетаріату і провісником майбутніх вирішальних його боїв. Ленін повів пролетаріат на завоювання влади, забезпечив своїм керівництвом перемогу і керував першою в історії людства робочою державою й Інтернаціоналом, безпосередньо покликаним здійснювати світову диктатуру пролетаріату. Титанічна робота найбільшого революційного стратега цілком може бути поставлена на ту ж висоту, що і робота найбільшого титана пролетарської теорії.

Жалюгідною, беззмістовною, врешті-решт нерозумною є спроба механічно врівноважити теоретичний і практичний елементи в роботі Маркса і Леніна. Маркс, мовляв, створював не лише теорію, але й Інтернаціонал. Ленін не тільки керував великою революцією, але й працював над теорією. Отже, відмінність їхня тільки у тому, що вони “працювали” в різні епохи, внаслідок чого марксизм просто революційний, а ленінізм “винятково революційний”. Все це ми вже знаємо.

Маркс чимало зробив як керівник Першого Інтернаціоналу. Але не це, проте, складало основну справу його життя. Маркс і без Союзу комуністів, і без Першого Інтернаціоналу залишається Марксом. Його

теоретичний подвиг у жодному разі не співпадає з його революційною практикою, невимірно підноситься над нею, створюючи теоретичну основу всієї подальшої практики Леніна і ще низки поколінь.

Теоретична робота Леніна мала в основному службовий характер відносно його власної революційної практики. Всесвітньо-історичному значенню практики відповідав і розмах теоретичної роботи. Але Ленін не створював теорії ленінізму. Він застосовував теорію марксизму до революційних задач нової епохи. Ще на третьому з'їзді партії, де закладалося перше каміння більшовицької партії, Ленін сказав про себе, що він вважає більш правильним іменуватися публіцистом, а не теоретиком соціал-демократії. Це щось більше, ніж “скромність” молодого вождя, що вже видав ряд цінних наукових праць. Якщо пам'ятати, що публіцист від публіциста різниться, то Ленін правильно визначав у цих словах своє історичне призначення. Під публіцистикою він розумів теоретико-політичне застосування готової теорії для прокладення шляхів даному живому революційному руху.

Навіть “абстрагована” і найбільш далека за темою від злоби дня робота Леніна про емпіріокритицизм викликана безпосередньою потребою внутріпартійної боротьби. Ця книга може бути поставлена на полицю поряд з “Анти-Дюрінгом” Енгельса як застосування того ж методу і тих же критичних прийомів щодо нового матеріалу природничих наук і проти нових супротивників. Не менше, але й – не більше за це. Ані нової системи, ані нового методу тут немає. Це є повністю системою і методом марксизму.

Чиновники лжеленінізму, сикофанти і кляузники знову піднімуть завивання, що ми “применшуємо” справу Леніна. Ця братія тим голосніше волає про заповіти вчителя, чим нахабніше вона їх втоптує в бруд еkleктики й опортунізму. Надаючи кляузникам можливість кляузничати, ми захищаємо ленінізм, ми тлумачимо його, ми продовжуємо справу Леніна.

Ленінська теорія, сказали ми, мала службовий характер відносно його власної практики. Але практика ця була такого масштабу, що вперше зажадала застосування марксистської теорії в повному її обсязі.

Теорія є узагальненням всієї попередньої практики і має службове значення відносно всієї подальшої практики. Ми вже з'ясували, що це не означає, ніби теорія складається залежно від поточної практики і ніби вона має службове значення відносно всякої практики. Кожному своє. Для сталінської практики безпринципних зигзагів “необхідною й достатньою” є еkleктична помісь з погано переведених осколків марксизму, меншовизму і народництва. Ленінська практика вперше в історії поставила собі на службу всю марксистську теорію в цілому. Ось на якому шляху “врівноважується” величина цих двох постатей. Ста-

лінське свідоцтво про те, що кожен з них з успіхом працював у теорії і практиці свого періоду, один – революційно, інший – “винятково” революційно, назавжди залишиться поганим анекдотом ідейного епігона. І Маркс, і Ленін стали безсмертними не за путівками Сталіна.

Андрій Дмитрович САХАРОВ

(1921-1989)

Фізик-теоретик, громадський діяч, академік АН СРСР (1953). Має Нобелівську премію миру (1975). Один з творців водневої бомби (1953) у СРСР. Має праці з фізики плазми, керованого термоядерного синтезу, астрофізики, гравітації тощо. Разом з І. Таммом запропонував ідею магнітного стримування високотемпературної плазми. З кінця 50-х років активно виступав за припинення випробувань ядерної зброї. З кінця 60-х початку 70-х років – один з лідерів правозахисного руху (дисиденти). У праці “Міркування про прогрес, мирне співіснування та інтелектуальну свободу” (1968) Сахаров розглянув загрози людству, пов’язані з його роз’єднаністю, протистоянням соціалістичної та капіталістичної систем: ядерна війна, голод, екологічні та демографічні катастрофи, дегуманізація суспільства, расизм, націоналізм, диктаторські терористичні режими. У демократизації та демілітаризації суспільства, затвердженні інтелектуальної свободи, соціальному та науково-технічному прогресі, що ведуть до зближення двох систем, Сахаров вбачав альтернативу загибелі людства. Публікація цієї роботи на Заході призвела до усунення Сахарова від секретних робіт. Після протесту проти вводу радянських військ до Афганістану Сахарова у січні 1980 року було позбавлено звання Героя Соціалістичної Праці (1954, 1956, 1962), Державної премії СРСР (1953), Ленінської премії (1957) та інших державних нагород і заслано у м. Горький (нині – Твер). Повернувся з заслання Сахаров лише у 1986 році, а у 1989 році його було обрано народним депутатом СРСР. На I З’їзді народних депутатів СРСР Сахаров запропонував власний проект нової конституції країни. “Спогади” опубліковано у 1990 році. У 1988 році Європейським парламентом заснована Міжнародна премія ім. Андрія Сахарова за гуманітарну діяльність у галузі прав людини.

Проект “Конституції Союзу Радянських Республік Європи і Азії” перекладено за *джерелом*: Сахаров, А. Д. Конституция Союза Советских Республик Европы и Азии [Текст] // Конституционные идеи Андрея Сахарова: Сборник / сост. Л. М. Баткин. – М. : Новелла, 1990. – С. 4–14.

“КОНСТИТУЦІЯ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК ЄВРОПИ Й АЗІЇ. ПРОЕКТ”

1. Союз Радянських Республік Європи й Азії (скорочено – Європейсько-Азіатський Союз, Радянський Союз) – добровільне об’єднання суверенних республік Європи й Азії.

2. Мета народу Союзу Радянських Республік Європи і Азії та його органів влади – щасливе, змістовне життя, матеріальна і духовна свобода, добробут, мир і безпека для громадян країни, для всіх людей на Землі незалежно від їхньої раси, національності, статі, віку і соціального стану.

3. Європейсько-Азіатський Союз спирається у своєму розвитку на моральні і культурні традиції Європи й Азії та усього людства, всіх рас і народів.

4. Союз в особі його органів влади і громадян прагне до збереження миру в усьому світі, до збереження навколишнього середовища, до збереження зовнішніх і внутрішніх умов існування людства і життя на Землі в цілому, до гармонізації економічного, соціального і політичного розвитку в усьому світі. Глобальні цілі виживання людства мають пріоритет перед будь-якими регіональними, державними, національними, класовими, партійними, груповими й особистими цілями. У довгостроковій перспективі Союз в особі органів влади і громадян прагне до зустрічного плюралістичного зближення (конвергенції) соціалістичної і капіталістичної систем як до єдиного кардинального рішення глобальних і внутрішніх проблем. Політичним вираженням конвергенції в перспективі повинно бути створення Світового уряду.

5. Усі люди мають право на життя, свободу і щастя. Метою й обов’язком громадян і держави є забезпечення соціальних, економічних і громадянських прав особистості. Здійснення прав особистості не повинно суперечити правам інших людей, інтересам суспільства в цілому. Громадяни й установи зобов’язані діяти відповідно до законів Союзу і республік і принципів Загальної декларації прав людини ООН. Міжнародні закони й угоди, підписані СРСР і Союзом, у тому числі Пакти про права людини ООН і Конституція Союзу мають на території Союзу пряму дію і пріоритет перед законами Союзу і республік.

6. Конституція Союзу гарантує громадянські права людини – свободу переконань, свободу слова й інформаційного обміну, свободу релігії, свободу асоціацій, мітингів і демонстрацій, свободу еміграції та повернення у свою країну, свободу поїздок за кордон, свободу пересування, вибору місця проживання, роботи і навчання в межах країни, недоторканність житла, свободу від свавільного арешту і необгрунтованої медичною необхідністю психіатричної госпіталізації. Нікого не може бути покарано за дії, пов’язані з переконаннями, якщо

в них немає насильства, закликів до насильства, іншого обмеження прав інших людей або державної зради.

Конституція гарантує відокремлення церкви від держави і невтручання держави у внутрішнє життя церкви.

7. В основі політичного, культурного й ідеологічного життя суспільства покладено принципи плюралізму і терпимості.

8. Нікого не може бути піддано тортурам і жорстокому поводженню. На території Союзу в мирний час повністю заборонена смертна кара.

Заборонені медичні та психологічні дослідження над людьми без згоди піддослідних.

9. Принципи презумпції невинуватості є основними при судовому розгляді будь-яких обвинувачень кожного громадянина. Нікого не може бути позбавлено будь-якого звання і членства в будь-якій організації або прилюдно обвинувачено у вчиненні злочину до набуття законної сили вироку суду.

10. На території Союзу заборонена будь-яка дискримінація в питаннях роботи, оплати праці і працевлаштування, вступу до навчальних закладів і одержання освіти з ознак національності, релігійних і політичних переконань, а також (за відсутністю прямих протипоказань) з ознак статі, віку і стану здоров'я, наявності в минулому судимості.

На території Союзу заборонена дискримінація в питаннях надання житла, медичної допомоги і в інших соціальних питаннях з ознак статі, національності, релігійних і політичних переконань, віку і стану здоров'я, наявності в минулому судимості.

11. Ніхто не повинен жити в убогості. Пенсії по старості для осіб, що досягли пенсійного віку, пенсії для інвалідів війни, праці і дитинства не можуть бути нижчими прожиткового рівня. Грошові та інші види соціальної допомоги повинні гарантувати рівень життя всіх членів суспільства не нижче прожиткового мінімуму. Медичне обслуговування громадян і система освіти будуються на основі принципів соціальної справедливості, доступності мінімально достатнього медичного обслуговування (безкоштовного і платного), відпочинку й освіти для кожного, незалежно від майнового становища, місця проживання і роботи.

Разом з тим повинні існувати оплатні системи підвищеного типу медичного обслуговування і конкурсні системи освіти, що забезпечать більш високий загальний рівень на основі конкуренції.

12. Союз не має ніяких цілей експансії, агресії та месіанства. Збройні сили будуються відповідно до принципу оборонної достатності.

13. Союз підтверджує принципову відмову від застосування першим ядерної зброї. Ядерна зброя будь-якого типу і призначення може бути застосована лише із санкції Головнокомандуючого Збройними силами країни при наявності достовірних даних про умисне застосування ядерної зброї супротивником і при вичерпанні інших способів вирішення конфлікту. Головнокомандуючий має право скасувати ядерну атаку, розпочату помилково, зокрема знищити запущені внаслідок помилки міжконтинентальні ракети та інші засоби ядерної атаки, що знаходяться в польоті.

Ядерна зброя є лише засобом запобігання ядерного нападу супротивника. Довгостроковою метою політики Союзу є повна ліквідація і заборона ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення, за умови рівноваги в звичайних озброєннях, при вирішенні регіональних конфліктів і при загальному пом'якшенні усіх факторів, що викликають недовіру і напруженість.

14. У Союзі не допускається діяльність будь-яких таємних служб охорони суспільного і державного порядку. Таємна діяльність за межами країни обмежується задачами розвідки і контррозвідки. Таємна політична, підривна, дезінформаційна діяльність забороняється. Державні служби Союзу беруть участь у міжнародній боротьбі з тероризмом та торгівлею наркотиками.

15. Основним і пріоритетним правом кожної нації та республіки є право на самовизначення.

16. Вступ республіки до Союзу Радянських Республік Європи й Азії здійснюється на основі Союзного договору відповідно до волевиявлення населення республіки за рішенням вищого законодавчого органу республіки.

Додаткові умови входження до Союзу даної республіки оформлюються Спеціальним протоколом відповідно до волевиявлення населення республіки. Ніяких інших національно-територіальних одиниць, окрім республік, Конституція Союзу не передбачає, але республіка може бути розділена на окремі адміністративно-економічні райони.

Рішення про входження республіки до Союзу приймається на Установчому з'їзді Союзу або на З'їзді народних депутатів Союзу.

17. Республіка має право виходу із Союзу. Рішення про вихід республіки із Союзу повинне бути прийнято вищим законодавчим органом республіки відповідно до референдуму на території республіки не раніше, ніж через рік після вступу республіки до Союзу.

18. Республіка може бути виключена із складу Союзу. Виключення республіки із складу Союзу здійснюється рішенням З'їзду народних депутатів Союзу більшістю не менш $2/3$ голосів відповідно

до волевиявлення населення Союзу, не раніше ніж через три роки після вступу республіки до Союзу.

19. Республіки, що входять до Союзу, приймають Конституцію Союзу як Основний закон, котрий діє на території республіки, поряд з Конституціями республік. Республіки передають Центральному Уряду інформацію про виконання основних задач зовнішньої політики й оборони країни. На всій території Союзу діє єдина грошова система. Республіки передають у ведення Центрального Уряду транспорт і зв'язок союзного значення. Крім перерахованих спільних для всіх республік умов входження до Союзу, окремі республіки можуть передати Центральному Уряду інші функції, а також повністю чи частково об'єднувати органи управління з іншими республіками. Ці додаткові умови членства в Союзі даної республіки повинні бути зафіксовані в протоколі Союзного договору і затверджені референдумом на території республіки.

Поряд з громадянством Союзу республіка може встановлювати громадянство республіки.

20. Оборона країни від зовнішнього нападу покладається на Збройні сили, що формуються на основі Союзного закону. Відповідно до спеціального протоколу республіка може мати республіканські Збройні сили або окремі види військ, що формуються з населення республіки і дислокуються на території республіки. Республіканські Збройні сили і підрозділи входять у Союзні Збройні сили і підкоряються єдиному командуванню. Усе забезпечення Збройних сил озброєнням, обмундируванням і продовольством здійснюється централізовано на кошти союзного бюджету.

21. Республіка може мати республіканську грошову систему поряд із союзною грошовою системою. У цьому випадку республіканські грошові знаки обов'язкові до прийому на всій території республіки. Союзні грошові знаки обов'язкові в усіх установах союзного підпорядкування і допускаються в усіх інших установах. Тільки Центральний банк Союзу має право випуску й анулювання союзних і республіканських грошових знаків.

22. Республіка, якщо інше не обговорено в Спеціальному протоколі, має повну економічну самостійність. Усі рішення, що стосуються господарської діяльності і будівництва, за винятком діяльності і будівництва, які мають відношення до функцій, переданих Центральному Уряду, приймаються відповідними органами республіки. Жодне будівництво Союзного значення не може бути розпочате без рішення республіканських органів управління. Усі податки та інші грошові надходження від підприємств і населення на території республіки надходять

у бюджет республіки. З цього бюджету для забезпечення функцій, переданих Центральному Уряду, до Союзного бюджету вноситься сума, обумовлена бюджетним Комітетом Союзу на умовах, зазначених у Спеціальному протоколі.

Інша частина грошових надходжень до бюджету знаходиться в повному розпорядженні Уряду республіки.

Республіка має право прямих міжнародних економічних контактів, включаючи прямі торгівельні відносини й організацію спільних підприємств із закордонними партнерами. Митні правила є загальносоюзними.

23. Республіка має власну, незалежну від Центрального Уряду, систему правоохоронних органів (міліція, міністерство внутрішніх справ, пенітенціарна система, прокуратура, судова система). Вироки з кримінальних справ можуть бути скасовані в порядку помилування Президентом Союзу або Президією З'їзду Народних депутатів Союзу. На території республіки діють союзні закони, за умови затвердження їх Верховним законодавчим органом республіки, і республіканські закони.

24. На території республіки державною є мова національності, зазначеної в найменуванні республіки. Якщо в найменуванні республіки зазначені дві або більше національностей, то в республіці діють дві або більше державні мови. В усіх республіках Союзу офіційною мовою міжреспубліканських відносин є російська мова. Російська мова є рівноправною з державною мовою республіки в усіх установах і підприємствах союзного підпорядкування. Мова міжнаціонального спілкування не визначається конституційно. У республіці Росія російська мова є одночасно республіканською державною мовою і мовою міжреспубліканських відносин.

25. Первинними структурними складовими частинами Союзу Радянських Республік Європи й Азії є Союзні й Автономні республіки, Національні автономні області і Національні округи колишнього Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Національно-конституційний процес розпочинається з проголошення незалежності усіх національно-територіальних структурних частин СРСР, що утворюють суверенні республіки (держави). На основі референдуму деякі з цих частин можуть об'єднуватись одне з одним. Поділ республіки на адміністративно-економічні райони визначається Конституцією республіки.

26. Кордони між республіками є непорушними перші 10 років після Установчого З'їзду. Надалі зміну кордонів між республіками, об'єднання республік, поділ республік на менші частини здійснюється відповідно до волевиявлення населення республік і принципу самовизначення націй у ході мирних переговорів за участю Центрального Уряду.

27. Центральний Уряд Союзу розташовується в столиці (головному місті) Союзу. Столиця будь-якої республіки, у тому числі столиця Росії, не може бути одночасно столицею Союзу.

28. Центральний уряд Союзу включає:

- 1) З'їзд народних депутатів Союзу;
- 2) Раду Міністрів Союзу;
- 3) Верховний Суд Союзу.

Глава Центрального Уряду Союзу – Президент Союзу Радянських Республік Європи й Азії. Центральний уряд має всю повноту вищої влади в країні, не розділяючи її з керівними органами будь-якої партії.

29. З'їзд народних депутатів Союзу має дві палати.

Перша Палата, або Палата Республік (400 депутатів), обирається за територіальним принципом по одному депутату від виборчого територіального округу з приблизно однаковою кількістю виборців, Друга Палата, або Палата Національностей, обирається на національній основі. Виборці кожної національності, що мають свою мову, обирають певну кількість депутатів, а саме по одному депутату від 2,0 (повних) мільйонів виборців даної національності і додатково ще два депутати даної національності. Ця загальна квота розподіляється у збільшених багатомандатних округах. Вибори в обох палатах – загальні і прямі на альтернативній основі – терміном на п'ять років.

Обидві палати засідають спільно, але з низки питань, визначених регламентом З'їзду, голосують окремо. У цьому випадку для прийняття закону або постанови потрібно рішення обох палат.

30. З'їзд Народних депутатів Союзу Радянських Республік Європи й Азії є вищою законодавчою владою в країні. Закони Союзу, що не стосуються положень Конституції, приймаються простою більшістю голосів від спискового складу кожної з палат і мають пріоритет відносно всіх законодавчих актів союзного значення, окрім Конституції.

Закони Союзу, що стосуються положень Конституції Союзу Радянських Республік Європи й Азії, а також інші зміни тексту статей Конституції приймаються при наявності кваліфікованої більшості не менш 2/3 голосів від спискового складу в кожній з палат З'їзду. Прийняті таким чином рішення мають пріоритет відносно всіх законодавчих актів союзного значення.

31. З'їзд обговорює бюджет Союзу і зміни до нього, використовуючи доповідь Комітету З'їзду з питань бюджету. З'їзд обирає Голову Ради Міністрів Союзу, міністрів закордонних справ і оборони та інших вищих посадових осіб Союзу. З'їзд призначає Комісії для виконання одноразових доручень, зокрема для підготовки законопроектів і розгляду конфліктних ситуацій. З'їзд призначає постійні Комітети для

розробки перспективних планів розвитку країни, для розробки бюджету, для постійного контролю над роботою органів виконавчої влади. З'їзд контролює роботу Центрального банку. Тільки за санкцією З'їзду можливими є незбалансована емісія та вилучення з обігу союзних і республіканських грошових знаків.

32. З'їзд обирає зі свого складу Президію. Члени Президії З'їзду головують на З'їзді, реалізують організаційні функції із забезпечення роботи З'їзду, його Комісій і Комітетів. Члени Президії не мають інших функцій і не займають ніяких керівних посад в Уряді Союзу і республік і в партіях.

33. Рада Міністрів Союзу включає Міністерство закордонних справ, Міністерство оборони, Міністерство оборонної промисловості, Міністерство фінансів, Міністерство транспорту союзного значення, Міністерство зв'язку союзного значення, а також інші Міністерства для виконання функцій, переданих Центральному Уряду окремими республіками у відповідності зі Спеціальними протоколами Союзного договору. Рада Міністрів включає також Комітети при Раді Міністрів Союзу.

Кандидатури всіх міністрів, крім міністра закордонних справ і міністра оборони, пропонує Голова Ради Міністрів і затверджує З'їзд. У тому ж порядку призначаються Голови Комітетів при Раді Міністрів.

34. Верховний Суд Союзу складається з чотирьох палат:

- 1) палата з кримінальних справ;
- 2) палата з цивільних справ;
- 3) палата арбітражу;
- 4) Конституційний суд.

Голів кожної з палат обирає на альтернативній основі З'їзд народних депутатів Союзу.

До компетенції Верховного Суду включається розгляд проблем і справ союзного та міжреспубліканського характеру.

35. Президент Союзу Радянських Республік Європи й Азії обирається терміном на п'ять років у ході прямих загальних виборів на альтернативній основі. До виборів кожен кандидат у Президенти називає свого заступника, що балотується одночасно з ним.

Президент не може поєднувати свою посаду з керівною посадою в якій-небудь партії. Президент може бути позбавлений своєї посади відповідно до референдуму на території Союзу, рішення про який повинен прийняти З'їзд народних депутатів Союзу більшістю не менш 2/3 голосів від спискового складу. Голосування з питання щодо проведення референдуму здійснюється за вимогою не менш 60 депутатів. У випадку смерті Президента, звільнення з посади або неможливості

ним виконувати обов'язки через хворобу чи інші причини його повноваження переходять до заступника.

36. Президент представляє Союз у міжнародних переговорах і церемоніях. Президент є Головнокомандуючим Збройними силами Союзу. Президент має право законодавчої ініціативи відносно союзних законів і право вето стосовно будь-яких законів і рішень З'їзду народних депутатів, прийнятих менше, ніж 55 % від спискового складу депутатів. З'їзд може поставити на повторне голосування закон, на який накладено вето, але не більше двох раз.

37. Економічна структура Союзу заснована на плюралістичному поєднанні державної (республіканської, міжреспубліканської і союзної), кооперативної, акціонерної і приватної (особистої) власності на знаряддя і засоби виробництва, на усі види промислової і сільськогосподарської техніки, на виробничі приміщення, дороги і транспортні засоби, на засоби зв'язку й інформаційного обміну, включаючи засоби мас-медіа, і власності на предмети споживання, включаючи житло, а також інтелектуальної власності, включаючи авторське і винахідницьке право. Державні підприємства можуть бути передані у строкову чи безстрокову оренду колективам чи приватним особам.

38. Земля, її надра і водні ресурси є власністю республіки і проживаючих на її території націй (народів). Земля може бути безпосередньо передана у володіння на необмежений термін приватним особам, державним, кооперативним і акціонерним організаціям з виплатою земельного податку в бюджет республіки. Для приватних осіб гарантується право спадкування володіння землею дітьми і близькими родичами. Земля, що знаходиться у володінні, може бути повернута республіці лише за бажанням власника або при порушенні ним правил землекористування, і при необхідності використання землі державою за рішенням законодавчого органу республіки з виплатою компенсації.

39. Земля може продаватися у власність приватній особі та трудовому колективу. Обмеження перепродажу та інші умови користування землею, що знаходиться у приватній власності, визначаються законами республіки.

40. Кількість приватної власності, що належить одній особі, виготовленої, придбаної або успадкованої без порушення закону, нічим не обмежується (за винятком землі). Гарантується необмежене право спадкування будинків, що є приватною власністю, і квартир з необмеженим правом поселення в них спадкоємців, а також усіх знарядь і засобів виробництва, предметів споживання, грошових знаків і акцій. Право спадкування інтелектуальної власності визначається законами республіки.

41. Кожен має право розпоряджатися на власний розсуд своїми фізичними та інтелектуальними трудовими здібностями.

42. Приватні особи, кооперативні, акціонерні і державні підприємства мають право необмеженого наймання працівників відповідно до трудового законодавства.

43. Використання водних ресурсів, а також інших поновлюваних ресурсів державними, кооперативними, орендними і приватними підприємствами та приватними особами обкладається податком у бюджет республіки. Використання непоновлюваних ресурсів обкладається виплатою в бюджет республіки.

44. Підприємства з будь-якою формою власності знаходяться в рівних економічних, соціальних і правових умовах, користуються рівною і повною самостійністю в розподілі і використанні своїх прибутків за винятком податків, а також у плануванні виробництва, номенклатури і збуту продукції, у постачанні сировиною, заготівлями, напівфабрикатами і комплектуючими виробами, у кадрових питаннях, у тарифних ставках, обкладаються єдиними податками, що не повинні перевищувати суму 30 % фактичного прибутку, рівною мірою несуть матеріальну відповідальність за екологічні і соціальні наслідки своєї діяльності.

45. Система керівництва, постачання і збуту продукції в промисловості і сільському господарстві, за винятком підприємств і установ союзного підпорядкування, будується в інтересах безпосередніх виробників на основі їхніх органів керівництва, постачання і збуту продукції.

46. Основою економічного регулювання в Союзі є принципи ринку і конкуренції. Державне регулювання економіки здійснюється через економічну діяльність державних підприємств і за допомогою законодавчої підтримки принципів ринку, плюралістичній конкуренції та соціальної справедливості.

Георгій Львович АНДРУЗЬКИЙ

(1827-?)

Український громадський діяч, правознавець, учений, поет.

Народився в селі Вечірки 26 травня 1827 року на Полтавщині в сім'ї дрібного поміщика.

У 1845-1847 рр. навчався у Київському університеті. У 1846 році вступив до Кирило-Мефодіївського товариства (братства) і познайомився з Т. Шевченко.

У квітні 1847 року заарештований. Під наглядом поліції жив у Казані з правом вступу до місцевого університету. У грудні 1847 року відратований з Казанського університету за станом здоров'я (хвороба очей) і переселений до м. Петрозаводська під нагляд поліції. У березні 1850 році під час чергового обшуку в Андрузького було вилучено низку матеріалів, які містили ідеї конституційного характеру щодо зміни державного ладу Російської імперії. Матеріали були вилучені, а самого мислителя заарештовано та ув'язнено у Соловецькому монастирі. За активну участь у захисті монастиря під час нападу англійської ескадри 6-7 липня 1854 року та виявлений при цьому героїзм Андрузького за наказом імператора Миколи I у вересні того ж року було звільнено з в'язниці і переведено до Архангельська під нагляд поліції. Тут він до 1857 року працював у канцелярії Архангельської палати кримінального і цивільного суду. У 1857 році йому було дозволено повернутися до України, де він працював у Полтавській судовій палаті, одночасно перебуваючи під наглядом поліції до 1864 року. Подальша доля Андрузького невідома.

Основна праця: "Конституція Республіки" була написана, ймовірно, у 1846-1850 рр. Вона існує у вигляді трьох проектів: "Досягнення можливого ступеня рівності і свободи переважно в слов'янських землях", "Ідеал держави" та "Начерки Конституції Республіки".

Проект "Начерки Конституції Республіки" перекладено за джерелом: Андрузький, Г. Начерки Конституції Республіки Георгія Андрузького [Текст] // Історія Української Конституції / упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 54–64.

“НАЧЕРКИ КОНСТИТУЦІЇ РЕСПУБЛІКИ”

Община

Між нами він називається главою безрідних. Усі такі безрідні залишаються дітьми глави держави і на них повинна звертатися особлива увага.

Прямий глава роду або сімейства може бути усунений від завідування, якщо дуже старий, до нестямності схиблений, негідної поведінки.

Усі зазначені глави є природними виборцями і природними членами місцевих управлінь. Вони обирають місцевого старшину на законних підставах, який розділяє свою владу зі священником. Глави, старшина і священник утворюють управу.

Усі мають рівні голоси з таким відступом: син – один голос, батько удвічі проти сина. На цій управі лежить обов’язок спостереження за виконанням усіх загальних повинностей, приведення до виконання всіх розпоряджень начальства, суд і управління певною мірою.

Якщо в управі відбулося непорозуміння або незгода, то справа поступає в управління общини, яке має безпосереднє ведення над всіма управами. Ті, що живуть поза приходом, зараховуються до найближчого приходу. Отже, провидіння врятувало мене. Відпочивши на березі, я зі смутком поглянув на море, що поглинуло моїх товаришів і мабуть надовго розлучило мене з рідними. Я ледь не заплакав. Подумавши, я пішов уздовж лісу і незабаром набрів на стежину. У міру ходьби вона розширялася, і я вийшов на велику дорогу.

З подивом я дивився на хлібне колосся, від кількості зерен нахилене. Але втома і голод мене так стомили, що я, не розглядаючи женців, пішов до селища, що виднілося.

Не стану розказувати, як я зустрів старого, і він, пізнавши по одягу, що я іноземець, запросив до себе. Тут я прожив більше двох тижнів і не міг не дивуватися порядку речей, краси місця, багатства й освіченості жителів. У цьому селищі (у них називається общиною) дві тисячі сімейств, більше тисячі будинків, великий красивий храм, богадільня, школа, магазин, каса, управа. Будівлі кам’яні, і я не помітив, щоб якийсь будинок мав у довжину менше п’яти і завширшки менше чотирьох сажнів. Двоповерхові – нерідкість. Між будинками зазвичай не менше п’яти сажнів відстані вздовж вулиці і трьох – на двір.

Будинки вздовж вулиці сполучені кам’яними стінами, осяяні з дворів густими деревами. Тротуари всюди плиткові, широкі і надзвичайно рівні. Вулиці мощені торсом, особливо приготованим, так що він ніколи не гниє і твердий, як камінь. Вулиці широкі і всюди прорізани

бульварами. Вічна тиша мимоволі вас вражає. Тільки ввечері община раптом пожвавлюється. І ви, вважаючи місто вимерлим, мимоволі дивуетесь багатолюдності. Пісні, музика, танці звідусіль вас вражають. Але про це ми ще поговоримо.

Звернемося до опису тутешнього устрою. Кожен, хто має не менше 20 і не більше ...⁸ років, платить особисту подать 7 карбованців грошима, інші ж натурою або грошима, за бажанням. Ці гроші розподіляються: 1 крб. – до державного казначейства, 1 крб. – до штату (схоже на наші віце-держави), 1 крб. – до області (на зразок губернії), 1 крб. – до округу, 1 крб. – на церкву, 1 крб. – на училища і 1 крб. – на саму общину. Такою ж мірою розподіляються і продукти (переважно хліб).

З податків на общину й утримується:

Управа розміщена у великому двоповерховому будинку, в якому займає кімнати: прихожу, невелику для наради і величезну залу для загальних зборів.

У державі штатів: 1) Україна з Причорномор'ям, Галичиною і Кримом; 2) Польща з Познанню; Литвою і Жмуддю; 3) Бессарабія з Молдавією і Валахією; 4) Остзея; 5) Сербія; 6) Болгарія; 7) Дон.

Штат на області (10-2), область на округи (10-2), округ на общини (20-5), в общині від 2 000 до 200 сімейств.

Община складається з таких установ.

1. УПРАВА: поєднує в собі владу судову, розпорядчу і виконавчу. У судових же справах, окрім кримінальних, і у всіх, що стосуються винятково общини, присуджує покарання: догану, арешт, штраф, усунення від виборів, в'язницю (від 1 до 7 днів). За неправу апеляцію одержує штраф від 10 до 100 карбованців. Її члени: голова, 4-3 старшини, 10 депутатів від общини, священник і кожен місцевий житель, що закінчив курс гімназії, 5-1 писарів.

Голова одержує жалування 100 карбованців і натурою на 100 карбованців (провіант, паливо, освітлення) і квартиру. Владою своєю він виконує всі розпорядження начальства, стягує податі для доставки за приналежністю, спостерігає за порядком, питними і подібними закладами, атестує членів і жителів, надає їм паспорти і місцеві свідоцтва, наглядає за законністю нарад і рішень управи, виконує їх, підлягає повній відповідальності за общину. Призначається від окружного правління місцевих жителів колишніх або нинішніх депутатів на невизначений термін, для цього повинен закінчити з успіхом школу, не мати менше 40 років, бути одруженим і не бути під судом. На пенсію за вислугою 35 років.

---

⁸У першоджерелі цифра не зазначена.

Старшина є помічником голови. Обирається головою і затверджується окружним правлінням на тих же підставах і з урахуванням тих же якостей, жалування 100 карбованців, натурою – 50 і квартира, на пенсію за вислугою 35 років. Писар призначається головою, дарування 25 карбованців, натурою 50 карбованців, на пенсію за вислугою 40 років. Повинен бути з тубільців, мати не менше 20 років. Члени обираються надзвичайними зборами на рік і затверджуються окружним правлінням. Повинні бути грамотними, одруженими і мати не менше 30 років. Ніхто не може бути вибраний на жодну посаду (головою, депутатом, старшиною і писарем), а також бути допущеним до управи, якщо він негожої поведінки, був покараний не менше, ніж 3 роки тому, молодше 20 років і немісцевий житель.

Управа присуджує покарання, сприяє голові в його обов'язках, спостерігає за школою, богадільнею, магазином, громадською касою, затверджує всі добровільні наміри общини, що не суперечать, але навіть сприяють існуючому порядку.

Рішення стає законним у присутності голови і п'яти депутатів. Вирішується більшістю. За незгоду – жеребкування. Депутат і священник подають думки, привілейований бере участь тільки в балотуванні, і говорять лише з питання. Голова зі старшиною не беруть участі у рішеннях. У справах особистих дії голови священник і кожен депутат можуть тільки опротестувати, якщо знаходять незаконними; за неправий протест депутат позбавляється депутатства, а священник піддається духовному покаранню і доганам від окружного начальника.

Якщо управа діє неправими засобами, голова під свою відповідальність не виконує її рішень до розгляду окружним правлінням. Якщо протест голови неправий, то він позбавляється місця. Але якщо управа за нього клопотатиме й якщо через провину голови шкоди не відбудеться, обмежуються доганою або штрафом, виходячи з важливості провини.

За відсутністю голови його заміщає старшина. Ніхто не може відлучитися з общини без вимоги начальства і дозволу управи, а член управи та її голова – без дозволу управи.

Засідання діляться на звичайні і надзвичайні. Звичайні відбуваються щоденно вранці або ввечері. Надзвичайні – повсякчас. Надзвичайні ті, на яких повинні [бути] неодмінно всі члени і всі ті, які не мають перешкод до обрання в депутати. На них розподіляються виконання повинностей та інші питання, що мають однакове значення для всієї общини, не мають прямого розпорядження начальства.

Управа всі справи розглядає усно і веде лише один щоденник з додатком прохань. У щоденнику детально справа пояснюється з додатками

і приписами всіх розпоряджень своїх і начальства. Такий щоденник ведеться в двох екземплярах: один зберігається на місці для користування у подальшому щодо особливих розпоряджень, інший щомісячно надсилається в обласне правління у вигляді звіту. Більше того, голова особисто від себе постійно подає рапорт і короткі піврічні і річні звіти. Умисне та шкідливе порушення закону, провина, що підлягає суду, непристойна поведінка неухильно тягнуть за собою відчуження і відставку кожного члена управи, назавжди або тимчасово, повністю або з обмеженнями, з урахуванням важливості провини. Відставка назавжди або повністю (тобто з позбавленням або заборонаю у подальшому займати таку або подібну посаду) визначається обласним правлінням, схвалюється окружною палатою й остаточно затверджується обласною палатою.

Надзвичайні засідання можуть позбавляти звання депутатського і призначати нове: але збори і засідання підлягають тільки волевиявленню більшості 2/3 голосів всієї управи або ж за наказом начальства. Самовільні ж зборища визнаються злочинними, і на голові лежить обов'язок якнайсуворіше за них переслідувати. Рішення надзвичайних засідань приводяться головою у життя з подвійною ж відповідальністю, на відміну від відповідальності за рішенням управи. Під час бунту, або за кримінально незаконні рішення управи, вона може бути розпущена, і члени, після позбавлення депутатства, віддані суду, й община піддається облоговому стану. Яка надзвичайна дія за донесенням окружного начальства визначається обласною палатою і затверджується штатним комітетом внутрішнім.

2. ГРОМАДСЬКА КАСА складається з певного збору, частково з общини або можливо лише з общини, штрафів і добровільних пожертвувань. І з неї-то і видаються жалування. Розпоряджається нею управа. Голова тільки з відповідальністю спостерігає за законністю її розпоряджень.

Раз у півріччя збираються надзвичайні збори для надання йому звіту по касі і магазину, отримання настанов. Такі збори вирішують питання лише з цих двох і з того, що їм буде запропоновано, самі ж нічого запропонувати не можуть.

Касою завідує доглядач, що призначається надзвичайними зборами з виконання рішень управи і затвердженням голови, але з відповідальністю перед тими, хто його вибрав та окружним правлінням, якому і посилає короткі щомісячні звіти. Доглядач, окрім якостей депутата, повинен мати не менше 50 років і маєток. Одержує жалування 100 карбованців і натурою 100 карбованців, на пенсію за вислугою 35 років. У разі потреби визначається потрібна кількість писарів

з розпорядження управи і призначенням доглядача з жалуванням 25 карбованців і натурою 50 карбованців. Якості писаря управи – вік не менше 40 років. Може за потреби таким же чином утримуватися і прислуга з жалуванням 20 і натурою 25 карбованців. Пенсія за вислугою 50 років. Якості – чесною поведінки і не менше 18 років.

3. МАГАЗИН. Формується так само. Управляється так само.

4. БОГАДІЛЬНЯ. Доглядачем вважається священик, за що й одержує 50 карбованців грошима. Прислуга на таких же підставах, як і в касі. Утримується на законних підставах за визначенням надзвичайних зборів із коштів магазину і каси, а також з добровільних приношень.

5. ШКОЛА. Доглядачем є священик і у школі. Він одержує як за-коновчитель і доглядач 100 карбованців грошима. Вчителів запрошують: арифметики, грамоти і письма, географії, історії та космографії, три майстри і дві керівниці. Кожен отримує по 100 карбованців грошима, 50 натурою і квартиру, на пенсію за вислугою 30 років. Призначаються вчителі від гімназії. Прислуга – за рішенням каси. і дівчатка – виховуються безоплатно, інші вносять платню річну від 1 до 10 карбованців сріблом, дивлячись на майновий стан Сироти – хлопчики і таким же чином натурою.

Те, чого не вистачає, покривається з каси і магазину. Навчальна частина залежить від доглядача за даною йому від гімназії інструкцією і матеріальна – від управи на законних умовах. Замість писарів можуть призначатися вихованці з жалуванням на рік кожному по 1 карбованцю грошима і 4 – натурою.

6. ЛІКАР. Якщо священик не має свідоцтва на лікування, і ближче, ніж за 3 версти, лікар не живе й аптеки немає, то призначається лікар за бажанням общини від Лікарського обласного комітету з призначенням жалування 100 карбованців сріблом і 100 натурою і квартирою із засобів общини, з пенсією за вислугою 30 років. Якщо ж священик може лікувати, й ані він, ані община лікаря не вимагають, то він посідає цю посаду з жалуванням 50 карбованців з пенсією за вислугою 30 років, причому підкоряється Лікарському комітету. На тих же підставах може бути заведена аптека та лікарня.

7. ЦЕРКВА. Утримується за рахунок общини. Кількість осіб залежить від волі общини на законних умовах, священику належить 100 і 100, диякону 100 і 100, дячку 50 і 100, паламарю 50 і 50, грошима і натурою. Усім квартира, а першим двом – і помічники для прислуги.

Примітка. Через мізерність магазину належне з нього може видаватися грошима сповна або, навпаки, вполовину, але з дозволу правління обласного і за визначенням надзвичайних зборів це тільки

дозволяється. Так само із засобів общини можуть бути нагороджені службовці її та формуватися корисні установи після заходів, зазначених у § про общину. У крайньому разі община без пенсіонів витрачає грошима 2 223 крб. і натурою 1 812 крб. сріблом.

Округ

1. ОКРУЖНА ПАЛАТА. Судові справи по округу: всі некримінальні і всі кримінальні до року в'язниці без затвердження і з затвердженням за приналежністю. Їх складають округи – 10 депутатів від округу, що призначаються по три від окружної думи, по три від окружної духовної ради і ті, хто закінчив курси університету. Збори проводяться під головуванням окружного, через його хворобу чи відсутність – віце-окружного. Рішення приймаються більшістю голосів, законна кількість 5 депутатів від округу, 1 – від думи і 1 – від ради. Кожне рішення виконується окружним за наглядом стряпчого. Якщо стряпчий не згоден, то вносить протест до обласної палати, і справа до вирішення її в області повинна припинитися. За несправедливий протест стряпчий карається, як і голова. Такий же вид нагляду стряпчий здійснює всюди, де йому буде наказано.

Якість депутатів, окрім названих общиною, атестат з гімназії. Якість окружного така ж. Він обирається обласним правлінням на невизначений термін.

Депутати ж округу на 2 роки обираються за загальнообщинним відбором голосів серед земських. Депутатам думи і ради термін повноважень встановлюється за визначенням цих останніх. Окружний одержує зарплатню 400 крб. і депутати округу – 400 крб., а думи і ради за їх рішенням і за їхній рахунок.

Утримується потрібна кількість працівників канцелярії, секретар одержує 300 крб., столоначальник – 280, помічник – 230, той, хто займає штатне місце від 300 до 230, писар – від 230-180 і служитель – від 180 до 100 крб. сріблом, службовець повинен, принаймні, мати свідоцтво з гімназії, а служитель – зі школи. Призначення їх на законних підставах залежить від їхньої присутності, пенсія службовцем за вислугою 35 років, служителям – 40 років. Пенсія окружному і депутатам за вислугою 20 років.

2. ОКРУЖНЕ ПРАВЛІННЯ – розпорядча частина округу. Члени: окружний начальник, віце-окружний, 3 радники (за призначенням і якістю окружного), жалування окружному, віце та раднику – 400 крб. Канцелярія діє на тих же підставах, як і в палаті. Пенсія так само. Радники і віце за статутом нарівні з окружним. Окружний присутній через віце. Стряпчий здійснює нагляд. Рішення приймається більшістю.

Член, який не погоджується, пише на папері справи стисло думку, а в особливих випадках – протестує. Те ж відбувається і в палаті. За помилкову апеляцію на платню, окружне правління, духовну раду, думу, земську поліцію, сирітсько-опікунську раду, совісний суд і наглядовий комітет – штраф від 100 до 1 000 крб. і від 1 до 3 місяців в'язниці, дивлячись на важливість та обставини. Окружне правління розпоряджається щодо виконання розпоряджень начальства про стан порядку і тиші в окрузі, призначення й усунення осіб, затвердження і відставку громадських депутатів тощо.

3. ЗЕМСЬКА ПОЛІЦІЯ. З виконавчої частини. Її обов'язок діяти відповідно інструкції, виконувати всі вимоги правління, пропущені стряпчим, і ті, які на підставі закону не вимагають пропуску.

Члени: справник – жалювання 300, станові – 300, канцелярія – за рішенням палати. Справника і станових призначає окружне правління, затверджує обласне. Пенсія, як і службовцем. Канцелярія призначається справником, затверджується обласним правлінням, пенсія і жалювання, як у палаті.

Увесь округ ділиться на декілька станів для зручності, станом завідує становий, безумовно виконуючи через управу накази справника, якщо вони відповідають наказам обласного правління. Станові утримують писарів з жалюванням і пенсією, як у служителів палати.

4. СОВІСНИЙ СУД, де ведеться тяжба, до надходження до палати, ведеться словесно. Суд тільки веде щоденник, подібний управному, який щомісячно в одному екземплярі представляє палаті зі своїми справами. Суд складається з судді (депутат від палати), депутатів від думи, одного депутата від духовної ради. Жалювання в суді – 400 крб. і депутата також, за винятком тих, кому вже призначили. Пенсія судді призначається за вислугою 30 років. Переважно всі справи повинні вирішуватися мирно.

Два писарі на підставах палати.

5. СИРІТСЬКО-ОПІКУНСЬКА РАДА піклується про майно та інтереси сиріт. Члени: окружний (нічого не одержує), один депутат від палати – 400 крб., один від думи й один від ради (скільки дадуть) та опікуни. Стряпчий наглядає. Опікуни затверджуються палатою. Канцелярія, як у палаті.

6. ДУМА обираються купцями, ремісниками та іншими до них подібними і знаходиться на їх утриманні. Вирішує мирові позовні справи зазначених осіб і будь-які їхні операції; за останніми наглядають стряпчі. Члени обираються на рік: голова думи, депутати затверджуються обласним правлінням. Канцелярія. Дума віддає звіти палаті й обласному правлінню з приводу справ щомісячно, виконує у своєму колі місцеві розпорядження і вищого начальства.

7. ДУХОВНА РАДА для управління духовенством округу. Залежить від консисторії.

8-9. КАСА. МАГАЗИН. Подібно таким же управам, ними утримується округ. Стряпчий наглядає.

10. БУДІВЕЛЬНО-ДОРОЖНІЙ КОМІТЕТ існує при окружному. Канцелярія, як у палаті. Радники, як у правлінні. З них один під титулом старшого головує за відсутності окружного. Стряпчий наглядає.

11. НАГЛЯДОВИЙ КОМІТЕТ складається зі стряпчого і трьох помічників. Стряпчий призначається обласним наглядовим комітетом, затверджується президентом штату, а помічники затверджуються обласним правлінням. Жалування кожному з трьох по 400 крб. сріблом. Пенсія за вислугою 30 років. Канцелярія, як у палаті. Справи їх ми бачили. Підпорядковується обласному наглядовому комітету.

12. ГІМНАЗІЯ. Понад теперішній курс викладаються науки юридичні, військові, сільські й оглядово природничі. Підпорядковується університету.

13. ЛІКАРІ. Область.

Держава

1. Законодавчі збори, при них працює цензурний комітет.
2. Державна рада. Члени: президент республіки, віце, міністри, державний прокурор, президент зборів і президенти штатних його відділень.
3. Міністерство закордонне і народної освіти.
4. Внутрішніх справ і юстиції – 2, 1 – національних сил.
5. Військове і морське.
6. Фінансів та промисловості – 3, 6, 7.
7. Наглядовий комітет – 8.
8. Державний тюремний комітет – 15.
9. Особи, що займають важливі пости, мають при собі канцелярії.
10. Державний магазин – 5.

Община

1. Управа. Члени: голова, старшини, депутати від общини, привілейовані, священик, писарі.
2. Богадільня. Члени почесні: священик, голова, староста церковний; доглядач управи, прислуга.
3. Школа. При ній бібліотека. Члени почесні: голова управи і староста церковний, доглядачем – священик, учителі, майстри, майстрині, писарі, прислуга.

4. Магазин. Члени почесні: голова і старшини управи, священик, доглядач, прислуга.
5. Громадська каса. Члени почесні: голова і старшини управи, священик, церковний староста, касир, писарі.

Область

1. Обласна палата.
2. Обласне управління.
3. Обласна поліція (див. земська поліція, але замість справника і засідателів – поліцмейстер і радники, станових немає).
4. Магістрат (те ж, що дума).
5. Консисторія (див. духовну раду), замість благочинного – архієрей.
6. Обласний магазин.
7. Обласна каса.
Совесного суду немає.
8. Опікунська рада.
9. Будівельно-дорожнє управління.
- 10.⁹
12. Наглядний комітет.
13. Семінарія.
14. Університет.
15. Чоловічий інститут.
16. Жіночий інститут.
17. Лікарський комітет.
18. Притулок.
- 19.¹⁰

Округ

Окружна палата.

1. Дума (з судової частини). Окружний, депутати від округу, привілейовані депутати від думи, духовної ради, стряпчий (від уряду). Канцелярія.
2. Окружне правління (з розпорядчої частини). Члени: окружний, віце-окружний, канцелярія, стряпчий. Чиновники за особливими дорученнями.
3. Земська поліція (з виконавчої частини). Члени: справник, засідателі, станові, канцелярія, стряпчий.
4. Дума (у справах легких і будь-яких операціях цехів і промисловців). Голова думи, депутати, канцелярія. Стряпчий.

---

⁹Закреслено: Обласне козацтво. 11 – пропущено.

¹⁰Після номера написано одне слово і закреслено, на арк. 210 зв. подано розрахунки.

5. Духовна рада. Благочинний, депутати від духовенства, канцелярія.
6. Окружний магазин: почесні члени: окружний, голова думи, благочинний, директор училищ; члени: директор, помічники, канцелярія, стряпчий.
7. Окружна каса. Члени почесні ті ж, що і в магазині. Члени: директор каси, помічники, канцелярія, стряпчий.
8. Словесний суд. У справах позовних (для полегшення роботи палаті і думі). Суддя обирається з членів палати, депутати від думи, духовної ради, писар, стряпчий. Почесними членами: всі дійсні члени палати, думи і ради.
9. Сирітсько-опікунська рада. Члени: окружний, віце-голови, депутати, депутати від духовної ради, опікуни. Канцелярія. Стряпчий.
10. Будівельно-дорожній комітет: окружний, канцелярія, стряпчий.
11. Казначейство – окружний, штат, канцелярія, стряпчий.
12. Наглядний комітет. Стряпчий, помічник, канцелярія.
13. Гімназія.
14. Чоловіче робоче училище.
15. Жіноче робоче училище.

Штат

Див. області №

1. Сенат – 1, 8.
2. Комітет внутрішніх справ – 2, 3, 9.
3. Промисловий комітет – 4.
4. Синод – 5.
5. Штатний магазин – 6.
6. Штатна каса – 7.
7. Комітет фінансів – 10.
8. Наглядний комітет – 12 (замість стряпчого прокурор).
9. Духовна академія – 13.
10. Академія наук і мистецтв – 14, 15.
11. Академія народного слова.
12. Вищий жіночий виховний заклад – 16.
13. Медична академія – 17.
14. Виховний будинок – 18.
15. Тюремний комітет.
16. Богоугодний будинок.

Над усіма цими і будь-якими іншими по всьому штату вищу владу має президент штату, що має віце-президентів і канцелярію. При ньому діє цензурний комітет. Прокурор має право протестувати проти нього.

Михайло Петрович ДРАГОМАНОВ

(1841-1895)

Публіцист, історик, філософ, економіст, літературознавець, фольклорист, громадський діяч. Один з організаторів “Старої громади” у Києві.

Народився 18 вересня 1841 року в м. Гадяч на Полтавщині у дворянській родині. З 1849 до 1853 роки навчався у Гадяцькому повітовому училищі, а згодом – у Полтавській гімназії. Восени 1859 року вступає на історико-філологічний факультет Київського університету, який закінчив у 1863 році. Тоді ж він вступає до Київської Громади. З 1864 року – приват-доцент, а з 1870 – доцент Київського університету. У 1875 році звільнений з університету за політичну “неблагонадійність”. У 1876 році емігрував до Швейцарії, де з 1878 року видавав у Женеві україномовну збірку, а потім – журнал “Громада”. Там він публікував твори О. Герцена, Т. Шевченко, Панаса Мирного та ін. У 1880 році вперше видав окремою брошурою лист О. Белінського до М. Гоголя. У 1889 році стає професором Софійського університету.

20 червня 1895 року помер від розриву аорти. Похований у Софії.

Основні праці: “Турки внутрішні і турки зовнішні” (1876), “Проект основ української спілки “Вольный Союз” – “Вільна спілка” (1884), “Чудакські справи про українську національну справу” (1891).

Уривок з праці “Проект основ Статуту українського товариства “Вільна спілка” – “Вольный Союз” подається за джерелом: Драгоманов, М. П. Спроба української політико-соціальної програми [Текст] / М. П. Драгоманов // Антологія української юридичної думки: у 6 т. / ред. Ю. С. Шемшученко, В. Ф. Погорілко, І. Б. Усенко [та ін.] ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Т. 4: Конституційне (державне) право / упоряд.: В. Ф. Погорілко, О. В. Батанов, В. Л. Федоренко ; відп. ред. В. Ф. Погорілко – К. : Юридична книга, 2003. – С. 166–174.

“ПРОЕКТ ОСНОВ СТАТУТУ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА “ВІЛЬНА СПІЛКА” – “ВОЛЬНИЙ СОЮЗ”

Частина I. Про цілі товариства

I. У землях, населених українським племенем, повинно бути засноване товариство “Вільна Спілка” – “Вольный Союз”, яке поставить своїм завданням роботу для політичного, економічного і культурного визволення та розвитку українського народу й іноплемянних колоній, що живуть серед нього.

Примітка. Оскільки український народ живе в різних державах: у Росії, в Австрії (в Галичині і Буковині) і в Угорщині (в східних комітатах) за різних політичних умов (хоча і за досить подібних умов соціальних і культурних), – то у кожній з цих політичних областей способи громадської діяльності повинні бути відмінними. Тому в кожній з згаданих вище українських областей повинні бути утворені й окремі політичні товариства, – скоріше повністю самостійні, аніж відділи одного і того ж, – які, зрештою, силою самих речей змушені будуть дійти згоди між собою для певної солідарності в діях і взаємної допомоги.

Цей проект, вироблений за участю українців російських, має на увазі майже виключно Україну російську ж.

II. “Вільна Спілка” повинна прагнути до досягнення своїх цілей у злагоді з подібними йому товариствами серед інших народів, інтереси яких дотичні до інтересів українського народу.

Примітка. Для зручнішого досягнення такої злагоди “Вільна Спілка” повинна приймати до числа своїх членів осіб різних національностей, створювати свої відділення в українських колоніях серед інших племен (народів) і сприяти утворенню подібних йому товариств серед народів, інтереси яких пов’язані з інтересами українського народу.

III. Головним завданням “Вільної Спілки” в Росії у теперішній та найближчій час повинна бути робота для перетворення цієї держави на засадах політичної свободи, приблизно на таких підставах:

1. Під словами *політична свобода* необхідно розуміти:

A) Права людини і громадянина:

а) Недоторканість тіла для принизливих покарань і смертної кари.

б) Недоторканість особи і житла для поліції без судової постанови.

Примітка I. У випадку, коли хто-небудь був спійманий на місці злочину, кожен може арештувати винного, але повинен одразу ж передати його до рук судової влади.

Примітка II. Ніхто не повинен бути судимий судом надзвичайним. Кримінальний суд, крім мирового, повинен бути судом із присяжними.

- в) Недоторканість приватних листів і телеграм.
- г) Свобода вибору місця проживання і занять.
- г) Недоторканість національності (мови) у приватному і публічному житті.
- д) Свобода совісті (віри або безвір'я) та будь-якого публічного богослужіння й обрядів, що не суперечать громадській моралі.

Примітка. З цієї свободи витікає відміна державної церкви і перетворення всіх церковних установ у приватні, які утримуються винятково за рахунок бажаючих і керуються відповідно до їх волі, без жодної допомоги або втручання установ світських.

- е) Свобода слова, друку, театрів і навчання.
- є) Свобода зборів, петицій і заяв зовнішніми знаками (малюнками, прапорами, процесіями та ін.) без порушення зовнішнього порядку і безпеки у населених місцях.
- ж) Свобода товариств і об'єднань.
- з) Право носіння зброї і військових вправ без порушення зовнішнього порядку і безпеки в населених місцях.
- и) Право цивільного і кримінального позову проти службових осіб і установ за незаконне порушення інтересів особи.
- і) Право опору незаконним діям урядовців.
- ї) Рівність усіх у громадянських правах і обов'язках.

Примітка I до розд. А. Права людини і громадянина не можуть бути ні відмінені, ні обмежені жодною постановою чи законом, за винятком обмежень, що встановлюються в законодавчому порядку на час зовнішньої війни. Але і в такому випадку жодна особа, що не належить до армії і флоту, не може бути судима військовим судом.

Примітка II до розд. А. Охорона перелічених вище прав повинна входити в обов'язок місцевих мирових суддів, яким має бути надане право під особисту відповідальність вимагати собі сприяння розташованих поблизу військових сил, зобов'язаних надавати їм таке сприяння.

Б) Самоврядування:

а) Місцеве:

- Общинне (сільське і міське).
- Волосне.
- Повітове.
- Обласне¹¹.

б) Державне.

---

¹¹Області, на які повинна бути поділена Російська імперія, відповідно до сукупності географічних, економічних і етнографічних умов, можуть бути запропоновані приблизно такі:

1. Північна: губернії Архангельська і Вологодська.
2. Озерна: губ. Олонецька, С. Петербурзька, Псковська, Новгородська і Тверська.
3. Балтійська: губ. Естляндська, Ліфляндська, латиські повіти (Люцинський, Річицький і Динабурзький) Вітебської губернії і Курляндська.
4. Литовська: губ. Ковенська, Сувалківська на північ від м. Сувалки, північно-західна половина Віленської губернії.
5. Польська: губернії Царства Польського, крім литовської частини Сувалківської і східних частин Сідлецької і Люблінської (колишня уніатська Холмська єпархія) і західні частини повітів Гродненського і Білостоцького Гродн. губ.
6. Білоруська: губ. Вітебська (крім латиських повітів), західна частина Смоленської губ., Могильовська губ., Мінська, крім Пінського і Мозирського повітів, і губ. Гродненська, крім південних повітів (Бельського, Пружанського, Брестського і Кобринського).
7. Поліська: східні частини Седлецької і Люблінської губ., південні повіти Гродненської, Пінський і Мозирський повіти Мінської губ. і Волинська губ., крім південно-східної частини (повітів Житомирського і Новоград-Волинського по р. Случ).
8. Київська: південно-східна частина Волинської губ., Київська губернія, Чернігівська і Полтавська без південно-східної частини (повітів Константиноградського, Полтавського, Кобеляцького і сх. частини Кременчузького).
9. Одеська: губ. Подільська, Бессарабська, Херсонська, західна частина Катеринославської (по р. Дніпро) і Таврійська губ., крім повітів Мелітопольського і Бердянського.
10. Харківська: Мелітопольський і Бердянський повіти Таврійської губ., східна частина Катеринославської губ., південно-східні повіти Полтавської губ., Харківська губ., та південні, Слобідськоукраїнські, повіти Курської та Воронежської.
11. Московська: північні повіти Курської губ., губ. Орловська, Тульська, Калузька. Смоленська (крім білоруських повітів), Московська і Рязанська.
12. Нижньонгородська: губ. Ярославська, Костромська, Володимирська і Нижньонгородська.
13. Казанська: губ. Вятська, Казанська, Симбірська і Самарська, крім південних повітів (Миколаївського і Новоузенського).
14. Приуральська: губ. Пермська, Уфимська й Оренбурзька.
15. Саратовська: північно-східні повіти Воронежської губ., губ. Тамбовська, Пензенська, Миколаївський і Новоузенський повіти Самарської губ. та Астраханська губ.

2. Самоврядування це повинно бути представлено сходами або ж вибраними зборами, перед якими повинні бути відповідальні всі службові особи, крім суддів, становище яких повинно бути визначене особливо.

Примітка. У головних своїх рисах теперішній судоустрій за статутами 20 листопада 1864 р. може бути визнано задовільним.

3. Всі особи, які досягли 21-річного віку, повинні користуватися виборчим правом і правом бути обраними до будь-яких представницьких зборів і на посади общинні, волосні та повітові; для права ж бути обраним на збори і посади обласні і державні необхідний 25-річний вік.

Примітка I. Закони про виборчі сходи і округи повинні бути складені таким чином, щоб обрані могли представляти не тільки жителів усіх місцевостей, але й, по можливості, всіх видів занять, а також не тільки більшості, але й меншості.

Примітка II. Виборці повинні мати право складати для своїх виборчих накази.

4. У селах громадськими справами повинен завідувати схід та вибрана ним управа з вибраним сходом таки старшиною.
5. У містах (і містечках), волостях, повітах та областях для завідування громадськими справами повинні бути запроваджені думи, вибрані на підставі особливих, складених без порушення пункту 3-го, законів про виборчі сходи й округи, а також управи, вибрані думами.
6. Сільські сходи, а також міські, волосні, повітові й обласні думи повинні мати право доручати виконання своїх постанов, крім своїх старшин і управ, ще й особливим особам або комітетам.
7. Сільські сходи, а також міські, повітові й обласні думи повинні мати право доручати своїм управам провадити цивільні та кримінальні позови проти всякого роду посадових осіб за незаконні їх дії.
8. Вказані в § 4 і 5 установи громадівські, волосні та повітові повинні завідувати в своїх округах справами місцевого громадського

---

16. Кавказька: Закавказзя зі Ставропольською губ. (тимчасово).

17. Західний Сибір.

18. Східний Сибір.

19. Землі Козацькі (Донська, Кубанська, Терська й Уральська) повинні залишатися як особливі області аж до перетворення козацької військової служби і всього устрою цих земель на засадах загальностановості, після чого Земля Уральських козаків примкне, ймовірно, до області Саратовської, а перші три складуть з губернією Ставропольською одну область, зі збереженням місцевих відмінностей.

20. Области Середньоазіатські як надто різноманітні за своїм населенням і недавно ще приєднані, повинні управлятися за особливим положенням з можливим застосуванням начал самоврядування.

господарства (громади, майно, ринки, ярмарки і т. п.), благоустрою (шляхи сполучення, громадські будівлі, пошти і тощо), благополуччя (оздоровлення, продукти, опіка, страхування, охорона худоби від епізоотій і т. п.) і громадською початковою та (в міру засобів) середньою освітою.

9. Обласним думам і визначеним від них управам та іншим органам повинні належати: завідування справами місцевого громадського господарства, благоустрою і благополуччя, які перевищують засоби одного повіту, прийняття загальних заходів по області зі всіх справ громадського господарства, благоустрою і благополуччя; – нагляд за всією економічною діяльністю в області (землеробством, кіньми, лісами, промислами, заводами, фабриками та ін.) і прийняття заходів для збереження природних багатств області і для правильного їх використання, а також для забезпечення і примноження загального багатства населення області; – нагляд (інспекція) за публічним навчанням в області і завідування школами середніми, які утримуються за обласний кошт, а також школами вищими і науковими закладами (академіями та ін.).
10. Сільські сходи, а також волосні, міські, повітові й обласні думи повинні мати право видавати зі всіх справ, що входять у коло їхніх дій, обов'язкові постанови (які не суперечать основним законам і загальним інтересам державної спілки), призначати для задоволення належних до їх відання громадських потреб податки і входити в зносини і домовленості з іншими подібними установами в межах держави відносно задоволення спільних для них потреб.

Примітки до § 4-10. I. Подробиці щодо відносин між названими вище установами, з більш або менш широким колом дії, повинні бути визначені особливими статутами. Але необхідно, щоб ці статuti можливо більше мали на увазі, щоб установа з більш широким колом дії не була начальством над установами з менш широким колом дії, – а щоб кожна мала можливо повну самостійність у своєму колі, особливо в справах, які вона оплачує своїми засобами. Згаданий нагляд у справах освітніх повинен мати значення дослідження і поради, а не командування.

II. Таким же чином особливими положеннями повинно бути визначене і ставлення до органів місцевого самоврядування представників загальнодержавного уряду (міністрів і обласних намісників). Але для того, щоб місцеве самоврядування було справжнім, необхідно, щоб представники держави могли призупиняти тільки такі постанови і дії органів місцевого самоуправління, які суперечать основним законам і загальним інтересам державної спілки, і щоб суперечність, яка таким чином виникла, вирішувалася Сенатом (вищим судом) із відповідальністю державного урядовця за наслідки проведеної ним зупинки.

11. Поліція в містах, повітах і підрозділах останніх повинна перебувати у віданні відповідних дум, перед якими повинні бути відповідальні

начальники місцевої поліції, яким би способом вони не призначалися.

12. Крім перелічених у § 8, 9, 10 і 11 справ місцевим виборним установам повинна належати розверстка і розкладка прямих державних податей. Обласним думам повинен належати також попередній розгляд усіх проектів загальнодержавних фінансових законів і подання по них висновків у законодавчі державні органи, а також законодавство з питань місцевого життя (застосування виборчих законів, територіальний поділ, кодифікація звичаєвого права тощо).
13. Завідування справами, спільними для всієї російської державної спілки, і загальнодержавне законодавство повинні належати двом думам:
  - А) Державній Думі, виборні якої повинні обиратися виборчими сходами в округах, які повинні бути визначені особливим на цей рахунок положенням на підставі § 3.
  - Б) Спільчанській Думі, виборні якої повинні обиратися обласними думами.

Примітка. Обласні думи повинні надавати своїм представникам у Спільчанській Думі накази, які дають право у будь-який час замінити цих представників іншими.
14. Обидві загальнодержавні думи на час перерви своїх зборів повинні утворювати зі свого складу Спостережну Комісію.
15. Міністри, які призначаються Главою Держави, повинні бути відповідальними перед обома думами і можуть бути віддані ними до суду.
16. Думі Спільчанській як представниці областей, – крім участі в загальнодержавному законодавстві й управлінні, – повинно належати, зокрема, завідування державним майном як спільним для всіх областей держави запасом; відносно використання цього запасу на користь загальну Спільчанська Дума повинна приймати заходи, на підставі виданих спільно з Державною Думою законів і за погодженням із Думами Повітовими й Обласними, які повинні повідомляти Спільчанській Думі про потреби, які можуть бути задоволені зі згаданого запасу.
17. Усі названі думи повинні обов'язково збиратися у визначені строки на чергові збори. На надзвичайні ж збори ці думи повинні скликатися на запрошення відповідних управ і Спостережної Комісії або за бажанням третини своїх членів. У випадку війни або повстання в одній з областей, Державна і Спільчанська Думи повинні збиратися самі, якщо їх не скличе ні Глава Держави, ні Спостережна Комісія, і не розходитися, доки самі цього не постановлять.
18. Глава Держави може, зі згоди Спільчанської Думи, розпустити Державну Думу, але в такому випадку розпускається і Спільчанська

Дума, а в маніфесті про те повинен бути призначений і строк виборів нових членів цих дум; одночасно з виданням цього маніфесту повинні збиратися обласні думи, які й повинні засідати до зборів нових загальнодержавних дум.

19. У випадку незаконного захоплення державної влади з будь-чийого боку, повинні збиратися з власної ініціативи обласні думи, які і вживуть заходів для відновлення законного порядку. У такому випадку війська, розташовані в областях, повинні підпорядковуватися обласним думами.
20. Для суду над міністрами за посадові злочини, а також над членами Державної і Спільчанської Думи за державну зраду повинен збиратися Верховний Суд із членів кримінального департаменту Сенату і Спільчанської Думи.
21. Сенатори повинні призначатися пожиттєво Главою Держави з кандидатів, запропонованих йому Спільчанською Думою неодмінно з осіб, які отримали вищу юридичну освіту і вже були членами судових палат, обласних або загальнодержавних дум.
22. Думи повітові й обласні, а також Глава Держави, повинні мати право порушувати питання про невідповідність постанов Державної і Спільчанської Думи основним законам (статутам, конституції) держави; питання ці повинні вирішуватися Сенатом на загальних зборах його департаментів.
23. Жодні зміни в основних законах держави не повинні бути проведені без попередньої згоди двох третин голосів Державної і Спільчанської Дум і без затвердження Державним Собором.
24. Державний Собор повинен складатися з членів об'єднаних Державної і Спільчанської Дум, а також спеціальних виборних, обраних обласними зборами в такій кількості, щоб число членів Спільчанської Думи і цих спеціальних виборних було рівним числу членів Думи Державної.
25. Глава Держави повинен бути зобов'язаний обнародувати закони, прийняті загальнодержавними зборами, і постанови Сенату, що позбавляють їх сили, а також постанови Державного Собору, наглядати за виконанням законів і переслідувати в законному порядку їх порушення.

Примітка. Главою Держави може бути спадковий Імператор, так само, як і обраний на строк Голова Всеросійської Державної Спільки. У першому випадку за його дії повинні бути відповідальні міністри, в порядку, вказаному в § 15 і 21, а в другому – він відповідальний сам у тому ж порядку.

IV. Із викладених вище основ політичного перетворення Росії необхідно вважати особливо важливими: 1) права людини і громадянина

і 2) самоврядування місцеве; правління ж усією Росією через центральні представницькі збори без визнання і забезпечення цих прав і місцевого самоврядування, слід вважати, таким, що так само мало охороняє свободу загалом та інтереси України зокрема, як і теперішній устрій Російської імперії.

V. Після здійснення викладеного вище або подібного плану політичного перетворення Росії в цілому або в головніших його частинах, члени “Вільної Спілки” повинні взяти на себе обов’язок спрямувати свої зусилля на полегшення тих суспільних тягарів, що тепер пригнічують жителів російської України і на забезпечення кожному з них засобів для життя і розвитку. Для цього члени “Вільної Спілки” повинні зобов’язатися проводити, за допомогою свободи і через органи самоврядування, різні заходи, спрямовані:

1. На зменшення тягарів військової повинності надалі, поки загальні міжнародні відносини дадуть можливість замінити постійну армію народними ополченнями, які збираються на певний час.

Примітка. Між іншим полегшення тягара військової повинності може бути досягнуто розподілом її між загальнодержавною армією й областними ополченнями, при скороченні армії і строку служби в ній.

2. На перетворення всіх податків у прямі прибуткові податки, які поступово збільшуються, відповідно до розміру прибутку платника.

Примітка. Само собою зрозуміло, що теперішні кричуще-несправедливі податки і побори: подушні, паспортні, акцизні і т.п. повинні бути перш за все або скасовані, або повністю змінені.

3. На запровадження доступного кожному навчання в школах початкових, середніх і вищих, – із тим, щоб для дітей бідних сімей початкове навчання було безкоштовним і супроводжувалося допомогою або, у випадку потреби, повним утриманням учня на громадський кошт, при чому більш здібні учні подібним чином утримувалися б і в середніх, й у вищих школах.

4. На влаштування для бідних людей громадських притулків: для дітей, хворих, калік і престарілих, а також громадських пенсійних кас для тих, хто втратив сили та престарілих працівників усіх видів корисної для суспільства праці.

5. На обмеження годин денної праці, перш за все для жінок і дітей, часом, при якому було б можливим збереження здоров’я та розвиток тілесний і моральний.

Примітка. Фабрична праця для осіб, які не досягли 14-літнього віку, повинна бути безумовно заборонена.

6. На встановлення посередницьких судів між господарями і робітниками з виборних від обох сторін.

7. На влаштування для робітників здорового житла, здешевлення його винайму і на полегшення купівлі його сім'ями та артілями робітників.
8. На надання, по можливості, кожному землеробові участі в користуванні або у володінні землею і лісом, – шляхом роздачі їх із державного майна, переселення на незайняті місця, викупу при кредиті і допомозі від громадських установ, купівлю громадськими установами земель і лісів у приватних осіб і т.п.

Примітка I. Укладені при введенні Положення про селян 19 лютого 1861 р. договори, що позбавили селян землі або дали їм т.зв. четвертинний наділ, повинні бути перевірені, з застосуванням, у випадку необхідності, обов'язкового викупу.

Примітка II. У місцевостях, у яких здійснені 1861 р. викупні угоди покладають на селян платежі, вищі від справжньої дохідності з землі, ці викупні платежі повинні бути полегшені шляхом перенесення погашення викупного боргу з селянського податку на загальнодержавні видатки.

9. На підвищення поземельного доходу і будь-якого заробітку трудящих людей шляхом влаштування громадських товарних складів, шляхом замовлення різного роду підрядів на громадські потреби безпосередньо землеробам і робітникам, при керівництві громадських установ (переважно громадівських).
10. На підтримку і розвиток громадівського і товариського землеволодіння й орендування, і будь-якої іншої товариської або артільної роботи.
11. На викуп копалень, вод, лісів, залізниць і т. п. у власність держави, областей, повітів або громад і на надання їх у користування населенню, можливо дешеве і з застосуванням, по можливості, артільного способу добування й обробки продуктів.

VI. Проведення окреслених вище економічних заходів складає найменше з обов'язків, які беруть на себе члени “Вільної Спілки” для встановлення в Росії початків політичної свободи; члени ж, які будуть вважати ці заходи недостатніми, можуть після цього встановлення, без порушення свого слова, вибути з товариства, для дій на свій розсуд.

Висновок. Після всього сказаного цілі українського товариства “Вільна Спілка”, в даний час можуть бути стисло виражені такими словами:

I. Цілі загально-громадянські:

а) *Права людини і громадянина – як необхідна умова особистої гідності і розвитку.*

б) *Самоврядування – як основа для руху до соціальної справедливості.*

II. Ціль суто-національна:

Політична свобода – як засіб для повернення української нації в сім'ю націй культурних.

Частина II. Про засоби діяльності товариства

Попереднє зауваження. У всякій громадській справі питання про засоби, порівняно з питанням про цілі, є справою другорядною. Засоби залежать від обставин, які постійно змінюються, а тому визначити їх з достатньою повнотою заздалегідь немає можливості, а отже, і необхідності. Для кожного політичного співтовариства найголовніше – зібрати якомога більшу кількість членів, які ясно усвідомлюють цілі й потім, відповідно до умов місця і часу, природно знайдуть найзручніші засоби для досягнення своїх цілей. Наведені нижче положення тому не мають претензій на повноту, а є тільки спробою вказівки деяких заходів, що мають на увазі переважно розповсюдження в різних верствах населення головних ідей гаданої “Вільної Спілки”.

I. Для досягнення визначених у першій частині Основ Статуту цілей необхідно, перш за все, заснувати на всій Українській землі відділення “Вільної Спілки” з осіб повнолітніх і, по можливості, з певними заняттями, зі всіх теперішніх класів населення.

Примітка. Із сказаного ясно, що члени “Вільної Спілки” повинні уникати будь-яких дій для спонування молоді до передчасної для неї політичної боротьби і до дій, які можуть перешкодити молодим людям стати в належний час, при допомозі освіти загальної і професійної, свідомими і впливовими політичними діячами.

II. Неодмінним обов’язком члена “Вільної Спілки”, – за всіх інших обов’язків, які він візьме на себе, згідно з цим статутом, – повинна бути турбота про підвищення свого розумового і морального рівня і намагання у будь-якій корисній суспільству справі зайняти, по можливості, провідне місце.

Примітка. Зі знань, які особливо бажані для членів “Вільної Спілки”, перш за все повинні бути рекомендовані: знайомство з політичним, соціальним і культурним життям західноєвропейських народів, а також найгрунтовніше ознайомлення зі своєю батьківщиною.

III. Всі окремі прояви діяльності “Вільної Спілки” повинні бути узгоджені з її визначеними вище цілями, зокрема і в цілому, а також із загальними правилами моралі.

Примітка I. Будь-яка крадіжка і будь-який обман населення для членів “Вільної Спілки” повинні бути безумовно недозволені.

Примітка II. Вбивство будь-якої особи (дія, що суперечить одному з положень про права людини і громадянина) ніколи не повинно бути завданням ні цілої “Вільної Спілки”, ані жодного її відділу; якщо би хто-небудь із членів “Вільної Спілки” здійснив політичне вбивство для самозбереження або під впливом обурення крайніми несправедливостями уряду і його слуг, – то зобов’язаний прийняти це вбивство виключно на свою особисту відповідальність.

IV. Не випускаючи ніколи з уваги головних своїх цілей: об'єднання всіх жителів України в діяльності для свободи і благополуччя рідної землі, а також з'єднання всіх теперішніх класів населення України в одне рівноправне ціле, – члени “Вільної Спілки” повинні все ж таки відшукувати в кожній місцевості і в кожному класі такі сторони життя, перекази і прагнення, які можуть служити природною основою для прищеплення до них котрогось із прагнень Спілки, а саме:

1. Члени “Вільної Спілки” повинні вишукувати в різних місцях і класах населення України спогади про минулу свободу і рівноправність, як наприклад, про самоврядування повітів за т.зв. Литовським правом, міст за т.зв. правом Магдебурзьким, про світське і церковне самоврядування громад і волостей, про братства, про самоврядування козацьке (сотень, полків і всієї Гетьманщини), про різностанові з'їзди в часи Гетьманщини, про Січ і Вольності Товариства Запорізького і т. п., і т. п., – підтримувати ці спогади і підводити їх до теперішніх понять про свободу і рівність в освічених народів.
2. Оскільки і за імператорськими російськими законами (наприклад Дворянською Грамотою 1787 р.) дворяни повинні були бути звільнені від безсудного розпорядження їх свободою і майном, а також мати право подання Верховній Владі про свої потреби і користі, – то члени “Вільної Спілки” з дворян повинні спонукати свій стан до вимог про відміну таких установ, як заслання без суду, положення про посилену і надзвичайну охорону, а також до вимог загального перетворення управління Росією. Разом із тим члени “Вільної Спілки” з українських дворян повинні звертати увагу своїх товаришів по стану на недавній простонародний характер походження українського дворянства з козацької старшини, початково виборної, а також на кричущо-несправедливе захоплення цією старшиною народного майна, і тому повинні вказувати на тим більший моральний обов'язок українського дворянства виступити проти самодержавства, а рівно ж заплатити простолюду борг за завдані йому несправедливості.
3. Члени “Вільної Спілки” з ремісничих класів і селян, а також всі інші члени при контактах із ремісниками і селянами повинні збирати і систематизувати їх незадоволення своїм теперішнім становищем, але при цьому повинні поширювати серед них думку про несумісність царсько-чиновницького самодержавства навіть із матеріальним благом чорноробочих класів, навіть і тоді, коли б цар і чиновники щиро побажали цього блага; – разом із тим згадані члени “Вільної Спілки” повинні поширювати думку про зручності

політичної свободи і для чорноробочих класів, навіть і тоді, якщо б на перших порах нинішні економічні порядки і не були змінені, а також доводити необхідність політичної свободи для того, щоб чорноробочі класи були у змозі самі приступити до зміни цих порядків.

4. У середовищі селян і міщан члени “Вільної Спілки” повинні звернути особливу увагу на євангелійські братства (т. зв. штундистів, молукан, людей божих і т. п.), намагаючись розтлумачити їм зв’язок свободи совісті з іншими свободами, підтримувати в них нахил до вільного мислення, послаблювати містицизм і спрямовувати думку про братство релігійне до думки про спілку громадянську й господарську і виводити думку про таку спілку за межі віросповідні.

Примітка. Найкращим засобом для останнього може бути ознайомлення наших сектантів із розвитком протестантських сект і коопераційного руху в Західній Європі, особливо в Голландії і Великобританії, від анабаптистів і соцініан (вчення яких торкнулося й України у XVI-XVII ст.) до Роберта Оуена і теперішніх робітничих спілок.

5. При зближенні з людьми класу військового члени “Вільної Спілки” повинні розширювати існуюче в цьому класі поняття про обов’язки воїна захищати свою батьківщину від зовнішнього ворога до поняття про необхідність захисту батьківщини від усього шкідливого для неї, в тому числі і від згубного для неї внутрішнього управління; при цьому увагу військових осіб українського походження слід звернути й на ту обставину, що справжня їхня батьківщина тепер поневолена державною владою, для неї шкідливою і водночас чужою. Запрошуючи військових людей відмовляти у підтримці деспотичному уряду і діяльно допомагати визволенню Росії і, зокрема, України, члени “Вільної Спілки” повинні водночас розповсюджувати серед військового класу думку про те, що інтереси правильного співжиття і розвитку вимагають, щоб армія, навіть у боротьбі з урядом, не захоплювала владу, а тільки скинула насильство над свободою громадян і охороняла громадянське самоврядування від будь-яких посягань на нього.

V. Члени “Вільної Спілки” повинні особливо намагатися проникнути у виборні посади і збори (сільські, міські, повітові, губернські, – селянські, дворянські, земські) для того, щоб мати можливість спрямовувати хід громадських справ у цілях “Вільної Спілки” і, зокрема, для того, щоб:

- 1) подвигати громадські сходи і збори до заяв урядові про необхідність перетворення Росії на засадах політичної свободи;

2) у випадку впертості уряду, підбурювати сходи і збори до відмови йому у підтримці, наприклад, до відмови від виконання покладених тепер законами на громадські установи обов'язків податкових, рекрутських і т.п. і, врешті, до прямих спроб усунення царських чиновників від завідування громадськими справами і до спроб самовільного здійснення самоуправління, з запрошенням до того ж і представників інших місцевостей.

VI. Головною турботою “Вільної Спілки” у теперішній і майбутній часи повинно бути зібрання у всіх верствах населення сил, достатніх для того, щоб змусити самодержавний уряд Росії віддати пригнобленому ним населенню права людини і громадянина та самоврядування, – для чого переважно необхідно досягнути погодженої дії сил земських і військових, відповідно до статті IV і § 4 статті III цієї частини проекту Статуту. Але й до повного зібрання цих сил члени “Вільної Спілки” можуть, виходячи з обставин, вживати проти уряду різного роду дії: заяви, опір і навіть напад, які можуть пробуджувати і розповсюджувати в населення думку про необхідність зміни правління Росії в розумінні, бажаному для “Вільної Спілки”, і брати участь у подібних діях, розпочатих іншими.

Примітка. У випадку, коли почин згаданих у кінці попереднього пункту дій буде належати членам “Вільної Спілки”, – то члени ці не мають права ухилитися від тієї відповідальності за ці дії, яка впаде на інших їх учасників.

Частина III. Про внутрішній устрій товариства

Залежить від умов, часто зовсім випадкових, а тому заздалегідь точно визначена, а особливо опублікована бути не може.

Леся УКРАЇНКА

(1871-1913)

Справжнє ім'я: Лариса Петрівна Косач-Квітка.

Українська поетеса, прозаїк, драматург, публіцист. Працювала також на ниві фольклористики (220 народних мелодій записано з її голосу) і брала активну участь в українському національному русі.

Лариса Петрівна Косач народилася 25 лютого 1871 року в місті Новгород-Волинський у дворянській родині. Одержала домашню освіту. У 1891 році відвідала Галичину, де познайомилася з І. Франко та іншими ідеологами західноукраїнської суспільно-політичної думки. Померла 19 липня (1 серпня) 1913 року в м. Сурамі на Кавказі у віці 42 років. Похована на Байковому кладовищі в Києві.

Друкуватись почала з 1884 року. Переклала українською мовою “Книгу пісень” Гейне, “Капітал” К. Маркса (1890-ті рр.) та їх спільну з Ф. Енгельсом працю “Маніфест комуністичної партії” (1902). Видала збірки віршів та поем: “На крилах пісень” (1893), “Думи та мрії” (1899), “Пісні про волю” (1905) та ін. Авторка поем “Роберт Брюс, король шотландський” (1894), “У катакомбах” (1905) та драматичних творів “Осінь казка” (1905), “На полі крові” (1909), “Лісова пісня” (1912).

Суспільно-політичні погляди викладені у працях: “Безпардонний “патріотизм” (1895), “Голос однієї російської ув'язненої” (1896), “Не так ті вороги, як добрі люди” (1897), “Державний лад” (1898, незакінчена).

Праця “Державний лад” подається за джерелом: Леся Українка. Державний лад [Текст] / Леся Українка // Історія філософії України. Хрестоматія: навч. посіб. / упоряд. М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. ; Мін-во освіти України, Головна редакція літератури з українознавства та соціогуманітарних наук. – К. : Либідь, 1993. – С. 410–412.

“ДЕРЖАВНИЙ ЛАД”

Але що ж то таке воля і які то добрі порядки? – може спитати інший. Що для одного добре, то для другого може здатися і злим. І справді, про се суперечок між людьми і вченими, і невченими було багато. Ми не будемо тут розказувати про ті суперечки, а скажемо тільки, яка

думка вважається тепер найслухнішою: воля – се право кожної людини робити все, що їй хочеться, аби тільки не робити шкоди іншим людям, себто не ламати їх прав. Тут же просимо завважити, що коли людина обороняє свою волю навіть збройною рукою, то сим вона хоч неначе й робить шкоду іншим людям, охочим нищити чужу волю, але ж роблячи се, не ламає нічийого права, а тільки обороняється від напасника. Адже кожний має право обороняти своє життя, свою родину від розбійників, так само кожний повинен би мати право обороняти свою волю від кожного, хто хоче її зламати. На таке право далеко не всі пристають, бо не всім вигодно приставати на нього: одні занадто покірні та плохі або занадто ліниві, щоб могли боротися за свою втрачену волю, інші ж знов таки звикли неволити других людей, що вже й не потрапили б жити серед вільного люду, тим-то вони, часом нещиро говорять, що ніби не всі люди здатні жити по волі, і що як світ світом були, єсть і будуть між людьми пани і піддані, та що так і повинно бути, а хто хоче змінити такий лад, той або дурень, або злочинець.

Нехай же й правда, що не всі люди здатні жити по волі, але які ж то люди? Се люди хворі душею, божевільні, тих запевне мусимо замикати в шпиталі і наглядати, щоб вони не вчинили якої біди собі чи іншим, бо вони звісно непритомні; або знов се люди, що не хочуть розуміти чужих прав та для своєї користі вбивають, грабують та мучать інших людей, або такі, що не вміють поважати чужої волі і хочуть робити все, що їм хочеться, не думаючи про те, чи є від того шкода іншим людям, дбаючи тільки про свої права, а чужі ламаючи без ваги, – такі люди злочинці, і від них треба оборонятись (судом, правом і законом, а коли суд, право і закон не обороняють, то хоч і власною силою). Не здатні жити по волі ще діти і ті люди, що не тямлять своєї власної волі і не знають свого права – сі люди не дурні і не злочинці, а просто або ще недорослі, або мало учені, темні, – діти можуть вирости, темні просвітлитись, і тоді не здатні до волі стануть здатними.

Невже ж того, хто виховує дітей і просвіщає темних, можна назвати дурнем чи злочинцем?

Люди покірні і безсилі, хоч і тямущі, теж не здатні жити по волі, але се тільки в тих країнах, де за волю треба ще боротися, де вона не встановлена і не забезпечена законом. Отже виходить, ніби для того, щоб уміти жити по волі, а не по сваволі, то треба учитись. Се так справді і єсть, хоч може, се багато кому здається чудним. Навіть ті люди, що з діда-прадіда звикли до вільних порядків, і ті все-таки вчать по книжках і вчать своїх дітей по школах навіть тому, що вони самі бачать щодня у своїй країні, аби розуміти, нащо і до чого воно діється

і чи так воно діється як треба. Коли хто хоче жити вільно, але не свавільно, то мусить учитися і думати про те, що таке воля.

Тут, у сій книжці, ми найбільш говоритимемо про політичну волю, себто про ті права людські, що залежать від державного ладу. Про ту волю, що зветься економічною, себто таку, що залежить від багатства та бідності межі людьми, тут говоритиметься менше через те, що про се треба б написати другу книжку, бо в одній, та ще й маленькій, всього не зложиш. Проте треба пам'ятати, що економічна і політична воля дуже залежать одна від одної, і се ми не раз спогадаємо, як будемо говорити про порядки і закони різних держав. Як ми вже знаємо, не в усіх країнах однаковий державний лад, а через те і не скрізь люди мають однакові права, однакову політичну волю. Одні народи вибороли вже собі такі права, про які другі ще ледве думати сміють; оце ж ми зараз будемо говорити про таку політичну волю, якої досягли в наші часи найвільніші держави.

Найвільнішою державою можна назвати таку, де люди мають всі людські і громадські права, які тільки встановлені на світі. Людські права – се ті, які належать кожній людині окремо, а громадські – ті, що стосуються до цілої громади людей. Запевне, і ті, і другі дуже тісно сплетені межі собою.

Михайло Сергійович ГРУШЕВСЬКИЙ

(1866-1934)

Український історик, один з організаторів української науки, політичний діяч і публіцист, академік.

Народився 26 вересня 1866 року у м. Холм (нині – Хелм, Польща).

У 1890 році закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, отримавши золоту медаль за написану ним на третьому курсі наукову роботу “Історія Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття”. У 1890-1894 роках – професорський стипендіат Університету Святого Володимира (так тоді визначався Київський університет). У травні 1894 року захистив магістерську дисертацію “Барське староство. Історичні нариси”. У 1894-1914 роках працював професором Львівського університету, де був завідуючим кафедри всесвітньої історії, а з 1897 року очолював Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, був головним редактором “Літературно-Наукового Вісника”. Засновник і голова Українського Наукового Товариства. На початку I Світової війни приїжджає до Києва і висловлює свої прони́мецькі погляди. Царська адміністрація засилає вченого до Симбірська як українського сепаратиста і “мазепинця”. Звільнений після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 року в Петрограді. Грушевський приїздить до Москви.

4 березня 1917 року в Києві утворюється Українська Центральна Рада, головою якої заочно було обрано Михайла Грушевського. Викликаний телеграмою, 12 березня він повертається з Москви до Києва. Центральна Рада діяла протягом 14 місяців. За цей час були прийняті знамениті чотири Універсали Центральної Ради, результатом яких було проголошення української незалежності.

29 квітня 1918 року в Києві відбувся державний переворот і влада перейшла до гетьмана П. Скоропадського. Грушевський спочатку від’їжджає до Кам’янець-Подільська, де працює редактором газети “Голос Поділля”, а потім емігрує за кордон. Проживає у Празі, Відні, Женеві.

Після декількох звернень до уряду Радянської України, в яких він зрікався своїх націоналістичних переконань, йому дозволили повернутися до України для наукової роботи. У березні 1924 року, разом з родиною, приїжджає до Києва, а через деякий час обирається дійсним членом Всеукраїнської Академії Наук та призначається керівником секції історії України історичного

відділення ВУАН. У 1929 році М. Грушевського було обрано академіком АН СРСР. З 1930 року працював у Москві. У 1931 році був заарештований за звинуваченням в антирадянській діяльності та керівництві так званого “Українського національного центру”. У квітні того ж року звільнений, але без права повертатися до Києва.

У січні 1934 року на сесії ВУАН з гострою критикою поглядів М. Грушевського виступив відомий більшовик В. Затонський.

Наприкінці 1934 року Грушевський відпочивав у одному з кисловодських санаторіїв і несподівано захворів на карбункул. І хоча була проведена операція, але хвороба лише посилилася і 25 листопада 1934 року М. Грушевський помер.

Наступного дня газета “Вісті” Ради Народних Комісарів (уряду) УСРР вмістила повідомлення про смерть. У постанові Раднаркомун зазначалося: “Зважаючи на особливі наукові заслуги перед Радянською Соціалістичною Республікою академіка Грушевського М.С., Рада Народних Комісарів УСРР постановила: Поховати академіка Грушевського М.С. в столиці України – Києві. Похорон взяти на рахунок держави. Для організації похорону утворити урядову комісію в такому складі: тт. Порайко (голова), Богомолець, Палладін, Корчак-Чепурківський. Призначити сім’ї академіка Грушевського М.С. персональну пенсію 500 крб. на місяць”.

Основні праці: “Історія України-Русі” (1898-1936), “Нариси історії Українського народу” (1904), “Конституційне питання і українство в Росії” (1905), “Ілюстрована історія України” (1911), “Наша політика” (1911), “Вільна Україна” (1917), “Початки громадянства, генетична соціологія” (1921), “Історія української літератури” (1923-1927).

Праця “Конституційне питання і українство в Росії” подається за *джерелом*: Грушевський, М. С. Конституційне питання і українство в Росії [Текст] / М. С. Грушевський // Антологія української юридичної думки : у 6 т. / ред. Ю. С. Шемшученко, В. Ф. Погорілко, І. Б. Усенко [та ін.] ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Т. 4: Конституційне (державне) право / упоряд.: В. Ф. Погорілко, О. В. Батанов, В. Л. Федоренко ; відп. ред. В. Ф. Погорілко – К. : Юридична книга, 2003. – С. 368–380.

“КОНСТИТУЦІЙНЕ ПИТАННЯ І УКРАЇНСТВО В РОСІЇ”

I

Поступова Росія переживає знову довгий, тяжкий, прикрий антракт ждання. Правительственні сфери показали виразно, що вони не мають щирої охоти ні до яких серйозних уступок в поступовім дусі. Давши під натиском обставин – воєнних нещасть – деякі обіцянки й заяви в тім напрямі, вони пустили справу на довгу проволоку. Натворили комісій, що засідають і радять. Місяці сходять без усяких результатів, а бюрократія чекає, очевидно, тільки першого повороту обставин

в ліпший бік, щоб усі ці проекти й плани зложити до архіву. Розуміється, рахунок сей непевний, і в міру того, як справа реформи протягається, уступки, в тім разі, якби обставини для бюрократії зложилися нещасливо, мусять бути все більші й більші. Претензії суспільності до правительства ростуть, пасив нинішнього режиму зростає, але бюрократія все ще не тратить надії, що їй можна буде передерти цілий сей рахунок, і замикаючи очі на ці пасиви, тільки тягне справу далі.

Півроку тому російська суспільність “взыграла радостію” від одної правительственої заяви, що правительство має довір’я до суспільності, і бажала тільки, аби сій суспільності дана була можливість висловити свої дезидерати правительству. Тепер організація представительства з дорадчими функціями являється вже проектом реакційним, і постулат конституційного перестрою держави на підставі загального, рівного, безпосереднього, тайного голосування став загальним постулатом, загальним окликом, так що починає часами викликати іронію на се повторювання “загального, рівного, безпосереднього і тайного” навіть без зрозуміння сих слів. Переконавшись в нещирості, навіть підступності бюрократії, суспільність іде все далі й далі в своїй критиці сучасного режиму і проектах перестрою. Сей рух стає все смілішим, безогляднішим, обіймає все ширші круги, втягаючи в обсяг свого впливу елементи нейтральні й інертні, які рік тому здригнулися б від самої думки про такі постулати, а тепер самі прилучаються до них, дають свої підписи під такі резолюції й голосують за ними.

Витворюється таким чином глибокий контраст між постулатами й сучасним станом речей, і сей контраст усе збільшує фермент. З одного боку, суспільність жадає “загального, рівного, безпосереднього, тайного”. З другого боку, не поступила ані кроком справа таких елементів горожанського життя, як безпечність особиста, свобода слова, право зібрань і організацій. Правительство переконалося, що воно чим-будь поступової часті суспільності не задовольнить, і не хоче робити уступок. З другого боку, воно побачило, що поза з’їзди, резолюції й заяви ці поступовці не годні піти й ніяких реальних засобів для їх осягнення не мають. Отже, замість того, щоб задовольняти, бюрократія пробує їх пострашити. Свого часу лякано жидів, що як вони не стримають своїх радикалів від протиправительствених заходів, то їм затруять існування, і кишинівські події мали поучити жидів про се на живім прикладі. Тепер такі лекції робляться в ріжних напрямках – на адресу вірмен, жидів і інтелігенції взагалі, против котрої йде агітація серед темних сільських мас, серед нижчих верств міщанства й міського пролетаріату, організація “чорних сотень”, уличних побивань “студентів”, поки що в виді “перших остережень” чи вправ (упражнених) сеї реакційної міліції.

І треба сказати, що поступова Росія не поставилася відповідно супроти цього маневру реакційних кругів. Коли почалися погрози, що інтелігенцію будуть бити, вона не прийняла сеї заповіді, не потрапила організувати самооборони против “чорних сотень”, а відповіла жалібними словами і навіть відкликами до поліції й адміністрації або масовими утечами в визначені для бійок дні. Кажу се не для того, щоб зробити комусь докір, але констатую сю слабосильність російської поступової опозиції, очевидно, добре відчуту в бюрократичних кругах.

Розуміється, рух осягає певні фактичні переміни. Люди не тільки вчаться інакше думати й інакше говорити, ніж давніше, але *de facto* багато такого, що давніше було кримінальним, неможливим, тепер стає вповні можливим і дозволеним. Пригадую собі, як зовсім недавно навіть у заграничних російських зібраннях протиправительствені оклики уважалися безпотрібною бравурою, а тепер, як зачуваю, російських прокурорів поучено, аби з таких окликів не робити кримінальних речей, бо в них “не усматривається состава преступления”.

Біда тільки, що всі отсі полегкості опираються виключно на адміністраційнім “усмотрению” Сьогодні в певній речі “не усматривається” нічого кримінального, але повіє інший вітер – і прийде новий циркуляр, який уже усмотрить в них “состав преступления”. А втім, треба тільки користати з того оживлення суспільних інтересів, з тої фактичної можливості говорити й писати про речі, про які давніше не можна було говорити й писати, писати одверто й сильно. І дійсно, всі живіші елементи в Росії спішать використати сі хвили, стукають сильно в правительствені двері, ударяють у струни суспільної опінії, виясняють свої потреби, еднають їм прихильників і роблять усе можливе для здійснення своїх постулатів.

Не можемо тільки, на жаль, похвалитися особливими заходами наших українців у сім напрямі.

В лютім були зладжені ними два меморіали, один загальний, в справі знесення всяких обмежень українства, другий спеціальний – в справі націоналізації шкіл на Україні. Досі ще збираються підписи на ті меморіали, й земляки тішаються великим числом тих підписів, хоч ся великість усе таки дуже релятивна. Потім дуже визначним фактом була участь українських делегатів у з’їзді журналістів і літератів, що відбувся в Петербурзі в днях 5-8 цвітня. Епізод сей дуже характеристичний з того погляду, що показує, як навіть з невеликими силами можна прояснити українське питання та ставити його на відповіднім рівні, опираючи його на ширшій основі та йдучи разом з созвучними елементами поступової Росії – в дусі дезидератів, які висловили ми на адресу наших земляків в попередній статті. Чисельно беручи, українці

на сім з'їзді були представлені дуже слабо, але що супроти централістичного напрямку російських лібералів зав'язалася опозиція національностей пригнічених, яка мусила дати українським постулатам відповідне місце уже з огляду на саму чисельність української народності в Росії, удалося перевести не тільки загальний постулат в дусі національної автономії, але й спеціальну резолюцію про скасування указу 1876 року.

Ситуація була в високій мірі характеристична. Як довідуємося, російські ліберали переважно показали себе великими централістами, і національні резолюції перейшли тільки завдяки союзові репрезентативів національних меншостей з соціал-демократами, що потребували союзників для переведення своїх постулатів економічного характеру. Резолюції (наводжу їх в оригінальній тексті) звучать:

“Признавая полную гражданскую и политическую равноправность всех народностей, входящих в состав Российского государства и право каждой из них на самостоятельное национально-культурное развитие, съезд находит необходимым, чтобы эта равноправность и это право были гарантированы основным законом государства и чтобы отдельным национальностям предоставлено было право создания учреждений, осуществляющих свободу национально-культурного развития.

Признавая, с одной стороны, общее политическое единство Российского государства, олицетворяемое российским парламентом, и с другой – необходимость децентрализации государственного управления, съезд находит, что отдельным областям и народностям в территориальных границах, определяемых самим населением, должна быть предоставлена автономия, основанная на особом для каждой области организационном статуте, выработанном ее собственным учредительным собранием, избираемым всеобщим, равным, прямым и тайным голосованием, санкционированным всероссийским парламентом”.

Як бачимо, резолюції дуже важні й раціональні, хоч і вони, як і всі успіхи на сім з'їзді, мають лише чисто теоретичне значіння, не практичне. В дусі їх у другій половині цвітня подано український постулат на з'їзді земських відпоручників, на руки І. Шрага, відпоручника чернігівського земства – наводимо його також в оригіналі:

“Представители различных местностей Украины, собравшиеся в Киеве 21 апреля, чрез уполномоченного ими гласного черниговского губернского земства И. Л. Шрага имеют честь заявить настоящему собранию земских деятелей России следующее:

“Мы признаем необходимым немедленное осуществление в России основных начал политической свободы, установленных учредительным собранием, созданным на основе всеобщего, прямого, равного

и тайного голосования. Но кроме того, в виду разноплеменности населения России и необходимости децентрализации управления, считаем чрезвычайно важным обратить внимание собрания, многим членам которого несомненно придется участвовать в выработке основных законов обновленной России, на то, что удачное и справедливое решение национального вопроса в огромной степени обусловит разрешение и многих других существенных вопросов государственной жизни и коренным образом отразится на благосостоянии всей России. Правильное же решение национального вопроса в России возможно лишь в том случае, если на предстоящем учредительном собрании будут выработаны начала такого государственного устройства, при котором национальные интересы украинской, как и всякой иной народности, будут осуществляемы в автономном сейме, а общегосударственные вопросы сосредоточены в общероссийском парламенте. При этом автономия украинской, как и всякой другой народности, определяется особым органическим статутом, выработанным всем населением данной автономной единицы, и гарантируется основными законами государства, Все живущие на данной территории, без различия национальности и пола, пользуются равноправием, гарантируемым основными законами страны”.

Сю заяву підписали українці з Києва, Чернігова, Полтави, Харкова, Одеси, Катеринодара, Уманя та Вінниці. Не маємо докладніших вістей про дебати, а й резолюції з’їзду оголошені тільки в коротких резюме. Резолюції з’їзду журналістів показали, в яким напрямі повинні йти українці російські для осягнення своїх національних постулатів – іти консеквентно й витривало. На жаль, тої консеквенції й витривалості, власне, не видко. При кінці цвітня, наприклад, відбувся з’їзд інженерів і техніків у Москві, де виступили сконсолідованими групами інженери польські й литовські й перевели резолюції про повну автономію Польщі й Литви, з соймами в Варшаві й Вільні, вибраними загальним, рівним, безпосереднім і тайним голосуванням. Українських постулатів не було, як не чути їх було й по інших подібних професіональних з’їздах останніх місяців, так що з’їзд журналістів поки що лишається майже виїмком, одиноким з’їздом, де українці відповідно виступили – і показали, що могли б робити і чого не роблять – з браку організації, з браку енергії й горожанського почуття у переважної більшості.

Свобода зібрань, з’їздів, організацій, не признана правительством формально, але фактично в значній мірі допущена, толерована, взагалі дуже мало використовується російськими українцями, а тим часом такі з’їзди, наради, організації, чи то самостійні, чи то як передвступні для широко практикованих тепер ріжних “всероссийских” з’їздів, могли б бути незвичайно добрим агітаційним і організаційним способом.

Далі, з'їзди з'їздами, а поза ними є інша, постійна, незвичайно важна в нинішніх обставинах трибуна – преса, і – Боже ж мій, Боже, як мало використовують її українці для своїх потреб дня! Навіть органи майже свої, ведені людьми, що зачисляються і признаються офіційно до українофільських кругів, як мало вони мають української фізіономії – як мало в них не тільки України національної, але навіть України як області, з своїми географічними, економічними, культурними інтересами!..

З виїмком кількох, переважно молодших людей, що стараються дійсно совісно сповнити сей обов'язок дня, як індіферентно, пасивно держать себе інші... Не хочу переходити до закидів поодиноким людям, але підступає сам до горла крик: “Де ви, передові репрезентанти, генерали й полковники українства, що не писали по-українськи, бо “не володієте” українською мовою, не брали участі в дотеперішнім науковим і літературним руху на галицькім ґрунті, бо уважали, що “малорусский вопрос должен быть разрешен на русской почве”, – чому мовчите тепер, коли настала пора рішати його “на русской почве”, коли прийшов час вияснити, пропагувати його на вашій звичайній російській мові, в таких близьких і милих вам російських ліберальних кругах? Чому не користуєте тепер із тих зв'язків, які в'яжуть вас із російськими ліберальними кругами, з ріжними органами російського лібералізму, щоб у них вияснити кривди, потреби й дезидерати українства? Поляки, що далеко менше потребують таких адвокатів, мають своїх приятелів у російській громаді, що з самого почуття справедливості старанно вияснюють російській суспільності польські кривди й дезидерати; чому ж ви, що вважаєте самих себе українцями, українськими патріотами навіть, не спромагаєтеся бодай на таку роботу? Які перешкоди тепер вам заважають? Чим покриваєте ви перед своєю совістю, перед людьми, що вас оточують, свою пасивність, свою байдужість супроти своєї суспільності, свого народу? Чим оправдаєте ви своє недбальство в критичнім часі, коли земля горить під ногами й Україна може безповоротно бути поминеною при перестрої відносин Росії ?

II

Резолюції з'їзду журналістів (так само і той постулат українців на земський з'їзд) роблять дуже важну поправку до конституційних планів російських лідерів. Сі стоять вповні на централістичнім принципі. Звісний проект кружка “Освобождение” не зробив з того ніяких виїмків. Редактор “Освобождения” Струве, видаючи його, заявив, що мусить бути зроблений виїмок – для Польщі. Резолюції з'їзду журналістів ставлять справу ширше, жадаючи взагалі національної й обласної автономії.

Але сю точку треба ненастанно вияснити й пропагувати далі, щоб вона була присвоєна суспільністю, ввійшла в її плоть і кров. Того ще нема; не видко впливу сих резолюцій на напрям ліберальних кругів Росії, а той же Струве в останнім числі “Освобождения” (ч. 69-70) навіть виразно виступає против того, аби Україну, Литву, Кавказ ставити в самоуправі нарівні з Польщею.

Досі на дві точки звернена головна була увага в російській пресі. Перша – що народна репрезентація має бути оперта на загальнім, рівнім, безпосереднім, тайнім голосуванні; по-друге – що се представительство мусить мати не дорадний, а рішучий голос. Притім, одначе, все говорилося тільки про центральний всеросійський парламент, і його, на звичайний європейський взір, представляють собі з двох палат – депутатів народу і відпоручників земств і міст. Справа місцевої самоуправи лишається на боці, а в самоуправі обласній вилом роблять головно Польща й Литва: лишається зовсім на боці, як осібне тіло, Фінляндія.

Справу відносин парламенту до державної власті можемо лишити на боці: вона поставлена добре, й російська поступова суспільність поведе її добре й сама. Але щодо організації парламенту, то передовсім уже двопалатний устрій його не може бути признаний раціональним. Його можна допустити щонайбільше як компроміс з домаганнями консервативних партій, але не ставити як постулат поступовців. В конституційнім житті верхня палата давно показала себе як інститут негативний, гальма народоправства, і нема чого її наново заводити. Коли ж тим хочуть дати в парламентарнім житті участь елементам, які при виборах загальних і рівних не можуть мати відповідального голосу, то на се є інша дорога – про неї нижче.

Тим же бажанням – дати певним, більш культурним елементам більшу можливість себе проявляти – подиктовано, очевидно, вилучення з виборчих округів міст і призначення для міських виборчих округів меншого числа людності, ніж для округів позаміських. Се обниження чисельної норми для міст становить уже порушення принципу рівного голосування, і притім порушення малораціональне, бо ніяких особливо пожаданих результатів не осягає. Ще сильніше порушає принципи загальності й рівності виключення жінок з виборчого права.

До останнього часу на сій точці було сильне вагання – чи жінки таке мають мати право активного й пасивного вибору (вибирати й бути вибраними). Тепер в поступових кругах більшість рішучо висловлюється за сим правом. Властиво про се не повинно бути навіть спору й мови. Голосючи рівне й загальне право голосування, ніяк не можна виключити з сього права жінок. Коли рівне право дається неписьменному селянину

і чоловіку з університетськими студіями, то як можна не зрівняти в правах селянина й селянку, інтелігентного чоловіка і його жінку або не дати жінці з вищими студіями того права, яке має неписьменний робітник? Тим більше, що є місцевості й обставини, де якраз жінки ведуть господарство, несуть тягарі податків і т. ін., тимчасом як чоловіки не живуть по селах, пробуваючи чи то в службі, чи на промислах (напр., козацькі області), а окремі випадки, де якраз жінка репрезентує сім'ю й утримує її, стрічаються на кождім місці.

Обстаючи при одинокім, всеросійським парламенті, приходиться, щоб не розширяти його до безконечності, робити великі виборчі округи й держатися репрезентації більшостей. Дотеперішні проекти, щоб не вийти за цифру 600 депутатів для парламенту, мусять визначати округи з 250 до 300 тис. людності; з сильним зростом людності, який має Росія, округ скоро ще більше зросте, але й округ 250-300 тис. уже дуже великий і не вигідний. Організуючи представительство в обласних соймах, можна значно зменшити виборчі округи, а й саму репрезентацію зробити більше пластичною й уліпшеною.

Се дуже важно, а бажане тим більше, що одинокою репрезентацією всеросійський парламент однаково не лишиться. Що деякі території дістануть свої обласні представительства, в тім ніхто не має сумнівів. Отже питання тільки в тім, чи сі території будуть виїмком, чи ціла Росія буде організована по системі обласної національно-територіальної самоуправи? З тих причин, на які я вказував у попередній статті й які за сей час не раз підносилися й роз'яснялися, українці й всі інші недержавні народності повинні змагати до того, щоб ся обласна самоуправа не була привілецією тільки декотрих національностей, але щоб на основі самоуправи національних територій була організована вся Росія. Бо тільки децентралізація може забезпечити успішний економічний і культурний розвій провінцій, і тільки організація самоуправи на національній підставі, в територіях національних, може знейтралізувати чи звести до найменших розмірів національну боротьбу, зробивши національність тим, чим вона повинна бути, – підставою, ґрунтом економічного, культурного й політичного розвою, а не об'єктом боротьби.

В такім разі безпосереднє представительство людності загальними виборами переноситься в обласні (національні) сойми, а центральний парламент міг би *обсилатися* ними – складатися з їх відпоручників. Тільки се обсилання може бути допущене під одною кардинальною умовою, недодержання якої робить обсилання парламенту (посереднє представительство) дуже небезпечним і шкідним. Власне, відпоручників до парламенту мусить вибрати не більшість сойму, а самі члени

його в певній пропорції, “по певному ключу”. Коли, напр., уставлено, що на чотири члени сойму має бути висланий один відпоручник до парламенту, то полишається самим членам сойму, аби кожді чотири вибрали собі одного відпоручника до парламенту свобідним порозумінням. В такім разі кожда найменша група, кождей відтінок у напрямках кожного сойму може бути відданий в складі парламенту, і він буде представляти собою не відпоручників більшостей сойму, а репрезентацію відпоручників, в зменшенім масштабі, всього загалу держави. В такім разі посередність (двостепенність) не шкодить пластиці представительства, а тим часом дає можливість досягнути дуже важні користі – менші виборчі округи і уліпшені форми представительства. Коли виборчий округ до парламенту мусив би містити [від] 250 до 300 тис. людності, виборчий округ до сойму може не переходити за 100 тис. людності, а в тім виграє свідомість участі виборців у виборі, зростає їх інтерес до виборів, може бути досягнена більша однастайність в складі округу і ті уліпшені форми представительства, до яких перейду слідом.

Загальний закон повинен уставити *minimum* такої самоуправної території. Дуже високих вимагань ставити їй нема причин: в Європі є чимало автономних провінцій з людністю нижче мільйона, й не чути, щоб се їм робило невигоди – думаю, що вище мільйона нема що й піднімати такого *minimum*-у. Одноцільна територія з людністю вище одного мільйона, в котрім певна народність творить основу, становлячи сильно виражену більшість, *eo ipso* повинна бути вилучена в осібну провінцію, з осібним соймом і самоуправою. Ставити вилучення такої провінції й надання їй самоуправи в залежність від дозволу центрального парламенту чи – що те саме – від осібного закону, ухваленого сим парламентом, – значить непотрібно утрудняти сю справу. Досить простого констатування на підставі загального закону.

Так само загальний закон повинен означити відносини таких облачних соймів до центрального парламенту, до органів місцевої самоуправи, і *minimum* соймових компетенцій. Як такий *minimum* представляється мені: шкільництво, справи просвітні, санітарні, філантропійні, нагляд і опіка над промислом, концесії на фабрики та промислові і фінансові товариства й інституції, дороги, поліція, право висилання своїх відпоручників до вищих інстанцій адміністраційних і судових: то значить, що, напр., як шкільні ради дотепер складалися з відпоручників виборних і іменованих, так само б повинно бути з окружними судами і адміністраційними тілами, що відповідали б нинішнім губернським правлінням, казенним палатам і т.ін. Се *minimum*, яке мусить мати місце і в найменших самоуправних областях. На територіях більших і участь сойму в адміністрації повинна бути ширша: інакші суми компетенцій

повинні, самою річчю, бути приложені до територій з людністю в мільйон людей і на такій, що має її п'ятнадцять мільйонів. Само собою розуміється право самооподаткування. Пожадана автономна організація не тільки інших конфесій, але і православних церков національних, в границях племінних територій (великоруської, української, грузинської й ін.).

Соймове представительство областей мало б бути організоване на підставі загального, рівного, безпосереднього й тайною голосування. Ся норма, розуміється, не ідеальна, але, як математично проста, вона, при певних хибах, має й свої добрі сторони й повинна бути прийнята, тим більше, що ідеальнішої й не можемо наразі вказати. В Галичині виборці попеклися на тайнім голосуванні. Жадали його на місце явного, а коли його заведено, виявилось, що при повній деморалізації адміністрації, яка в своїх руках держить вибори, тайне голосування дає можливість налажити ще гірших (крадіж голосів з виборчих урн), а має також великі невігоди, коли між виборцями багато неписьменних. Запобігти сим невігодам, одначе, можна, поставивши принцип, що бюро виборче складається з відпоручників партій, які ставлять кандидатів, з простою участю правительственного комісара. А для потреб неписьменних можуть бути заведені бюро з виборних запряжених членів.

Організація представительства в менших областях дає можливість уліпшеної репрезентації, певних поправок до репрезентації рівної й загальної, які при одинокім всеросійським парламенті дуже трудно перевести, тому що вона привела б до незвичайного збільшення числа репрезентантів. Я вважаю потрібним трохи спинитися над сею справою. Одна з хиб репрезентації, опертої на загальнім і рівнім голосуванні, та, що при ній зістаються в незначній меншості різні елементи суспільності, яких погляди й інтереси, з огляду на інтереси культурного розвитку краю, повинні б знайти свій вираз в його репрезентації. Давніші конституції аж занадто багато давали голосу певним привілегійованим кругам, і се збудило, як опозицію, постулат загального й рівного голосування. Але в противну крайність не треба впадати: певні елементи, хоч і не ті саме, якими опікуються давніші конституції, не повинні бути позбавлені голосу при рівнім загальнім голосуванні. Розумію передовсім інтелігенцію, то значить круги людей з вищим науковим чи культурним цензом, які в значній мірі стоять поза чисто класовими чи професіональними інтересами: такі круги, не зв'язані чисто класовими інтересами, в Росії, безперечно, існують і своєю участю в парламентарнім житті можуть бути корисним, нейтральним, об'єктивним елементом супроти боротьби матеріальних і класових інтересів, котра сама по собі не може гарантувати справедливого і розумного розв'язання справ. Далі,

не можна відмовити певним професіям права мати голос у парламентарнім житті. Репрезентанти ліберальних професій, як лікарі, учителі, духовенство, і такі групи, як купці, ремісники, робітники, промисловці, земельні властители, повинні мати своїх відпоручників, вибраних їх організаціями, платами, товариствами, незалежно від того, що певні члени сих груп і професій *можуть* пройти (а можуть і не пройти) як вибранці певних територіальних округів загальним голосуванням. Тим більше, що як репрезентанти загалу вони морально обов'язані до оборони інтересів загалу, а не своєї професії. Тільки ся репрезентація інтелігенції й професій мусить зостатися в певній меншості супроти репрезентантів з загального вибору (напр., не більше 25 % загального числа); їх пропорцію мав би установити загальний закон.

Коли б могло кому здаватися неможливим мати в дійсності репрезентацію інтелігенції, то мушу сказати, що на практиці се зовсім не так трудно. В значній мірі сюди підійшли б відпоручники університетів і інших вищих шкіл, відпоручники учителів середніх і нижчих шкіл, лікарів, адвокатів і т. ін., а окрім того, можна дати право репрезентації науковим, просвітним і культурним товариствам. В кождім разі ся система здається мені практичнішою й раціональнішою, ніж практиковані дотепер – як система куріальних виборів, як система плюрального голосування, де особам з вищим науковим цензом, напр., дається при виборах два голоси замість одного, як система вірилістів – депутатів з уряду. Напр., в австрійських соймах засідають з свого уряду єпископи, ректори університетів, академій. Але вибрані певними професіями спеціальні відпоручники можуть далеко ліпше бути їх парламентарними репрезентантами, ніж дані урядові особи. Нарешті, участь репрезентантів інтелігенції й професій в загальній соймовій репрезентації далеко найзручніша, ніж творення другої палати, з певною конкуренцією в правах з першою палатою, – чи буде ся друга палата зложена з іменованих правительством визначних людей науки, штуки, промисловців, властителів і т. ін., як практикується в ріжних європейських державах, чи то з відпоручників земств і городів, себто шляхти і капіталістів, властиво, як проектують російські проекти.

Другою пожаданою поправкою уважаю репрезентацію меншостей. Теперішня система виборів репрезентує тільки більшості. Меншості, навіть дуже значні – хоч би їм забракло тільки одного голосу, зостаються без репрезентанта. З того часом можуть виходити такі результати, що партія, в дійсності найбільша, в парламенті чи в соймі може опинитися в незначній меншості. Може се показатися неймовірним, але се вповні можливо. Напр., в певній провінції фабричний робітник, з соціально-демократичними переконаннями, розлитий по всіх виборчих

округах, і в загальній сумі відданих при виборах голосів цілої провінції він займає перше місце. Але в кожному поодинокім окрузі більшість здобувають кандидати сполучених ліберальних і буржуазійних груп, і соціал-демократи не проходять зовсім до сойму або проходять у дуже незначній меншості. В подібній ситуації були за давніх часів, напр., наші галицькі радикали, що самі своїми силами ні в одному повіті не спроможні бували досягнути більшості, але в загальній сумі мали дуже поважне число голосів. Ся хиба репрезентації більшостей відчувається, і давно вже являється дезидератом репрезентація меншостей – то значить, щоб, окрім більшості, мала свого депутата також та партія, яка хоч не мала більшості, але здобула значне число голосів на виборах. Хоч се й не переведене досі на практиці, але таке переведення не дуже трудне. Напр., признається, що з даного виборчого округу має бути два депутати, один депутат більшості, другий депутат меншості. Окрім тої партії, що дістала більшість, уважається вибраним депутатом також той кандидат, що дістав найбільше голосів по кандидаті більшості: коли він дістав, напр., щонайменше % всіх голосів. Можна зробити репрезентацію ще пластичнішою, признавши виборчому округові трьох кандидатів, то значить, окрім репрезентанта більшості, дати репрезентантів двох меншостей, які б мали не менше як по 1/5 всіх голосів і т. ін. Річ очевидна, що така репрезентація далеко докладніше б віддавала настрої і течії в суспільності, а окрім того, ослабляла б і напруження виборчої боротьби, що тепер мусить хапатися всіх способів, аби конче досягнути більшості.

Такі поправки можливі тільки при організації представительства в менших областях, бо вони дуже збільшують число відпоручників. Напр., для України, приймаючи її територію з людністю 30 міль., а виборчий округ 150 тис., мали б ми при двох депутатах від округу (одного від більшості і одного від меншості) 400 депутатів; до того коло ста депутатів товариств і професій – разом коло 500: се число вповні можливе. Тим часом при всеросійському парламенті, тим способом організованім, вийшло б яких 2 500 депутатів. Приймавши норму, що чотири депутати сойму висилають до центрального парламенту одного відпоручника, всеросійський парламент при такій поліпшеній репрезентації мав би коло 600 депутатів – саме так, як проектували російські плани конституції для парламенту з округами 250-300 тис.

З сформуванням автономних областей втрачають всяку причину свого існування губернії як райони адміністраційні і самоуправні. І взагалі теперішні губернії, являючись цілком випадковими бюрократичними комбінаціями, не відповідаючи ані національному, ані економічному, ані навіть історичному поділові, не мають ніяких причин бути заховувані.

На національним принципі, то значить, зв'язуючи громади на підставі національності людності, повинні бути організовані дрібніші округи самоуправи й адміністрації (“мелкая земская единица”, “всесловная волость”). На тім же принципі ці дрібніші округи мають лупитися в виборчі округи, а виборчі округи, коли вони будуть невеликі, – в ширші території (в тім роді, як теперішні повіти чи більші), що служили б адміністрацшними округами, з органами самоуправи, які скупляли б у собі самоуправу дрібніших самоуправних округів. Місцевим громадам самоуправа мусить бути забезпечена загальним законом, так само і тим дрібнішим округам. На чім мала б бути положена вага самоуправи – чи на тих дрібніших округах (волостях), чи на тих ширших округах (повітах) – се залежить від великості тих округів і їх відносин між собою. В кождім разі, думаю, їх можна поставити в тісну зв'язь між собою, допустивши, напр., що автономні органи ширших округів (повітів) складаються з відпоручників автономних зарядів менших (волостей), аби не множити безпосередніх виборів. Таким чином, було б три ступені самоуправи й представительства: самоуправа громади; виборні управи менших округів (волостей) і обсилані ними управи ширших округів (повітів); обласні сойми й обсиланий ними центральний парламент.

Так представляються мені питання дня взагалі й спеціально щодо українців у Росії. Сі замітки послужать відповідно на звернені до мене запитання і бажання, аби висловити свої гадки щодо конституційних постулатів у Росії з огляду на інтереси української людності.

Павло Петрович СКОРОПАДСЬКИЙ

(1873-1945)

Український громадський, політичний і військовий діяч, гетьман Української Держави, один з лідерів та ідеологів гетьманського руху.

Народився 3(15) травня 1873 року у Вісбадені. У 1886 році вступає до Петербурзького Пажеського корпусу й успішно закінчує його у 1893 році. У 1897 році – поручик Кавалергардського гвардійського полку. У 1898 році одружився з дочкою генерал-лейтенанта П. Дурново – Олександрою. З початком русько-японської війни 1904-1905 років у квітні 1904 року відправляється на фронт, де його призначають командиром сотні у Забайкальському козачому війську. У грудні 1905 року Микола II призначає Скоропадського своїм флігель-ад'ютантом, з наданням звання полковника. У 1912 році йому присвоєно звання генерал-майора імператорського полку. З початком I Світової війни Скоропадський відправляється на фронт і вже влітку 1916 року отримує чин генерал-лейтенанта.

З початком Лютневої Буржуазно-демократичної революції 1917 року в Україні активізувалися революційні сили національного спрямування (Центральна Рада). Скоропадський опиняється у певній опозиції до них, але вже у жовтні 1917 року його обирають у Чигирині отаманом Вільного козацтва. Після Великої Жовтневої Соціалістичної Революції (листопад) 1917 року Скоропадський стає на підтримку Центральної Ради, за що, після приходу до влади більшовиків (січень 1918 року), був змушений переховуватись. Після повернення до влади Центральної Ради, уторив опозиційну до неї “Українську громаду”.

29 квітня 1918 року у Києві Всеукраїнський з'їзд хліборобів одностайно проголосив Скоропадського Гетьманом України, а саму Україну – Гетьманською державою...

14 грудня 1918 року війська Директорії оволоділи Києвом і змусили Скоропадського зректися гетьманства.

Після цього Скоропадський емігрував на захід (спочатку – до Німеччини, потім – до Швейцарії, а потім знову до Німеччини). У 1920-х роках, разом з В. Липинським та С. Шереметом, утворює “Український союз хліборобів-державників”, який у 1930-ті роки розпався. Прихильники Скоропадського стали називатися “Союз гетьманців-державників”. У 1926 році, за активної участі Скоропадського, в Німеччині засновується Український

науковий інституту при Берлінському університеті. З приходом до влади націонал-соціалістів, колишній гетьман намагався згуртувати усі українські сили в діаспорі. Одночасно він не поділяв думки деяких українських емігрантів, що нацистський режим відновить українську державність. У 1939 році виступає на захист окупованої Угорщиною Карпатської України, а згодом – на захист молодих представників українського націоналістичного руху (С. Бандера, А. Мельник, Я. Стецько та ін.), які були ув'язнені до концтаборів.

16 квітня 1945 року під час бомбардування станції Платлінг, що поблизу Мюнхену у Баварії, його було смертельно поранено.

Помер Павло Скоропадський 26 квітня 1945 року у шпиталі монастиря Меттен. Похований у місті Оберсдорф у родинному склепі Скоропадських.

Залишив “Спогади”, в яких не лише описував ситуацію, що склалася в кінці 1917 – грудні 1918 років, а й викладає власне бачення України як держави і свою роль у ній.

Уривки з твору “Спогади (кінець 1917 року по грудень 1918 року)” перекладено за *джерелом*: Скоропадський, П. Воспоминания (конец 1917 года – декабрь 1918 года) [Текст]. – К. : Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Інституту східноєвропейських досліджень НАН України ; Філадельфія : Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1995. – 494 с.

“СПОГАДИ (КІНЕЦЬ 1917 – ПО ГРУДЕНЬ 1918 РОКУ)”

Записуючи свої враження, я не особливо зважав на те, як судитимуть мене мої сучасники, і роблю це не для того, щоб полемізувати з ними. Я вважаю за необхідне правдиво записати все, що стосується моєї діяльності за період з кінця 1917 року до січня 1919 року. Особисто не відчуваю ані бажання, ані спроможності створювати цікаві мемуари, але події, центром яких мені довелося бути за цей період часу, складність тільки-но пережитої мною політичної ситуації змушують мене записати те, що не стерлося з моєї пам'яті.

Можливо, майбутнім історикам революції мої нариси стануть у нагоді. Прошу їх вірити, що все мною записане буде правдивим, тобто що я писатиму так, як я тоді розумів ситуацію, а там чи правильно я мислив чи ні, в цьому допоможе розібратися майбутнє. Шкода, звичайно, що у мене немає під рукою необхідних документальних довідок, але той, хто зацікавився моїми нарисами, завжди буде спроможним знайти все для нього необхідне в архівах.

Перш ніж розпочати переказ усього мною пережитого в цю цікаву епоху, я не можу не зупинитися на одному факті, який мене сильно вразив, і якому я дотепер не можу знайти точного визначення. Як це могло трапитися, що серед усіх оточуючих мене людей за час, особливо

мого гетьманства, було так мало осіб, котрі в питанні щодо бачення України, яку ми творили, уявляли б її так, як я. Було дві течії як в соціальних, так і в національних питаннях, обидві крайні, з жодною з яких я не міг погодитися і тримався середини. Це трагічно для мене, але це так, і, поза сумнівом, це сприяло тому, що я рано чи пізно повинен був або всіх переконати йти за мною, або ж піти. Останнє і трапилося: воно, логічно, не повинне відбутися тепер, а трапилося просто через грубу помилку Антанти. Виконай вона моє бажання, якби прислала свого представника до Києва, могли б побачити, що мене фактично підтримує Антанта, цього не відбулося б, і, я думаю, задача відновлення порядку не тільки в Україні, але і в колишній Росії тим самим була б значно полегшена. Тепер же я не хочу бути пророком, але і не бачу, яким чином можна добитися в цій країні давно всіма бажаного правового порядку.

Завдяки своєму діду й батькові, сімейним традиціям, Петру Яковичу Дорошенко, Василю Петровичу Горленко, Новицькому та іншим, незважаючи на свою службу в Петербурзі, я постійно займався історією Малоросії, завжди пристрасно любив Україну не тільки як країну з тучними полями, з прекрасним кліматом, але і зі славним історичним минулим, з людьми, вся ідеологія яких відрізняється від московської; але тут різниця між мною й українськими колами полягає у тому, що останні, люблячи Україну, ненавидять Росію: у мене цієї ненависті немає. В усьому тому гніті, який так різко виявляла Росія відносно всього українського, не можна обвинувачувати російський народ; це була система правління; народ у цьому не брав ніякої участі; тому мені здавалося, та й дотепер здається, що для єдиної Росії ніякої небезпеки не представляє федеральний устрій, де б будь-яка складова частина могла вільно розвиватися: зокрема, в Україні існували б дві паралельні культури, коли всі особливості українського світогляду могли б вільно розвиватися і досягати певного високого рівня: якщо ж все українство – мильний міхур, то воно саме собою просто було б зведено нанівець.

Я люблю російську мову, українці її терпіти не можуть; принаймні, вдають, що не люблять її; я люблю середню Росію, Московщину, – вони знаходять, що ця країна огидна; я вірю у велике майбутнє Росії, якщо тільки-но вона перебудується на нових засадах, де всі б її частини при вирішенні питань мали однаковий голос і де б не було такого, як тепер, наприклад, коли в Москві у певних колах дивляться на Україну, як господар дивиться на працівника; українці цьому майбутньому не вірять тощо. Немає жодного пункту, в якому я б у цих питаннях з ними погодився.

З іншого боку, великоруські кола на Україні є нестерпними, особливо тепер, коли за час мого гетьманства туди зібралася мало що не вся інтелігентна Росія: всі ховалися під моє крило і, до комічності жаль, що ці ж самі люди підрубали гілку, на якій сиділи, прагнучи всіляко підірвати моє значення замість того, щоб зміцнювати його, і дійшли до того, що мене повалили. Це особливо ясно буде видно при подальшому викладі фактів: інтелігентні кола великоросів були одним з головних чинників мого усунення.

Ці великороси абсолютно не розуміли духу українства. Просте пояснення, що все це дурниця, що вигадали українство німці й австрійці заради ослаблення Росії – неправильне. Ось факт: варто було тільки центральному російському уряду послабшати, як негайно з усіх боків з'явилися б українці, швидко охоплюючи все більш широкі верстви серед народу. Я чудово знаю клас нашої дрібної інтелігенції. Вона завжди захоплювалася українством; всі дрібні керівники, конторники, телеграфісти завжди розмовляли українською, одержували Раду, *захоплювалися* Шевченком, а цей клас є найбільш близьким до народу. Сільські священники в турботах про хліб насущний своєї численної сім'ї під впливом вищого духовенства, яке дотепер лише за малим винятком є великоруським (московського напрям), чітко не висловлюються. Але якщо пошукати, то у кожного з них знайдеться українська книжка і прихована мрія реалізації України. Тому коли великороси говорять: українства немає, то сильно помиляються, німці й австрійці тут ні до чого, тобто у своїй основі вони ні до чого.

Звичайно, спілкування з Галіцією мало величезне значення для посилення української ідеї серед деяких верств. Але це спілкування відбулося природно: тут ані підкуп, ані агітація не мали істотного значення. Просто люди зверталися до Львова, оскільки ставлення до всього українського в цьому місті було вільним. Природно, що з часом за це українство ухопився й австрійський уряд, і німецький, але я особисто переконаний, що українство жило серед народу, а ці уряди лише сприяли його розвитку, тому думка великоросів, що українства немає, що воно штучно створено нашими колишніми ворогами, – неправильна. Так само неправильно, що до українства народ не схилитиметься, народ занадто швидко його сприймає без будь-якої пристебнутої до нього соціальної ідеї. Великороси говорять: народ не хоче України, але сприймає її тому, що українські діячі разом з українством обіцяють цьому народу всякі соціальні блага, тому народ через соціальні обіцянки схилитиметься до українства. Це теж неправильно: у народі є любов до всього свого, українського, але він поки що не вірить у можливість досягнення цих прагнень: він ще не переконаний у тому, що українство не є чимось

нижчим. Це останнє століттями вдовбували йому в голову, і тому у нього немає ще народної гордості, і, звичайно, будь-який українець, піднявшись так чи інакше суспільними сходами з народу, негайно перероблявся у великороса з усіма його позитивними і негативними рисами. Великороси абсолютно не визнають української мови, вони говорять: “Ось мова, якою розмовляють у селах селяни, ми розуміємо, а літературної української мови немає. Це – галиційський діалект, який нам не потрібен, він є потворним, це набір німецьких, французьких і польських слів, що пристосують до української мови”. Безперечно, що деякі галичани розмовляють і пишуть своєю мовою; безумовно є правильним, що в деяких міністерствах було багато цих галичан, які докучали публіці своїм діалектом, але правильним є й те, що літературна українська мова існує, хоча в деяких спеціальних питаннях вона не розвинена. Я цілком згоден, що, наприклад, у судочинстві, де потрібна точність, ця мова потребує ще більшого розвитку, але це деталі. Взагалі ж це обурливо-презирливе ставлення до української мови засноване винятково на неуцтві, на повному незнанні і небажанні знати українську літературу.

Великороси говорять: “Ніякої України не буде,” а я кажу: “Щоб там не було, Україна так чи інакше буде. Не змусиш річку йти назад, так само і з народом, його не змусиш відмовитися від своїх ідеалів. Тепер ми живемо в часи, коли одними багнетами нічого не зробиш”. Великороси ніяк цього зрозуміти не хотіли і казали: “Усе це оперета,” – і довели до Директорії з шовіністським українством, з усією її нетерпимістю і ненавистю до Росії, з радикальним проведенням [насадженням] української мови і, на додаток до всього цього, із вкрай радикальними соціальними гаслами. Тільки купка людей з великоросів щиро визнавала федерацію; інші з ввічливості говорили мені: “Федерація, так!” – але тут же рішуче робили все для того, щоб і спомину від України не було.

Потім у галузі соціальних реформ серед великоросів панує велике непорозуміння. До речі, до великоросів я відношу весь наш поміщицький клас, тобто і малоросів, оскільки у них один і той же світогляд. Наш українець – індивідуаліст, ніякої соціалізації йому не потрібно. Він рішуче виступає проти цього. Російські ліві кола нав’язують свої програми, які до України непридатні. Я завжди вважав, що український рух добрий вже тим, що він пройнятий сильним національним відчуттям, що, граючи на цих струнах, можна найбільш легко врятувати народ від більшовизму. Я, наприклад, хотів створити козацтво з хліборобів, але, у відповідь на це, які тільки палиці в колеса не вставляли мені діячі великоросів. Здавалося, ясно – головний ворог більшовизм великоросів,

а потім вже – наш внутрішній український. Для боротьби з ним потрібна фізична сила. Створювати військо, звичайно, добре, але це вимагає часу, а головне при створенні армії, які гасла міг би я дати. При царському режимі були: цар, віра і вітчизна. Єдине зрозуміле селянству гасло – земля. Щодо волі – вони дещо зневірилися самі, але землю подавай усю. Що б з цього вийшло, надаю судити кожному. Я і вирішив цю необхідну силу створити із хліборобів, виховавши їх у помірному українському дусі, без ненависті до Росії, але з усвідомленням, що вони не ті, хто в Росії стали більшовиками. Я вирішив, об'єднуючи їх у сотні, полки, коші, перевести їх у козацтво або швидше відновити старе козацтво, яке споконвіку у нас було. Оскільки всі ці козаки-хлібороби – власники, то природно, що ідеї більшовизму не прилипали б до них. Я був їх безпосереднім главою; спільність інтересів примусила б їх бути відданими мені. Це страшенно б зміцнило мою владу, і, безперечно, тоді можна було б спокійно проводити і аграрну й інші корінні реформи. Але ніхто мене не підтримав; міністри двічі проваливали проект, і, врешті-решт, я сам провів це восени та й то в якомусь покаліченому вигляді, без жодного співчуття з боку міністрів і більшості старост, так що фактично запровадити це у життя не виявилось можливим.

Для мене зрозуміло ставлення великоруських кіл до моїх починів: вони не хотіли України і вважали, що можна цілком повернутися до старого, а я хотів Україну, не ворожу Великій Росії, а братерську, де всі українські прагнення знаходили б собі вихід. Тоді ця фактично штучно розпалювана галичанами ненависть до Росії не мала б підґрунтя і, врешті-решт, зникла б зовсім.

Коли мене було обрано хліборобами Гетьманом, у своїй першій Грамоті я висловив свою програму, і цієї програми, схваленої моїми ж виборцями, я свято дотримувався. Я справді вважав, що люди розуміють, що український рух має право на існування. Звичайно, самостійність, якої тоді доводилося чітко дотримуватися через німців, котрі твердо на цьому стояли, для мене ніколи не була життєвою необхідністю, але я вважав, – та так би воно й було – німці змінили б свою політику у бік федерації України з Росією. Я вказував на цю необхідність, будучи в Берліні, і бачив повну прихильність; у німців все було до цього підготовлено. Але для російських верств, як виявилось, я був лише перехідною стадією між Центральною Радою і повним знищенням українства. Якщо були певні верстви, що визнавали федерацію, автономію або щось подібне, то справа була тут зовсім не в українській ідеї, а винятково в усвідомленні зручності для обивателів мати децентралізовану

Росію. Зручніше якому-небудь цукрозаводчику або гірнозаводчику з Київської або Катеринославської губернії їхати до Києва і відразу в колі міністрів одержати необхідні йому довідки і дозволи замість того, щоб пертися до Петербурга і там висиджувати в передніх різних сановників... Одним словом, вся ця група хотіла рішучого повернення до старого, як з погляду національного, так і з погляду соціального. Були відтінки: наприклад, дехто абсолютно не розумів українства, хоча сам був природним українцем. Вони були податливішими за інших, але вони лише співчували починам у мистецтві та в галузі деяких історичних спогадів. Козацтву вони співчували тому, що це нагадувало старе козацтво, жупани, бунчуки тощо; взагалі, це відповідало їх художньому відчуттю, але глибини питання вони не сприймали і тому не вважали всю цю справу нагальною. Та і таких було мало. Для інших, коротко кажучи, революції не було. Потрібно було повернутися до старого, для цього, на їх думку, тимчасово був необхідний я.

Впливові українські верства – головним чином соціалістичні; справа до них відноситься невелика купка соціал-федералістів і декілька чоловік безпартійних; потім зліва – маса всякого елемента, що абсолютно розклався і видавав себе за українців, а потім за відомих обставин потрапляв до Союзу Руського Народу. Соціалістичні елементи в Україні виявляються більш помірними за великоросів. У цьому відношенні їх соціалізм стримується дійсно сильними національними почуттями. Інтернаціоналізму великороса немає, і, звичайно, на цьому підґрунті, якщо вищі класи до них прислухалися б, не піддавшись їм, а допомагаючи мені створювати дійсну силу, можна було б знайти шлях до угоди. В українців жахлива риса – нетерпимість і бажання добитися всього відразу; у цьому відношенні мене не здивує, якщо вони рішуче провалляться. Хто бажає всього відразу, той, врешті-решт, нічого не одержує. Мені постійно доводилося говорити їм про це, але це для них неприйнятно. Наприклад, з мовою: вони вважають, що російську мову необхідно повністю витіснити. Пам'ятаю, як довелося витратити багато слів для депутації, яка наполягала на українізації університету Св. Володимира. Причому інтелігенції на Україні майже немає: все це інтелігенти наполовину. Якщо вони, тобто Директорія, не візьметься за розум і знову вижене всіх російських урядовців і посадить туди всіх своїх безграмотних молодих людей, то з цього вийде хаос, не кращий за той, що був за Центральної Ради. Коли я казав українцям: “Почекайте, не поспішайте, створіть свою інтелігенцію, своїх фахівців з усіх галузей державного управління,” – вони відразу ж вставали на диби і говорили: “Це неможливо”.

Правильно, ця ситуація, що щасливо склалася для українського руху, затьмарила всім цим українським діячам голову, і вони закусили вудила, але я вважаю, що це не надовго. Галичани – більш інтелігентні, але, на жаль, їх культура в силу історичних причин дуже відрізняється від нашої.

Потім, серед них багато вузьких фанатиків, особливо в сенсі сповідування ідеї ненависті до Росії. Ось такого роду галичани і були кращими агітаторами, посланими нам австрійцями. Для них неважливо, що Україна без Великої Росії задихнеться, що її промисловість ніколи не розвинеться, що вона буде цілком в руках іноземців, що роль їх України – бути населеною якимсь селянством, що ледь-ледь животіє. Тут, до речі, можна сказати, що ця ненависть розпалюється уніатськими священиками.

З соціальної точки зору, галичани є більш помірними, вони навіть не соціалісти, а просто надто демократично налаштовані люди. У цьому відношенні вони були б нам дуже корисними і стримали б запал нашої інтелігенції, вихованої в російських школах зі всіма їх негативними рисами. Але через цю ненависть до Великої Росії мені доводилося багато з ними боротися. Ця ненависть у них настільки є сильною, що ідеям більшовизму в Україні, чого доброго, вони не будуть суперечити.

Майже вся промисловість і поміщицька земля в Україні належить великоросам, малоросам і полякам, що заперечують усе українське. Через ненависть до цих національностей, можливо, галичани, а наші українці і поготів, скажуть, що більшовизм їм на користь, оскільки він побічно сприяє витісненню цих класів з України.

Винниченко говорив (не мені, але мені передавали), що для створення України він вважає за необхідне, щоб по ній прокотилася хвиля більшовизму. Я особисто цього не чув, але охоче вірю, оскільки знаю точку зору таких людей. Хіба можна було мені йти рука об руку з подібними людьми?

Потім є ще одна межа, але це вже стосується багатьох діячів, – повна відсутність принципів та благородства. Скаржилися, що за старого режиму було розкрадання, але не можна уявити, наскільки воно збільшилося тепер, за часи революції. Але річ не в цьому. Наполеон досягав великих результатів, маючи серед своїх маршалів та інших великих сподвижників істотну кількість шахраїв.

Повертаючись до питання щодо відмінності точок зору великоросів і українців, я резюмую: великороси усіх партій України не хочуть. Їх праві верстви чомусь бачили в мені монархічний принцип і тому певною мірою підтримували мене. Я їм був потрібен як перехідний ступінь від Центральної Ради до повернення старого режиму. Російські

ліберали, будучи абсолютно тієї ж думки щодо повернення до старого в сенсі єдиної Росії, бачачи в мені все ж таки людину демократичного образу мислення, ставилися до мене, не скажу, щоб вороже, ні, швидше прихильно, але без жодної одностайності, без жодної активності.

Українці спочатку підтримували мене, думаючи, що я буду з ними повністю і прийму всю їх галиційську орієнтацію. Але я з ними не згодився, і вони, особливо останнім часом, різко пішли проти мене. Особисто я розумів, що Україна має всі підстави на існування, але лише як складова частина майбутньої російської федерації, що необхідно підтримувати все здорове в українстві, відкидаючи його темні і несимпатичні сторони. Великоросам же треба вказати їх справжнє місце.

Визнаючи дві паралельні культури, як глава держави я прагнув ставитися до обох таборів абсолютно неупереджено й об'єктивно. Я глибоко вірю, що тільки така Україна життєздатна, що вона найбільш повно відповідає духу простого народу, що вся решта точок зору суть, з одного боку, не більше і не менше як революційний накіп, а з іншою – старий російський урядовий погляд, тепер уже віджилий: “Тримати і не допускати”.

Я глибоко вірю, що якби люди були щирі і хоч трохи відмовилися від власних особистих інтересів, якби було більше довіри один до одного, мої думки з цього питання, проведені в життя, могли б примирити усіх. Я глибоко вірю, що ця точка зору, врешті-решт, візьме верх, але, звичайно, шкода, що тепер це все буде досягнуто з великими потрясіннями і з потоками крові; тоді як якби моє правління продовжувалося довше, все це було б досягнуто абсолютно спокійно.

У галузі соціальних реформ я вважаю, що в Україні ми повинні запровадити вкрай демократичну політику, але абсолютно не впроваджувати в життя ті вкрай радикальні соціалістичні гасла, які Директорія збирається впроваджувати, що, поза сумнівом, призведе до більшовизму.

Потім я вважаю, що політика моя була правильна у тому сенсі, що я постійно розглядав аграрне питання не з погляду економічної, а насамперед, взявши до уваги політичний бік життя країни. З економічної точки зору аграрна реформа не витримувала критики, вона зараз просто не була потрібною. З політичної ж точки зору вона була дуже необхідною, і тут доводилося керуватися лише державною необхідністю, а не інтересами приватних осіб. Цього-то землевласники, принаймні їх правління, пробачити мені не могли.

Взагалі, повертаючись до минулого, скажу, якби мені знову довелося стати на чолі уряду України, я особисто ні на йоту не змінив би своїх переконань у тому, що потрібно для народу України.

У правих верств все було обґрунтовано на посиленні поліції, на арештах, скажу прямо, на терорі. Жодних поступок, абсолютна зневага психологією мас. У лівих все було засновано на насильстві натовпу над більш спроможними класами, на демагогії, на потуранні низовинним інстинктам селянства і робітників.

Особисто я стояв за тверду владу, що не зупиняється ні перед чим; одночасно з цим я визнавав необхідність творчої діяльності в сфері національного питання, а в соціальній сфері проводив цілий ряд демократичних реформ. Звичайно, тут необхідною була певна вдача для того, щоб провести державний корабель через все підводне каміння, якого, як буде видно при подальшому викладі фактів, було забагато. Щастя мені в даному випадку не посміхнулося. Але мій відхід аніскільки не змінив моєї думки. Я все ж таки вважаю, що той тернистий шлях в сфері внутрішньої політики, який я вибрав, є єдино правильним. Ті люди, які за мною не пішли або не хотіли йти, тому що це не співпадало з їх особистими вигодами, або не могли йти через ті закоренілі поняття, якими вони вкрай насичені і від яких вони відмовитися не могли, ті люди не мали рації; майбутнє їх у цьому переконає.

У розпал будь-якої революції тільки люди з крайніми гаслами при відомому щасливому збігу подій ставали вождями і мали успіх. Я це знав, але на моє нещастя я дійшов влади в той момент, коли для країни, змученої війною і анархією, насправді була потрібна середня лінія, лінія компромісів. Відсутність політичного виховання в Росії; взаємне недовір'я; ненависть; деморалізація всіх класів, що особливо посилилася під час війни і революції, що слідувала за нею; повна відірваність країни від зовнішнього світу, що дає можливість будь-кому тлумачити світові події, як йому буде вигідно; військова окупація – усі ці умови мало обіцяли успіх в моїй роботі, але, узявши владу не заради особистої авантюри, я і тепер не змінив своєї думки.

Симон Васильович ПЕТЛЮРА

(1879-1926)

Державний і політичний діяч, публіцист, організатор українських збройних сил.

Народився 10 (22) травня 1879 року у передмісті Полтави. Після закінчення бурси, у 1895-1901 рр. навчався у Полтавській духовній семінарії. Був виключений за запрошення до семінарії опозиційного композитора М. Лисенка.

З 1900 року – член Революційної Української Партії (РУП з 1905 року була відома як Українська Соціал-Демократична Робітничка Партія). Восени 1902 року, під загрозою арешту, виїхав на Кубань, де працював учителем та архівістом та був членом Чорноморської Вільної Громади РУП у Катеринодарі.

У грудні 1904 року на конференції РУП у Львові виступив проти об'єднання з РСДРП. У 1905 році у Києві працював співробітником газет “Громадська думка”, “Рада” та редактором тижневика “Слово”. На початку 1906 року редагував у Петербурзі партійне видання “Вільна Україна”. З липня 1906 року – секретар київського щоденнику “Рада”, а у 1907-1908 рр. – співредактор легального соціал-демократичного часопису “Слово”. З 1912 року – редактор російськомовного журналу “Українське життя” (Москва).

У роки I Світової війни – працівник Союзу земств і міст, голова Українського Військового Комітету Західного Фронту у Мінську.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції стає одним з лідерів української націонал-демократичної революції: з березня 1917 року – член Української Центральної Ради, з травня – голова Українського Військового Генерального Комітету, а з червня – генеральний секретар військових справ. У грудні 1917 року подає у відставку, а у січні-лютому 1918 року сформував Гайдамацький Кіш Слобідської України і взяв активну участь у придушенні більшовицького повстання у Києві.

У період Гетьманату очолював Київське губерніальне земство і Всеукраїнський союз земств, організував упорядкування могили Т. Шевченка і Чернечої гори у Каневі. Проте за антигетьманський маніфест Всеукраїнського союзу земств у липні 1918 року був заарештований і перебував під вартою. 14 жовтня 1918 року виїхав до Білої Церкви, звідки керував антигетьманським повстанням аж до повалення Другого Гетьманату у грудні 1918 року. З листопада 1918 року – Головний Отаман Армії УНР. У лютому 1919 року вийшов із складу УСДРП і став головою Директорії УНР, отримавши практично

диктаторські повноваження. На чолі об'єднаних українських збройних сил 30 серпня 1919 року взяв Київ.

5 грудня 1919 року виїхав до Варшави для організації військово-політичного союзу з Польщею проти більшовицької Росії. За його ініціативою між Україною та Польщею у квітні 1920 року було укладено Варшавський договір.

3 листопада 1920 року в Польщі керував роботою Уряду УНР в екзилі. 31 грудня 1920 року виїхав до Австрії, а згодом – до Угорщини та Швейцарії.

У жовні 1924 року оселився у Парижі, де організував видання тижневика “Тризуб” і продовжував виконувати обов’язки голови Директорії УНР і Головного Отамана УНР.

25 травня 1926 року анархіст С.-Ш. Шварцбард убив С. Петлюру під приводом помсти за вбитих під час єврейських погромів родичів (Шварцбард втратив у погромах 15 родичів, у тому числі й батьків).

Похований С. Петлюра на кладовищі Монпарнас у Парижі.

Основні твори: “Передмова до книги Л. Байкова “Підготовка народу та війська до захисту Батьківщини” (1918), “Супровідний лист до Міністра преси і пропаганди щодо його завдань, викладених у спеціальному меморандумі” (1920), “Про патріотизм” (1921), “Заповіді українському козакові” (1922-1924), “У день свята української державності” (1926).

Стаття “Про патріотизм” подається за *джерелом*: Петлюра, С. Про патріотизм [Текст] / С. Петлюра // Стаття С. Петлюри про патріотизм. 1921 рік // Петлюра С. Статті, листи, документи: у 3 т. / С. Петлюра / упоряд. В. Сергійчик ; Інститут досліджень модерної історії України в США, Фондація ім. Симона Петлюри в Канаді. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – Т. 3. – С. 537–548.

“ПРО ПАТРІОТИЗМ”

I

Патріотизм – це активна любов до своєї Вітчизни, до свого народу; це чин, акція, благородні стремління кожного сина народу заслужити це ім’я. Пасивна любов до краю, любов у запічку не є патріотизмом!..

Древні греки справедливо говорили перед двома з половиною тисячоліттями, що для того, щоб заслужити ім’я патріота необхідно готуватися ціле своє життя; необхідно всім тілом і душею змагатися, аби бути кожної хвилини готовим на патріотичне діло. Вітчизна вимагає його на кожному кроці.

І чин патріотичний може бути лише свідомим...

Випадкових і нечаяних патріотичних діл не траплялось.

Кожний патріотичний вчинок – це є іспит сумлінню й чесности сина Вітчизни. Кожний член нації мусить творити бодай малі патріотичні вчинки: із малих діл творить історія великі заслуги синів народу. З проблесків загорається огонь любови до неї, а з огню активної любови родиться ім'я – Патріот.

Кожний член нації – це вартовий, що пильно й совісно повнить свій обов'язок на високому посту Чести народу. Невідомо, на долю котрого з них випаде потреба самопожертви для охорони цієї Чести. Але кождий мусить бути до цього готовим.

Коли трапляється загроза посту, тоді стає до служби ціла варта; і горе тому народові, котрого сини не однакові вартові: честь самої варти стає сумнівною. Охорона чести й щастя народу є обов'язком кожного й усіх його синів. Жертви для охорони Чести й добробуту та слави Вітчизни складають своїм життям герої, великі патріоти, а повсякчасні стремління сина нації до добра й щастя її є – патріотизм.

II

Нужденними брехунами є ті, котрі патріотизм хочуть знищити або заступити його малотворчими гаслами космополітизму, безличного інтернаціоналізму; нужденними старцями є ті, котрі нездатні збагнути сили патріотичного чуття й краси патріотичного вчинку.

Вони є нужденні, бо їх серце нікого не любить, та й їхнього серця ніхто не любить; дух їх не горить полум'ям любови й добра найближчому другові – народові своєму, дух їх не може охопити любов'ю й дальших друзів, коли нездатні полюбити ближніх.

Лише з любови до рідного народу родиться патріотичне чуття. Лише бажання щастя й слави рідному народові родить патріотичні діла і вчинки.

Патріотизм і надалі залишається великим, могчим стимулом до благородних і творчих зусиль одиниць чи цілого народу на шляху до здійснення національних чи вселюдських ідеалів.

Лише сила й могутність цього слова вабила найбільших геніїв людського духа до творчости, рвала до найкращих історичних вчинків. Воно, це слово, кликало до самопожертви, на муки, до боротьби за краще Вітчизни та було тим, що творило великих людей і великі, славні народи.

Патріотизм, тобто любов до Вітчизни – був джерелом і поривом до найбільших творів людського духа.

Учені, філософи, політики, поети – всі працюють над поліпшенням життя власного народу, над його добробутом, духовним чи матеріальним, в першу чергу.

Література, штука, політика – це продукт народніх змагань, творчість національного духа. По них ми пізнати можемо цілу душу народу.

Натхненна, величава постать Христа; могуча особа Будди, світле обличчя Сократа – ці величні образи встають перед нашими очима як символи неземної любови до свого народу, як велетні-оборонці щастя, слави й розцвіту рідних націй.

Їх заповіді, кличі й гасла вирости на національному ґрунті в першу чергу, повстали з бачення цих великих синів принести користь своєму народові, вилічити його болі й рани. Коли б не існували народи, то людськість не мала би й проявів великого духа цих великих синів. Горе власного народу не давало їм спокою; його очистити й піднести для кращого життя, для повнішого щастя змагали вони. Заповідали любити брата для загальнонаціонального добробуту й щастя.

Чи нещастя й муки жидівського народу не є трагедією цього народу, що не пішов за кличами свого найбільшого Сина, котрий приніс для щастя своєї нації себе в жертву? Чи, може, навпаки, трагедія Сина є результатом страждань народу, що не признав великої, всепрощаючої жертви?..

Ми не потребуємо доводити про те, що любов до власного народу була тим, чому мусимо завдячувати повстання релігій Христа, Будди чи філософії Сократа й інших великих мужів.

Лише любов до власного народу є джерелом до всесвітнього братерства. Любов до власного народу вчить любити й інших.

III

Патріотичним вчинком може зватися лише той, що приносить користь цілому народові, а не окремим його клясам чи групам. Іншого патріотизму не існувало й не існує. Сліпими є ті люде, котрі думають, що патріотизм може бути клясовий чи груповий. Клясові й групові стремління є шкідливими для добра цілого народу, бо вносять надщерблення в єдність змагань та сіють незгоду між поодинокими частями народу або й ділять народ на окремі групи. Все це спиняє розвиток народу й збільшує кількість перепон до народнього ідеалу. Гальмують поступ культури народу, віддаляють остаточну ціль, до котрої кожний гідний народ стремить.

Славні герої різних народів тому-то й є великими, що вмирили в ім'я слави цілої нації, а не окремих її кляс чи груп. Великі твори тим-то й славляться, що вони обняті чуттям неподільної любови до Вітчизни, а не до порізаних, ворогуючих між собою частин народу чи спільної Батьківщини.

В літературі, в штуці ті твори, що займаються порівненням одного народу чи розпалюють клясову ворожнечу, часто заживають дурної слави. Кождий відчуває, що, хоч і як гарно написані твори, що займаються питаннями окремих кляс чи груп і інтереси цих кляс підносять над усе, але, все ж, наша душа не зовсім лежить до них, ми відчуваємо в них брак чогось, неповноту правди. Ця неповнота правди разить нас, і ми одвертаємося від неї. Доки боротьба провадиться за всенациональну справу, за всенародній ідеал, доти боротьба ця захоплює й пориває цілий народ; коли ж вона стає клясовою чи груповою боротьбою, тоді наступає непримирима ворожнеча ріжних груп народу, і така боротьба не зустрічає співчуття у всіх: вона знесилює народ, і вона ж погубила колишню Римську державу. Вона ж приносить нещастя й нам, нашій Вітчині.

Коли б Христос, Будда чи Сократ боролися за щастя тільки частини своєї нації, тоді їх наука не приваблювала б таку силу людей, і слова їх не були б такими величними. Вони бажали для добра цілого народу, хоч він і складався з міщан, селян, учених, купців і т.д. І завдяки тому ці гасла ставали корисними й для інших людей, інших народів, інших держав. Твори цих великих мужів повстали як ліки на рани й болі тогочасні рідного народу, і навряд чи знав Христос, що його кличі стануть добутком тих народів, існування котрих в його часи були тільки в ледве помітному зародку.

Для яскравого прикладу в цьому розумінні ми не будемо брати багато історичних подій. Візьмемо один лише приклад нашого часу з визвольної боротьби ірландського народу. Ця боротьба проводиться на наших очах. І коли згадуємо цю боротьбу, перед нашими очима встає славна постать Свінея, вірного сина Ірландії, що вмер голодовою смертю в англійській тюрмі, зворушивши нас до глибини душі й викликавши подив цілого світу. Коли кінчиться боротьба ірландського народу за свою незалежність, Свінею буде здвигнуто найкращий пам'ятник; пам'ятник великому синові ірландському народу, котрий приніс себе в жертву змаганням Ірландії, протестуючи могутчо й сміло проти англійського насильства над його Вітчиною, котра прагне вільного, гідного життя.

Свіней став славним героєм. Вписав своєю кров'ю найкращу сторінку в історію Ірландії. Але героєм прославлює його не тільки його власний народ; за героя, гідного найглибшої пошани й високого прикладу, вважають його й інші народи, зокрема ж ті, що так само, як і Ірландія, борються за свою честь і незалежність.

А скільки то вмирало людей такою ж смертю за інтереси класи чи групи, але така смерть не стала великою, бо не в ім'я ідеалів цілого народу повстала. Смерть Свінея, добровільна й повна мук в ім'я будучого Ірляндії, потрясла великанською, могучою Англією й підірвала її престиж, бо та смерть – то символ національних змагань.

IV

Підходячи тепер до наших великих людей, до наших героїв, бачимо, що вони любили цілий народ, не одрізняючи в ньому кращих чи гірших; робили велике діло для щастя цілої України, а не певної частини її. Бо можна бути великим чоловіком, але не бути великим Українцем; можна бути незначним, навіть шкідливим громадянином нації, але стати великим серед ворогів цієї нації як зрадники та дегенерати; можна багато зробити, але шкідливого для українського народу; можна писати книжки, брошури, проекти, закони, універсали, але чи принесе це загальну користь для українського народу, чи тільки для певної класи чи групи українського народу?

Можна бути політиком, публіцистом, письменником, але потратити своє життя на роздрібнення народу, на покалічення його духовної істоти, на спинення й гальмування його розвитку.

В цьому розумінні мусимо гостро оцінювати як людей, так і їх вчинки та творчість.

Приміром, Мазепа є великим Українцем, славний своїм патріотичним вчинком для добра цілої України, а Барабаш чи Пушкар є зрадником, хоч москалі Мазепу прокляли, а Пушкаря зробили московським патріотом в своїй історії, що зрадою України приніс користь Московщині. Прийдуть часи, коли виростуть і благородні москалі, що від Пушкаря відвернуться як від українського дегенерата. Але, як бачимо, в свій час це герої й популярні у ворогів наших люде.

Кочубей, наприклад, навіть ославлений московським поетом Пушкіним за те, що зрадив Україну, зробивши огидний донос московському цареві на гетьмана Мазепу, але вже й тепер є москалі, що Кочубея вважають за бридкого чоловіка.

Великі українці – Т. Шевченко й І. Франко та інші, хоч не раз боліли помилками дідів, хоч не раз гостро картали й ганьбили декотрі сторінки нашої історії, але любили цілий народ, віддаючи йому самих себе, всю свою душу.

“Бо люблю я тебе не лише

За твою добрую вдачу,

А й за хиби та злоби твої,

Хоч над ними і плачу...” – каже І. Франко до свого народу.

Вони любили свій народ так безкорисно, що знаємо, які муки й страждання терпіли за це. Але ще глибше любили. Особисте щастя їх в любови до Вітчизни, до народу. Все, що йшло деморалізувати, роздвоювати народ, що любило народ за кусень сала чи вигідне становище – зустрічало в них запеклих, непідкупних ворогів.

А Скворода, а світлі образи гетьманів, як Сагайдачний, Дорошенко, Апостол, а цілий ряд інших?..

Не матеріальні цілі, не групові стремління заволодівали їх душею; народне щастя не давало їм спокою, щастя цілої України тривожило їх душу:

“Над твоїм будущим
Душу я тривожу;
Від сорому,
Який нащадків пізніх палитиме,

Заснути я не можу...” – боліє душа І. Франка. Але душа боліла за цілий народ, не за селянство, не за пролетаріят, не за буржуазію, як то в останній час говорять теж сини України.

Хиба ж не в тому трагедія нашого народу, що одні його сини вмирають під Крутами, а інші під проводом Троцького гинуть під Львовом чи під Варшавою?

Хиба ж не в тому трагедія України, що одні вмирають голодовою смертю в холодну зиму під Любарем, а інші обкрадають мертвих і тікають на чолі з чорною совістю нашої історії – Волохом – до ворога, поповнюючи ряди катів України?..

Хиба ж не в тому наша трагедія, що відбулася в листопаді 1919 року, коли рідні брати зійшлися на кривавий герць “за щастя Батьківщини” з чотирьох сторін коло Козятина?..

Так!.. То є криваве п’ятно на тілі нашої України, то є болюча рана її, котра незагоєна ще й дотепер.

І оцінюючи творчість та вчинки поодиноків національних одиниць, патріотизм їх мусимо означувати лиш по тому, чи ця творчість направлена для добра цілої нації і чи з точки погляду загальнонаціонального добра дивляться на свою працю ці одиниці. Бо патріотизмом зветься уміння свої інтереси погодити й підчинити їх інтересам загальним, інтересам цілого народу. Кождий працює в своїй площині, але для однієї цілі, не перешкоджуючи й іншому в такій же праці. В теперішній час творіння діла одиниці оцінюються лише остільки, оскільки вони приносять користь цілому народові. Сила й значіння нації твориться сумою цих окремих вчинків для загальнонаціонального добра.

Оглядаючись в минуле, мусимо сказати, що не сміємо ми дотепер похвалитися патріотичними вчинками. З нас або кождий бажав все

зробити, а ні, то працював в області своїх вузьких інтересів на шкоду загальному добру. Ми по черзі любимо Вітчину, але ще ніколи не любили її разом, не горіли одним, могучим, спільним чуттям любови до неї. Кождий з нас часто для себе лише хоче придбати патент на патріотизм, але, поки що, ніхто з нас його не має зокрема, а чи маємо всі його разом?..

Кождий має право на це, але губить це право з хвилиною, коли другому одмовляє в праві ще палкіше кохати народ і Україну.

V

Ми живемо в пору ріжних розумних чи глупих, гарних чи поганих доктрин, в пору чесних чи демагогічних програм, в пору дивовижного поділу громадянства на величезну силу всяких груп, і час є оцінити ці групи, час є вміти одріжнити в них народне від брехливого, добре від фальшивого. Не є ще доказаним питання про те, чи цей поділ породило життя чи люде; є це корисним чи шкідливим? На це можна відповісти коротко: для осіб це часто є корисно, для народів приносить це величезну шкоду.

І відношення патріота до всіх цих програмів мусить означатися лише загальнонаціональним масштабом, народньої користи міркою. Всяка творчість, що йде в напрямі піднесення однієї кляси над другою, є шкідливою для інтересів цілої нації.

Коли вже мусимо погодитися з існуванням цих програмових інтересів взагалі, то мусимо з ними погоджуватися лише в тому випадкові, коли вони працюють для загалу й в повній гармонії з іншими, що змагають до піднесення добробуту народу.

В наш же час зустрічаємо часто чудернацькі претензії, вимоги таких груп, котрі взагалі мають лише теоретичне значіння для народнього добробуту. І що більше, то ці люде одмовляються вперто працювати разом з тими, що в своїх програмах мають риси загальнонаціонального характеру й значіння. Ці дивні вимоги короткозорих людей мусить зустрічати лише з усмішкою, аби їх не вабила можливість користатися пасивністю своїх співгромадян.

Кожда партійна програма, оскільки вже необхідно помиритися з існуванням її, мусить працювати, в першу чергу, для України, а потім для своєї кляси. Інтереси своєї кляси мусить підчинити загальнонароднім стремлінням, а не одягати в свій фрак, часто пошитий з невдалої матерії й не на той зріст.

Такі вузько партійні доктрини, як, приміром, у нас соціал-демократична та до них подібні чисто клясові програми, у нас не лише не мають права претендувати на провід народом, але мусять існувати до певного

часу лише теоретично і не вимагати диктатури над Україною для своїх 5-8 % співчуваючих!..

Лише ті партійні програми, котрі стоять, в першу чергу, на становищі добра для цілої України, а не певної тільки кляси, й з цього становища розглядають інтереси поодиноких кляс та груп українського громадянства можуть розраховувати на наше співчуття й можуть зватися патріотичними. Ми мусимо працювати в тому напрямі й розумінні, аби допомогти народові стати тим, чим він хоче, а не зробити з цілого народу покалічених с.-д., чи там с.-р.!.. Вузькі програми, що хочуть покроїти народ і його душу, є шкідливими й стоять поза межами патріотичних вчинків.

На прикладі Московщини мусимо розуміти, чим кінчаються подібні спроби. Кінчаються вони завше фіаском.

Патріотизмом не зветься стремління всунути народню душу в певні, обмежені рямці, а стремління винайти такі форми, котрі були б корисними для цілого народу, але не для певних тільки кляс цього народу.

VI

Гангрена політичної спекуляції й гри вже поражає й молоді ряди нового нашого покоління. З тяжкою думою, з болем, але мусимо вимовити нові відлами української молоді генерації: “соціалістична молодь”, “комуністична молодь”! Це звучить трохи й справді спекулятивно!

Наша молодь хоче одразу пелюшки замінити на фрак! Чи пасує?.. Чи підходить?.. Чи ж на зріст? Ми всі, коли були малими, так бажали надягти штанці, хоч і коротка сорочина нам якраз пасувала! Але жарт цей коштуватиме нам сліз...

Не буде дивом, коли ми признаємося одверто на цьому місці, що ті, хто часто-густо не вмів розписатися рідними буквами, досягали у нас високого становища; й такі були міністрами, високими генералами й займали менші, але також відповідальні пости, несучи охорону національних вартостей. Чи це не глум людей над самими собою?

В наших урядових інституціях, в нашому війську були високі урядовці й ще вищі старшини, що не вмiли читати й писати по-рідному, а чи нема їх вже тепер?

Коли балакаємо з нашим інтелігентом, то складається вражіння, що цей чоловік не лише сухої граматики української мови не перечитав, але дивуватиметься, що твори Лесі Українки чи Івана Франка перекладені на європейську мову; він дивуватиметься так само й тому, що Фавст, твори Шекспіра чи Гайне існують в українському перекладі,

але його здивування буде найбільшим, коли ви йому скажете, що українська нація вийшла на політичну арену раніше, ніж московська! Ми не скажемо парадоксу, коли вирахуємо з невеликою погрішністю, що писати грамотно по-українськи вміє найбільше тисяча, друга українських інтелігентів; вам єхидно усміхатиметься більшість українських інтелігентів, коли ви скажете, що в Берліні дами носять на рукавах українські вишивки...

І багато ще дечому дивуватиметься наш інтелігент, а ще більш дивується чужинець, розговорившись з нашим інтелігентом про скарби й багатства української культурної скарбниці.

Чи цими ж шляхами йтиме й наше молоде покоління, чи й воно звертає на шлях облудливих і мінливих гасел?..

Чи й воно пройде байдуже повз національний храм і навіть не знає, в котру сторону світа стоїть лицем олтар рідного храму?

Це є патріотизм?!..

VII

Змістом кожної політичної програми є національність. Остання наповнює програму й надає їй народніх форм. Але це не значить, що програма доповнює національність, обнімає її собою всю; ні, національність криє в собі глибокий і всесторонній зміст, а тому наповняє цим змістом кожду програму.

І тому виходило б, що кожда програма сприяє розвиткові національності в певному напрямі; але цей сільобізм розвіється, коли нагадаємо, що національна ідеологія криє в собі єдиний дух; і коли цей дух її розвинено до найбільшого ступня, тоді лише від основи йде його розвиток в напрямках впливу духу його на інше оточення, аж поки не зупиниться на тій точці, де може себе найбільше виявити.

Отже, бачимо, що без розвитку основи ідеології певного народу до найвищого ступіння, котрий і рішає про дозрілість її в життєвій боротьбі, неможливим є поступ в культурі даного народу.

Розвиток цей іде сам собою, коли не істнує лихих сил, котрі його спиняють. Завданням політичних програм є – сприяти розвиткові основи ідеології, пристосовуючи своє поступовання до духу й вимог національної ідеології.

Наша національна скарбниця посідає ще в собі таку силу незбагненого й ще не розвиненого, що ми мусітимемо ще довгі століття працювати над розвитком цих багатств.

В національному розумінні нам ще всім бракує так багато досконалости культурної, що ми мусимо, в першу чергу, удосконалювати

цю нашу особисту національну культурність. І лише на цій основі є можливим розвиток вселюдських цінностей. Коли ж беремося за них малокультурні в національному розумінні, то це вийде зле лише для нас самих, коли станемо покручами, без вогню любови не лише до цілого світу, але й до свого краю.

І тому стає дивним і небезпечним, коли ми одразу скакаємо аж до ролі фавста на земному світі!..

Тим більше, що ми не знаємо ще азбуки, а вже беремося алхімію студіювати!..

Мусимо зрозуміти, що історія не скакає так, як політичні науки!.. Вслід за дев'ятнадцятим століттям, століттям розвитку індивідуальності, йде вік національності, національної індивідуальності, котра мусить розвинути всі свої благородні сили й приблизити час всевітньої рівності й братерства. Але братерства справжнього, збудованого на гармонії, а не на дисгармонії чуття, обов'язку й чину. Лише тоді, коли в світі запанує єдність національного духу, прийде в світ всевітня гармонія. Коли зміцняться національні ідеали, коли наша й всі національності виявлять себе вповні й однозвучно, тоді прийде Велике цілого людства!

Це могутчо диктує нам патріотичний обов'язок!!!

Це є патріотизм.

VIII

Яке це знайоме й, одночасно, глибоке слово. Але разом з тим, чи здатні ми збагнути його глибину?

Скільки фальшивих і тенденційних понять силкуються декотрі вкласти в нього й якою тільки формою не пробували різні люде огорнути його зміст?!

Одні присвоюють лише собі право носити це ім'я, інші – творять цілий культ ганьблення цього слова; цілі демагогічні школи повстають, котрих завданням є – поборювати це чуття любови до Вітчизни, викорінювати його з людської природи. Навіть ще до недавна думали, як от в Московщині, що патріотом може бути коли не лише цар, то його бояре, дворяне, чи там граф, князь та барон. Купували не завше, щоправда, за готівку свідоцтво на патріотизм і лише зрідка видавали таке ж свідоцтво й звичайним громадянам, котрих вчинки на користь Вітчизни сягали безприкладної любови й самопожертви.

А на наших же очах в тій же Московщині наївні революціонери з Леніним на чолі думали, що їм здасться оганьбити це чуття, очернити

тих людей, що словами й вчинками виявляють свою високу любов до Вітчизни. Але даремні зусилля!..

Наче на глум пророкам народнього безчестя росте патріотичне чуття. Блиску й сяйва дійсної звізди ніколи не затмить скороминулий відблиск випадкових метеорів...

Така вже сила народнього духа, що цим ім'ям вінчає найкращих з своїх синів. Як сяло, так і буде воно сяяти прекрасним, натхненним символом і буде навіки знаком, що вказуватиме ролю і призначення одиниць в боротьбі народів за свої найкращі ідеали, за ідеали чести нації.

Буде знаком, що п'ятнує нечесність, зневір'я та трусость в боротьбі за національний ідеал, буде символом, що рве запал до бою за сучасне й прийдешнє Вітчизни!..

Ім'ям, що наказує будувати собі віковічні монументи і оздоблювати чоло своє лавровими вінцями.

Що найсвітліїших людей історії запалювало непереможним бажанням жертви за найкращі цілі своєї Вітчизни.

Ім'ям, що з віку віків таїть в собі незбагненну силу натхненної відданости стремлінням народу; що викликає подив і славу для тих, котрі його заслужили, та родить сліпе упередження, вперту злість та потаєнну зависть тих, котрі не в силі загубити величі й краси його!..

Коли вимовляю це слово, в моїй уяві постають незабутні моменти історичних днів під Крутами.

Страшні й величні картини!..

“Нас мало, але дух наш і єдність із криці,” – чую з уст молодого сина України, що сміливо й одверто йде на нерівний бій з нечесним ворогом.

“Мамо, ми вмираємо, але щоб Україна вічно жила!” – в передсмертних муках кличе його товариш й гине славною смертю з ім'ям Вітчизни й Матері на устах...

“Наша смерть – то лише мізерний, потужний дар вічним, невгасимим змаганням за честь і незалежність України,” – казали інші й з радісною усмішкою на устах приносили себе в жертву Великому укоханой Батьківщини...

Коли ж, нарешті, родиться геній-маляр, що оживить в нашому сумлінні красу смерти за добробут Вітчизни?

Чи є фарби, що ними зарисує він ці благородні профілі найкращих синів України?..

Нема!..

А вони такі необхідні...

І справжні, не фальшиві фарби, котрі промовляли б до серця товаришів та братів і батьків тих, що вмирали під Крутами, котрі б нагадали живим заповіт мертвих героїв.

Чи заливає краска наше лице, коли розуміємо, що ми не гідні бути апостолами прекрасних заповітів наших найкращих? Чи може вона розлилася в гущі підлої крові, котру ми одідичили й котрою напоєне таке часом гидке наше минуле?.. Чи може благородна кров великих українців вже змішалась з кров'ю безчесних дегенератів?

Коли так, то, пробі!!! –

Рятуймо бодай каплі благородної крові в нашому тілі, аби вона не опоганила, не здегенерувала цілого нашого покоління!..

Навчальне видання

ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО

Частина 3. Політико-правова думка XIX-XX століть

Хрестоматія

У 4 частинах

Укладач

Сухонос Володимир Вікторович

Редактор А.О. Карпенко

Технічне редагування І.О. Кругляк

Комп'ютерна верстка Н.А. Височанська

Підписано до друку 06.09.2010. Формат 60х90/16. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 14,46. Умов. друк. арк. 15,5. Тираж 100 пр. Зам. № 912

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40000, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК, № 3160 від 10.04.2008

Надруковано на обладнанні Державного вищого навчального закладу
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40000, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57